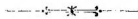

MAGYAR HELIKON.

JELES FÉRFIAK ÉLETRAJZAI.

BUDAPEST,
STAMPFEL-féle KÖNYVKIADÓHIVATAL
(Révai Testvérek Irodalmi Intézet Részv.-Társ.)

TARTALMA.

II. RÁKÓCZI FERENCZ	THÖKÖLY IMRE
BÁTHORY ISTVÁN	BOCSKAY ISTVÁN
BETHLEN GÁBOR	MÁTYÁS KIRÁLY
ESZTERHÁZY M. nádor	BETHLEN M. gróf
WESSELÉNYI F. nádor	NICZKY KRIST. gróf

II. Rákóczi Ferenc.*)

(1701.)

Született 1676 március 27-én; meghalt 1735 április 8-án.

I.

Rákóczi Ferenc gyermekkora.

Az 1670-es években Magyarországon a legfényesebb úri házak egyike, sőt mondhatnók a legfényesebb Rákóczi Ferencé, Erdély választott fejedelméé volt. Rákóczi elei három nemzedéken keresztül ültek Erdély fejedelmi székén: szép atyja Zsigmond, nagyatyja I. György és atyja II. György. Oriási vagyona volt, az ecsedi, munkácsi, sárospataki, regéci, nagysárosi, makovicaí és ónodi uradalmak külön-külön is, igen jelentékenyek voltak, együtt pedig akárhány uralkodó fejedelem országát felül múlták. E két kedvező tulajdonság, az előkelő származás és nagy vagyon tekintélyvel is fölruházta birtokosukat, kivált ha az maga is kedvező testi és szellemi tulajdonokkal birt. De nem csak ebben nyilatkoztak a Rákóczira kedvező körülmények. Felesége, Zrínyi Ilona, úgy származásra, mint egyéni tulajdonokra nézve felülhaladta kortársai legnagyobb részét.

*) Rézmetszet után.

De ezen fényes külső mögül az árnyék sem hiányzott. II. György fejedelem éveken át szerencsésen folyt uralkodásának oly harccal vetett véget, a mely magának életébe, fiának a megszerzett trónutódságba került. Zrínyi Ilonának atyja Péter 1671-ben hóhér bárdja alatt vérzett el. De az az összeesküvés, a mely Zrínyi Pétert a vérpadra vitte, Rákóczi Ferenc életére is végzetes volt. Ő is részese volt ama „férfias lélekkel tervelt, de asszonyi erélytelenséggel folytatott összeesküvésnek“ az ősi szabadság érdekében, s ő, ellene is tervbe vették azt, a mit Zrínyin, Nádasdyn és Frangepánon véghez vittek. Anyjának az udvarhoz hú Báthory Zsófiának közbenlépése tetemes áldozatok árán megmentette ugyan életét, de jövődjé megrontva maradt.

A szerencse ilyképen míg egyik kezével oly bő áldást hintett a Rákóczi párra, a másik kezével a csapást sem kímélte. S hozzájárult még ezekhez az a gond, hogy Rákóczi Ferencben fényes családja ki fog halni. Házasságuk második évében született ugyan egy fiuk, de az rövid időn meghalt, öt év múlva Juliánna nevű leányuk, ismét több éven át nem volt más gyermekük. Végre is isten meghallgatta sok imádságukat s 1676 márczius 27-én fiuk született, a kit is atyja nevére Ferencnek kereszteltek. Ez volt az, a ki később neve hírével a világot betöltötte s a ki elhomályosította összes őseit, úgy hogy ha csak „Rákóczit“¹⁾ mondunk, mindenki reagondol.

Oly embernél, a ki nemzetünk szívével annyira összeforrott, a csekélyebb dolgok is érdekesek levén, nem mulasztjuk el születése helyét megemlíteni. Ez Borsi volt, közel Zemplén megye főhelyéhez, Sátoralja-Ujhelyhez, a hol is szüleinek bár főúri rangjukhoz illő, de mégis kisebbszerű kastélyuk volt. Nem is laktak benne rendszeren, alkalmasint Munkácsra menet útközben voltak.

Alig született meg a nagyreményű örökös, előbb sem hogy gondolkodni képes lett volna, érte őt az első csapás. Július 8-án elhunyt atyja, úgy hogy azt nem is ismerte.

De egy csapás nem jár magában. I. Ferenc tudván, hogy családja rossz hírben áll a bécsi udvar előtt, azzal kívánta fiát ennek üldözésétől megmenteni, hogy végrendeletében Lipót császárnak és magyar királynak különös oltalmába ajánlotta. Az udvar fekete lelkű tanácsosai nem késték uruknak fülébe sügdosni: íme, itt az alkalom arra, hogy az egykor rettegett család a bécsi udvar eszközévé változtattassék. Vegyék e címen a kis

¹⁾ II. Rákóczi Ferenc életrajzában a „Rákóczi“ nevet i-vel írjuk, mivel a fejedelem is korában ritka következetességgel ezen írásmódhoz ragaszkodott, míg nagyatyja az y-t használt rendszeren. E helyt is figyelmeztetni akarunk arra, hogy igen nevetséges azok állítása, a kik az y-t a nemesi, az i-t a nem-nemesi nevek írásmódjául tekintik.

Rákóczi Ferencet Lipót gyámsága alá, neveljék távol honától idegenek között, hogy nemzetebeliectől nyelvben, szokásokban különbözzék és elidegenedjék s mint ilyen felnőve eszköze legyen a bécsi udvar németesítési és önkényuralmi törekvéseinek. Nagykorúvá léteig pedig hatalmas uradalmaiból pénzzelhet is a császári kincstár.

Szerencsére a két fejedelemasszonynak, R. Ferenc özvegyének és anyjának Báthory Zsófiának híriükre esett e törekvés s minden követ megmozdítottak, hogy megghiúsítsák. S nem eredmény nélkül. Alig telt el egy hónap a fejedelem halála után, elismerték Zrinyi Ilona anyai gyámi jogát. Ez tette lehetővé, hogy hősünk gyermekségét kitűnő anyja vezetése alatt, hazai földön, magyar környezetben töltse s ez által lelkében a magyarságnak oly magvai hintessenek el, a melyeket onnét mi sem téphessen ki.

Első huzamosabb tartózkodási helye Munkács volt. Zrinyi Ilona ugyanis jónak látta férje halála után napához költözni. Nála is maradtak a következő év végéig. De a „Nagyasszony“ nehéz természetű, zsarnoki hajlamú volt, Zrinyi Ilona tehát elhagyta őt. Rövid időn kibékültek ugyan, de nem laktak többé együtt. A kis Rákóczi a következő éveket leginkább Sáros-Patakon töltötte s csak időnkint látogattak el Munkácsra, de 1680-ban meghalt Báthory Zsófia s ekkor oda költöztek. A kis R. Ferenc még akkor csak négy éves volt s így nem csodálhatni, hogy Munkács volt az a hely, a mely iránt azt a vonzalmat érezte, a melylyel „gyermekreményink, bánatink tanyája“ iránt viseltetünk.

R. Ferenc anyjának valóságos szemefénye volt. Zrinyi Ilona nem tett úgy, mint számos más előkelő asszony, hogy gyermekei gondozását másokra bízza, maga vezette egészen nevelésüket. S Ferenc oly gyermek volt, a kiben öröme telhetett. Jó indulatú, jó hajlamokat tanúsító fiú volt s korán fejlett, a mi a szülőknek szintén nagy örömet szokott szerezni. Mindig olyan volt, hogy egy-két esztendővel bárki idősebbnek képzelte s három éves korában már lovagolni tanult egy törpe lovon.

Öt éves korában már kivette anyja a dajkák keze alól s férfiak gondozására bízta. Kőrösi György lett kamarása, Badinyi János nevelője. Ezek vezették nevelését hét esztendőn keresztül, a mi természetesen úgy értendő, hogy anyja főfelügyelete alatt, mert egy ideig még annak szobájában hált is. A mint növekedett, a két férfiú mellett más tanítói is voltak az egyes tárgyakra. De nem volt egyedül felnőtt emberek társaságára szorítva. Akkori előkelőink szokása szerint a Rákóczi-házzal összeköttetésben álló előkelő nemes családok gyermekeiből játszó

és tanuló társakat válogattak melléje. S itt még inkább alkalma volt jó tulajdonait kitűntetni, mint akkor, mikor még csak a családban élt. Ekkoriban lehetett látni, mennyire véreben vannak azok a jellemvonások, a melyek a fejedelmet vagy a nagy urat rokonszenves egyéniséggé teszik. Szelid volt, engedelkeny, nem volt hajlama a zsarnokoskodásra, de azért úgy viselte magát, hogy tekintélyét folyton megtartotta s bizony félreismeri, a ki az önérzetet nem találja fel benne.

Egy esztendeig csak szoktatták a neveléshez az írás és olvasásra szorítkozva, miközben a fejedelemlárnak, mivel jobb szeretett játszani, csak úgy kijutott a büntetésből, mint akár-mely szegény fiúnak, a következőben — hat éves korában — már ráfoglalták a latin nyelvre.

Ez az esztendő különben is nevezetes volt reá nézve. Édes anyja letette az özvegyi fátvált s Thököly Imrével, a fölkelte magyarság vezérével lépett az oltár elé (június 15.). Gondolhatni, hogy ez esemény nem volt reá nézve következmények nélkül. Először is a Rákóczi család azon jószágai, a melyek nem voltak az ország Thökölynek hódolt részében, a kormány által lefoglaltattak s az által a Rákócziak jövedelmei is csökkentek. A másik következmény az volt, hogy Thököly is befolyást nyert mostohafia nevelésére.

Természetes, hogy Thököly nem akart a nevelők dolgába akadni. Már csak harcokkal való elfoglaltsága miatt sem tehetette. A gyermek katolikus nevelőit sem helyettesítette protestánsokkal.¹⁾ Sokkal türelmesebb volt ő vallási tekintetben, a minckor abban adta legfőbb példáját, hogy Zrínyi Ilonával való házasságából született leányait is katolikusoknak kereszteltette. Egy és más tekintetben mégis némileg irányt adott s a vele való összeköttetés által némely dolgokat a viszonyok hoztak magukkal.

Legelőször is az az új következmény támadt, hogy a kis R. Ferencet gyakran elvitték a táborzásba. Történt ez részint azért, mert Thököly mostohafiát már korán a harc fáradalmaihoz kívánta szoktatni, részint pedig mert Zrínyi Ilona férjét rendszeren kísérvén, fiát is maga körül is akarta látni.

Nem sokára más események is következtek. Thököly ügye házassága idején tetőpontján állott, nem sokára hanyatlani kezdett. A mint a törökök 1683-iki vállalata Bécs ellen megbukott, s ügyük innétfogva folytonosan rosszabbodott, azonképen változott Thököly is mind kedvezőtlenebbé.

¹⁾ Báthory Zsófia férje halála után visszatérvén a katolikus hitre, fiát a még gyermek I. Ferencet is áttértette. Így II. Rákóczi Ferenc már katolikusnak született, katolikusnak neveltetett.

Rosszabbította a fejedelem helyzetét az a körülmény, hogy a törököknek iránta való bizalmuk megingott. Oly éleslátású ember, mint ő, hamar fölismerte ezt. Ennek véget vetni akaráván, elhatározta, hogy mostohafiát Stambulba küldi hűsége kezességeül. Feleségének elmagyarázta, hogy fia ott is rangjához illőleg fog élni, tanulmányait folytathatja. S nem eredmény nélkül. Zrínyi Ilona beleegyezett e tervbe s a fejedelem megtett minden intézkedést a kis tús elutazására. De mikor a terv kivitelére került, az anyai szív nem tudott magának parancsolni, fiát nem eresztette. Thököly maga is engedett. S ez szerencse volt. Kevéssel ezután a törököknél annyira fölülkerekedtek a Thököly ellenségei, hogy magát a fejedelmet is elfogták. Ki tudja mi lett volna a még kis gyermek R. Ferenc sorsa, ha ekkor kezük között van!

De ha a kis Rákóczi nem küldetett is Stambulba, némileg mégis megérezte ezen eseményt, mert ez végzetes volt Thökölyre s így kihatott reá is. A török kormány hamar belátta ugyan baklövését és szabadon bocsátotta a fejedelmet, de nem lehetett annak következményét megsemmisíteni: azt, hogy a legderekbabb kuruc vitézek, Thököly régi támaszai, felbőszülve a török csalárdságán, még mielőtt uruk szabadon bocsáttatott volna, a császári seregbe álltak, hogy Buda visszavételénél ők mérjék hűtlen volt szövetségeseikre a legsúlyosabb csapásokat.

Ez közvetlen a törököt sújtotta ugyan, de ezek elvesztése után bajos volt a hanyatló Thökölynek ismét jóra való sereget teremteni s így nem csoda, hogy rövid időn az egész felföld Lipót kezébe került — Munkács kivételével. Zrínyi Ilona egyénisége biztosíték volt arra, hogy e vár a végsőig tartja magát.

Megszakításokkal szinte három esztendeig tartott Munkács ostroma s így ez magában véve is korszakot képez a kis fejedelemfi életében, a ki valamint nénje bent volt anyjával a vívott erősségben.

Tanulmányait a régi módon folytatta ugyan, de a helyzet nem maradt befolyás nélkül. Egész katona vált belőle. A tizenkét esztendő fiú már nem is riadt meg, ha szomszédságában bomba csapott le, járt kelt a katonák között, szemléket, szónoklatokat tartott, lelkesítve az ősz katonákat kintartásra a magyar szabadság ügye mellett, katonai díszbevéden elnöki széken ült s szavalt az 1686-iki Ilona napon, hogy „egy Munkács várában szorult a szabadság.“

Végre is árulás okozta, hogy Zrínyi Ilona 1688 elején kénytelen volt Munkácsot föladni. Az egyezmény biztosította birtokai élvezetében, de Bécsbe kellett költöznie, gyermekeire kimondatott Lipót gyámsága s elhatároztatott, hogy nem anyjuknak fognak vezetése alatt állani, hanem annak, „a kit ő felsége

meg fog avval bízni.“ Rövid időn megtudták, ki legyen az: Kollonics Lipót, ekkor németűjhelyi püspök, a magyarok adász ellensége.

Hamar volt alkalmuk mind Thökölynének, mind gyermekeinek megérteni, milyen ő felségének a védelme. Csak addig vártak a bemutatással, míg Bécs alá érnek, nehogy Munkács aszszonya egy kétségbeesett lépésre határozva magát, körmeik közül kisikolják. Az új helyzet Bécs kapui előtt nyilvánult. A mint a fejedelemasszony és gyermekei rangjukhoz illő kísérettel Bécs elé érkeztek, bezárultak a kapuk. Pár óra hosszat tartott, míg beeresztették őket — addig kénytelenek voltak némán tűrni a kíváncsi és rossz indulatú tömeg bámészkodását és szemtelenségét.

Szállásul az ágostonrendiek zárdája volt kijelölve. Oda vitték őket. De nem sok időre. Estefelé megérkezett Kollonics és bemutatta magát. Egyszersmind jelentette, hogy a gyermekeket magával viszi, ő felsége látni kívánja őket. Beülnek a bíbornok hintájába, de az nem a Burg, hanem az Orsolyaszüzek zárdája előtt állott meg. Itt kiszállította a bíbornok Juliánkát, a ki — most látva sorsát — keservesen elkezdett sírni zokogván, inkább öljék meg, de ő kedves öcsését el nem hagyja. De a bíbornokot ez nem indította meg, hanem megragadta a már tizenhatéves kisasszonyt s belökte az ajtón.

A most már halálra rettent fiúval tovább robogott a kocsi, Kollonics jószágigazgatójának lakására, a hol legalább az a vigasztalása volt, hogy Kőrösy és Badinyi időközben oda rendeltetvén ott várták. Mindez 1688-ik évi március hó 27-én történt. Ekkép ünnepelték meg Rákóczi Ferenc születésének tizenkettedik évfordulóját.

Három nap telt el sírásban és a jövő iránti tudatlanságban. A negyediken megállott a ház előtt Kollonics hintaja s a kis fejedelemmel tudatták, hogy miután Bécsből hosszú időre el kell utaznia, megengedi a bíbornok, hogy anyjától és nénjétől búcsút vehessen. E szavakra először is megsértett jogérzete támadt fel. „Mi jögon választják el anyjától, hisz ő nem lázadt fel a király ellen? Mi jögon alkalmaznak erőszakot?“

De hiába, még örülnie kellett, hogy anyját még egyszer — utoljára láthatta, hogy nénjével az apácakolostor rostélyán át néhány szót válthatott.

Ezután egy ütött-kopott falura járó bérkocsiba tették, a hova egy cseh prépost ült be, Badinyit is most még a fiú társaságában hagyták. Ezzel megindultak. Egyik magyar sem tudta hova, másnap annyit megmondtak, hogy Csehországba.

Az a durvaság, a melylyel Kollonics és egyáltalában az intéző körök március 27-én s azóta eljártak, minden jobb-

érzésűeknél megbotránkozást idézett elő. Különösen a Bécsben lakó magyaroknál, a kik nem rokonszenveztek ugyan azzal az ügygyel, a melynek Thököly szentelte életét, de a kik egy magyar főúri család iránt tanúsított ezen bánásban magukat találták megsértve. Ezért neheztelésüket legalább némileg ki-

II. Rákóczi Ferenc nyolc éves korában.*)

tüntetni akarván, midőn Rákóczi elindulása előtt (melynek ideje az udvarral összeköttetésben állók előtt nem volt ismeretlen) az irgalmasok templomába imádkozni ment, azt előkelő nőekkel találta, a mikor pedig kocsija a kapun kiment, ott várta az előkelő magyar főúri közönség s lóra kapva kísérte jó darabig. Végre is az udvar futárral parancsoltatta őket vissza.

*) Rézmetszet után.

II.

Rákóczi Ferenc ifjúsága.

Azzal a nappal, a melyen R. Ferenc anyja kezéből ki ragadtatott, megkezdődik életének második korszaka. Előbb mindent, a mi vele történt, érte tettek, minden léptét szeretet kísérte, most sorsának főintézőit az az óhaj vezeti, hogy megsemmisíttessék. S mégis kitünő tulajdonai azok között is, a kik megrontása eszközeiül szemeltettek ki, szeretetet keltettek s számos oly intézkedés, a melynek élet ellene irányozták, neki vált javára.

Rákóczi útjának célja a csehországi Neuhaus volt, egyike a jézsuiták akkori legnevezetesebb tanintézeteinek. A mint a fejedelmi oda érkezett, az atyák ünnepélyes fogadtatást rendeztek. Nem ok nélkül. Az volt a cél, hogy miután tapasztaltatták a bántalomhoz nem szokott fiúval, hogy a világban való érintkezésnek sok keserű oldala van, a jézsuiták rendháza tűnjék fel annak a helynek, a hol szeretet és kitüntetés vár reá, hogy erről meggyőződve majdan belépjen a szerzetbe (nénje az apácák közé) s ekkép a Rákócziak óriás vagyona külföldi szerzeteknek szolgáljon erőforrásul.

Rákóczi kezdetben igen el volt keseredve. Eltelt egy hónap is, míg a tanuláshoz foghatott. Addigi keserűségét igen növelte, hogy utolsó társa, a ki hazulról volt, Badinyi is elbocsáttatott. Innét kezdve egyedül állott, mintha senkije sem volna. Nem volt ember, a kihez magyarul szólhatott. Németül, csehül ő nem tudott, egyedüli módja az érintkezésnek környezetével a latin volt, a melyen a jézsuiták tudósításai szerint, majdnem tökéletesen beszélt.

Két esztendő tölt el e helyt. Tanult a szokásos jézsuita rendszer szerint, a mely mód nem volt elég az ő lelke szükségleteihez képest. Hányszor panaszkodik élte alkonyán is e felületes minden mélység, minden igazság nélkül való rendszerre, a mely még a vallásból is külsőséget csinált. De azért itt is haladt.

Kitünő egyéni tulajdonai hódítottak. Azt olvassuk egy jézsuita tudósításban: „Egész valójában semmi sem közepszerű; szavai, magatartása, járása méltósággal teljes, egy szóval minden fejedelemre emlékeztet benne, de kevélység nélkül, mert a mily nemcs. ép oly emberséges, jóllehet tekintélyét mindig megőrző.“ Az is igen megnyerte tanárait, hogy korán fejlett levén jobb szeretett velök társalogni, mint tanulótársaival, különösen pedig az a gyöngéd figyelme, hogy a szünetekben, a helyett hogy játszani ment volna, a ház főnökét, a ki lábát ért szél-

hűdés miatt mozogni képtelen volt, kereste fel s vele elsakkozgatott.

1690-ben befejezte gimnáziumi tanulmányait. Ezen alkalomból egyik tanára Guttwirth Menyhért neki ajánlotta „Amores Mariani” című művét. A jezsuita-atyja elmondja az előszóban a fejedelmi ház fényes multját, de megjegyzi, hogy valamint macedóniai Fülöp azt tartotta legnagyobb büszkeségének, hogy Nagy Sándor atyja lehetett, — azonképen az ő fényes őseinek is egykoron az leend az utókor előtt legfőbb dicsőségük, hogy őt töltötték el fejedelmi sarjhoz méltó erényekkel. S valóban: e bókából jóslat vált.

Ez évi augusztusban az egyetemre ment Prágába, de ott is a jezsuitáknál volt szállva nevelője kíséretében. Később megengedték, hogy az egyetemhez közelebb költözzenek magánlakásba. Az előadásokat szorgalommal hallgatta, de mentül inkább fejlődött, annál kevésbbé elégitette ki tudvágyát az iskola. Kedvező tere lett volna egy képzett, becsvágyó nevelőnek, de a fejedelemé arra, hogy még az iskolai tárgyakon túl is tanítsa valamire, teljesen képtelen volt. Ilykép Rákóczi teljesen magára volt utalva s mint valóságos autodidact nyelte különösen a mennyiségtani, építészeti s katonai munkákat.

Prágában léte alatt nagy dolgok történtek családjával. 1691-ben nőül vette nénjét gróf Aspremont-Reckheim Gobert. Ez volt Kollonics első veresége. Ez már kisiklott kezéből. 1692-ben Zrínyi Ilonát kiváltotta férje. Fiát magával akarta vinni Törökországba, de nem engedtetett meg, sőt az sem, hogy elbucsuhassanak egymástól. R. Ferenc csak később tudta meg anyja hovalételét.

Nővére házassága reá nézve igen nagy fontosságú volt. A bíbornok még mindig bizván Ferenc jezsuitává lételeben, minden jószágot részére akart biztosítani. Ebből pör támadt. Aspremonték átlátták, hogy ennek sok évig nem lesz vége, ha Rákóczival nyíltan nem beszélhetnek (az ő jó lelkiségéről feltételezték, hogy nem fog vonakodni nővére igazságos részét kiadni), tehát minden módot megkísérlettek, hogy hozzá férhesse-nek. Végre is Strattmann miniszter közvetítésével kieszközölték, hogy Kollonics gyámsága alól fölmentetett. Rákóczi Bécsbe jött s négy esztendő után újra látta nővérét.

Testvére, sógora arra birták, hagyjon fel tanulmányai folytatásával s mint előkelő ifjú, a ki testileg úgy is már igen fejlett volt, a társadalmi műveltséget sajátítsa el. S ez nem volt jogosulatlan. Rákóczi igen félszegül nevelődött. Míg teste fejlettebb volt, mint korában várni lehetett, s tudomány dolgában bármely kor- és rangbeli társával felvehetette, társadalmilag oly fejletlen maradt, mint mikor Neuhausba került és sok tekin-

tetben naiv gyermek benyomását tette. Ezen felül nem tudott egy élő nyelven sem teljesen beszélni. Ő folyton, még a szünidő alatt is a szerzetben levén, rendszeren latinul társalgott, olvasott, a magyar nyelvből, anyjához és nénjéhez írott levelein kívül semmi gyakorlata nem levén, kijött, úgy hogy azt kissé idegen-szerűen kezelte, németül a németek iránti gyűlöletből nem tanult, annyira mennyire a cseh nyelvben szerzett jártasságot, de természetesen igen messze maradt attól, hogy ezt tökéletesen tudná. E bajon pedig, ha a világban akart élni, minden áron segíteni kellett. De ha ezen önkénytelen eredményt elérte a jezsuita-nevelés, céljától igen távol volt. Vallásos volt ugyan a fejedelem, bent volt ez a Rákóczi vérben, minék legigazibb példáját I. Györgynél látjuk, de a legkevesebb hajlamot sem mutatott a zárdai életre.

Most már ő is olyan életet élt, mint a többi előkelők. Különösen sokat kártyázott, a kor rossz szokása szerint, de lelkét az efféle élvezet nem tudta betölteni. Különben komolyabb gondja is volt: testvére és sógora tanácsára, hogy a Rákóczi-ház kihalás ellen biztosíttassék, már most megakart házasodni. El is jegyeztetett Magdolna, hessen-darmstadt hercegnővel, a kinek unokatestvérével Györggyel megbarátkozott volt.

Az akkori előkelők, ha házasodtak, az uralkodó beleegyezését rendszeren kikérték. Rákóczinak kétszeresen kellett ezt tennie: egyrészt mert Lipót különös védelme alatt állott, másrészt mert a nő, a kit elvenni akart, külföldi fejedelmi házból volt. Előterjesztette a császári gyóntató útján akarátát, de midőn a császár legközelebb magához hívatta, erről egy szót sem szólt, hanem csak azt hagyta meg, hogy tanulmányai kiegészítése céljából utazást tegyen Olaszországban.

A következő év (1693) tavaszán csakugyan elindult olaszországi útjára Aspremont egyik testvérével. Volt minden jelentősebb helyen, különösen huzamosan tartózkodott Rómában. Itt felelt ki a természettől bőven nyert, de eddig elhanyagolt érzeke a művészet iránt. A sok műredek mély hatást tett reá, s ő nem úgy haladt el mellettök, mint felületes utazó, hanem rendszeresen foglalkozott velük s e tárgyban még leckéket is vett. Jó részt ez útjában látott remekek hatása volt az, hogy ő a festészet iránt folyton kiváló érdeklődést tanusított, de a csunya festmények ki nem állhatta s a magyarországi katolikus templomokban levő rútakon kritikáját gyakorlotta.

Útjártában szomorú hírt vett: meghalt arája. Ez igen elkedvetlenítette, úgy hogy elhatározta mentül előbb haza jönni; 1694 tavaszán Bécsbe érkezett, majd Magyarországra utazott s május 25-én elfoglalta Sárosmegyében az örökös főispáni széket. Ugyanekkor kezdte udvarát szervezni s ez alkalomnál

is a legszebben nyilvánult azon egész életén át jellemző tulajdona: ragaszkodása a környezetében érdemeket szerzett emberekhez. Kőrösyre, Badinyira kiváló állásokat bízott. Két titkárt alkalmazott, egy magyart és egy latint.

Ezután ismét a megházasodáson jártatta fejét. Kinézte jövőbelijéül a hessen-reinfelsi uralkodó gróf leányát Mária Amáliát. De mivel látni lehetett, hogy a bécsi udvar nem nézi jó szemmel azt a törekvését, hogy fejedelmi házból nősüljön, titokban tartotta tervét s arra kért engedélyt, hogy a badeni Lajos örgróf vezérlete alatt Franciaország ellen harcoló császári sereghez mehessen. Meg is fordult ottan, de csak rövid időre, azután Kölnbe utazott s ott találkozott Károly uralkodó gróffal. Ez bemutatta leányának. A daliás magyar ifjú s a szende német leány megnyerték egymás vonzalmát s szeptember 26-án megtartották az esküvőt.

Ez megtörténvén a fiatal pár útnak indult Bécs felé, hogy azon keresztül Magyarországra jöhessen a férj hatalmas birtokaira. Már útközben kellemetlenségek érték őket. Rákóczi levelet vesz — darmstadti Magdolnától, a melyben szemére hányja hűtlenségét, a melyet avval követett el, hogy holt hírért költötte s most más leányt vesz el. Most hullott le a hályog Rákóczi szeméről. A bécsi udvar nem akarta, hogy ő egy a császári családdal rokonságban álló nőt elvegyen, a mi egy a nemzet és udvar között kitörhető harc esetén az utóbbit sokban akadályozná, s mivel egyenesen el nem tilthatta az olasz út alatt Rákóczival Magdolna, ezzel Rákóczi halála hírért közölte, úgy hogy Magdolna csak a hessen-reinfelsi uralkodó tudató leveléből, Rákóczi pedig a panaszlótól tudták meg volt jegyesük életben létét. De már most ezen segíteni nem lehetett.

A következő kellemetlenség Bécsben volt. Itt a házasságáért neheztelő udvar szobafogságra vetette s csak hosszú utánjárás által szabadult ki. De ez is alkalmas volt arra, hogy elvegye kedvét a Bécsben lakástól. Egyáltalában az udvar összes tettei Rákóczi irányában mind csak arra valók voltak, hogy tőle mindinkább elidegenítsék. Lakását most Sáros-Patakra tette, ott élte boldogságának első heteit. De nem élhetett úgy, hogy a keserűség elmaradjon. Várai legnagyobb részében német őrség volt, ezek pedig még a fejedelmi rangú gazda iránt sem viselkedtek tekintettel, még kevésbé az uradalmi nép iránt. Már pedig ez is nehezére esett, azért is jobb szeretett oly kisebb kastélyaiban tartózkodni, a melyek erősségeknek nem lévén tekinthetők, őrségmentesek maradtak (p. Szerencs), vagy eperjesi házában.

A következő esztendők meglehetősen csendben töltek el. Rákóczi többnyire családja körében volt; — 1696-ben született

első fia, a kinek keresztapául Lipótot kérte föl s a ki is annak tiszteletére Lipótnak kereszteltetett; nagy kiterjedésű jószágai kormányzatába kezdte magát beleélni, közben-közben vadászgatott. Magyar előkelőkkel kevés összeköttetésben állott: neveltetése azt eredményezte, hogy iránta mind a mieink, mind a németek bizalmatlanok voltak, s nem volt senki, a kivel közös neveltetés, régi szomszédság összekötötte volna. Ez időben egyetlen a közéletbe játszó gondja római birodalmi fejedelmi rangjának elismerése volt. Ezt ugyan még I. György megszerezte, de az udvar minden módon meg akarta tőle tagadni s 1697-ben végre is csak személyére s nem utódaira is ismerte el. Az ügy tovább folytatását pedig a későbbi események lehetlenné tették.

Az 1697-iki események zavarták ki először nyugalmából. Ekkor ugyanis a Hegyalján megúnta a nép a sok zsarlást és elnyomást, Thököly volt katonái is jártak keltek biztatva: kitört a lázadás. A nép, melynek többnyire Rákóczi volt földesura, ellene semmi ellenséges indulatot sem tanusított, sőt jószágait teljesen érintetlenül hagyta — a mi elég szép jele annak, hogy az ifjú fejedelem jól bánt velük — mindazonáltal veszélyes volt ez reá nézve. Az volt ugyanis szándékuk, hogy kézre kerítik s vezérökké teszik. Rákóczi érezte ugyan, hogy nemzetünknek elég oka van a panaszra, maga sem tapasztalt semmi olyat, a mely benne gyűlöletnél egyebet kelthetett volna a bécsi kormány ellen, de parasztlázadásból tudta, hogy semmi haszon nem származhatik. hanem csak magának s a vezetése alattiaknak tönkretétele. Ezért is a legnagyobb sietséggel hagyta el Felső-Magyarországot s Bécsbe ment, hogy ekkép az udvar gyanúját elhárítsa. Miután itt helyzetét tisztázta, legrégibb magyar barátjához, Batthyány Adámhoz ment Rohoncra s csak később tért vissza a felföldre.

III.

Rákóczi föllépése.

Még el sem végződött a török háború, a bécsi hatalmasak arra kívánták a reájok nézve kedvezőbbé vált helyzetet fölhasználni, hogy a magyar nemzetet teljesen megtörjék és ősi szabadságából végkép kiforgassák. Az eszközökben nem igen válogattak s bizony nem lettek volna idegenek attól, hogy a parasztokat a nemesség ellen fölkeltsek s a viszonyokat oda vigyék, hogy a magyar magyart marcangoljon. De fogásaik

arra nem voltak képesek, a kárlóczai béke idején és után jobban mint valaha egy volt a nemzet abban a vágyban, hogy hazáját a némettől végkép megszabadítsa. S e vágy élesztetett még azon körülmény által, hogy azt hitték, mikép a török kiűzése után hazánk magára is könnyen megállhat.

A közvélemény vezért keresett s nem tartott arra senkit alkalmasabbnak, mint Rákóczi Ferencet, a ki származásra és vagyonra első volt a magyarok között, a kinek ismerői szép tehetségét dicsérték s a kinek fiatal élete alatt már is elég oka gyűlt össze a bősúra. Főleg ez vezette hozzá szomszédját Bercsényi Miklós ungi főispánt, a kivel a nála tizenegy évvel fiatalabb fejedelem benső barátságot kötött. S Bercsényinek meg volt a maga része benne, hogy Rákócziban mindinkább meggyökerezett az az eddig inkább csak sejtelemkép élt gondolat, hogy neki a hivatása szerencsével vagy szerencsétlenül, győzve vagy bukva küzdeni a magyar nemzet függetlenségéért.

De nemcsak a haza, hanem a külföld is neki szánta e szerepet. A francia kormány a már a levegőben lógó spanyol örökösödési háború egyik előkészületeül megbízta előbb Villars grófot, majd Ferriol marquist, hogy vele összeköttetésbe lépjenek. Ha kezdetben nem is, de idő multán Rákóczi hajlandóvá is vált erre s épen 1700 november 1-jén, azon a napon a melyen II. Károly spanyol király meghalt, írt levelet XIV. Lajosnak.

A levelet Longueval nevű császári kapitánytól küldte el, a ki sok jótéteményével élt, miután a francia nyelvben való gyakorlat kedvéért — e nyelv iránt igen nagy érdeklélssel viseltetett s abban idegeneknél ritka tökélyre vitte — gyakran magánál tartotta. Ez azonban, akár mert eredetileg is kém volt, akár csak most jött arra a gondolatra, hogy ily titkot drágán lehet értékesíteni, Bécsbe vitte azt. De a kormány többet akarván megtudni, engedte, hogy útját folytassa. Párisba el is érkezett, jól fogadtatott, s Barbesient minisztertől oly levelet kapott, a melyben Rákóczinak a háború tényleges kitörése idejére pénz, alkalmas hadi tiszték s ha lehet hadi segély is ígértetett. Egyszersmind azt kérdezték, hogy tájékozva legyenek, kik azon urak, a kikre számíthat. Bécsben bemutatta e levelet a visszatérő Longueval, a kormány megengedte, hogy elvigye Rákóczihoz, hátha eleget tesz e kívánságnak. De a mozgalom nem volt oly előre haladva, hogy összeesküvők legyenek. A kormány azonban jónak látta Rákóczit s néhány vele közelebbi viszonyban álló urat elfogatni s miután Longuevalt Linzig haladni hagyta, ott színleg elfogatta.

Erre kiadatott az elfogatási parancs. Titokban akarták véghezvinni, mégis kiszivárgott híre s a fejedelem még ideje korán figyelmeztető levelet kapott testvérétől. De felesége a hír

vételekor ágyban fekvő beteg volt s nem bírta magát arra szánni, hogy elhagyja. Április 18-án el is fogatott s Német-Ujhelyre vitetett.

Hat hétig volt kihallgatás nélkül abban a börtönben, a melyből nagyatyját harminc év előtt a vérpadra vitték. Végre megjelent gróf Buccellini Gyula, ausztriai udvari kancellár, egy hadi tanácsos kíséretében. Rákóczi kijelenté, hogy ő mint német birodalmi fejedelem s magyar főúr maga felett e két ország törvényszékein kívül nem ismer törvényt, a császár és király iránti tiszteletből kész ugyan felelni, a nélkül azonban, hogy az osztrák törvényszék jogosultságát elismerné. Más nap szembesítették Longuevállal. Ez elsápadt, mikor annak tekintetével találkozott, a kit jótéteményei fejében a börtönbe vitt, de nem sokára visszajött a gazemberi bátorság, hogy hamis tanubizonyságot tegyen.

A kormány épúgy figyelmen kívül hagyta Rákóczi óvását, mint annak idején Zrínyiét és Frangepánét. Osztrák urakból rendkívüli törvényszéket állított össze, hogy Rákóczit politikai okokból elítélje. A vád elkészülvén, meghívták az újhelyi polgármestert, adja át és figyelmeztesse, hogy ha harminc nap alatt nem válaszol, mint makacs fog elmarasztaltatni.

De Rákóczi, azért volt Rákóczi, hogy férfiasan állja meg helyét. „Ő felségét vallásosabbnak ismerem — mondá az átnyújtónak — sem hogy elhihetném, hogy megszegje Magyarország törvényeit, a melyekre megesküdött. E törvényeket magam is, mint sárosi főispán védeni tartozom s később vagyok véremet folytatni, mint azokat megsérteni, idegen bírakat, idegen törvényt fogadván el s nem az általuk rendelteket.“

A polgármesterre nagy hatást tettek e szavak, zavarba jött s visszavitte a vádlólevelet, de a kormány által oda utasítottatott, hagyja Rákóczinál akár veszi át, akár nem. Másnap ez értelemben járt el. „Am tegye meg a parancsolatot, de én hozzá nem nyulok, ha velem rothad is el,“ mondá Rákóczi.

Míg a börtönben ült, felutazott felesége Bécsbe, hogy kiszabadítsa. Megis nyert egy Lehman nevű századost tervének. November 7-én este kijött ez a börtön közelében levő lakásából s valamely ürügy alatt elküldte a szabadkozó őrt, miután megígérte, hogy addig maga fogja helyettesíteni. Erre kieresztette a fogoly fejedelmet, a ki Montecuccoli ezredbeli közlegényruhát vett magára, s elbocsátotta. A fejedelem, bár az udvar mindjárt szökése után díjat tűzött ki fejére, Felső-Magyarországon keresztül szerencsésen elérkezett Lengyelországba, a hol az előkelő körökben kiváló rokonszenvvel fogadtatott. A szabadság-szerető lengyelek megtudták Rákóczit érteni.

Itt találkozott barátjával Bercsényi Miklóssal. Rövid időn érintkezésbe léptek Du Héron követ útján a francia kormány-

nyal: elhatározva, hogy fölveszik az elejtett fonalat s az időközben csakugyan kitört spanyol örökösödési háborút felhasználva megkísérték Magyarország függetlenségének kivívását. De nem akartak csak úgy vaktában belefogni, Javaslatozt tettek 1703 elején a francia királynak, fogadjon számukra 4000 lengyel lovas és ugyanannyi gyalogost, adjon jó francia tiszteket, pénzt és fegyvert: ismerve az általános elégtelenséget, meg voltak arról győződve, hogy Magyarországot rövid időn hatalmukba kerithetik s a bevezetett 8000 helyett 80,000 vitéznek fognak élén állani. E magyar erő azután a Duna vonalán összeműkölhetett volna a bajor választó fejedelemmel olyképen, hogy magát Bécsre fenyegethetik vala.

A francia kormány a száműzöttek túlzását látta az előterjesztésben. Nem szakította meg velök az összeköttetést, sőt évdíjat rendelt számukra, de nagyobb erőt reájuk bízni nem akart. Pedig az erre való költség itt hozta volna meg legjobban kamatait.

Míg Rákóczi és Beresényi a tervök elutasítása után azon törték fejüket, hogy és mikép lehetne céljok megvalósításához fogniok, népmozgalom támadt oda haza. Régi Thököly-féle katonák a sorozás elül megugrott fiatal legények csapatokká verődtek össze. De magukban nem bízván ugyanezen év tavaszán követeket küldtek Rákóczihoz és Beresényihez, hogy őket vezéreiknek fölkérjék. Ezek nem akarták neveiket pórlázadáshoz adni, de el sem akarták azokat maguktól idegeníteni, a kik hozzájuk bizalommal fordultak, tehát csak általánosságban válaszoltak.

Egyidejűleg egy bizalmas embert küldtek be a helyzet fölismerésére. Ez kedvezőleg nyilatkozott s zászlók küldését szorgalmazta. Rákóczi eleget tett e kívánságnak, küldött zászlókat „istenért és szabadságért“ fölirattal s egy kiáltvány kíséretében, a melyben felszólítja a népet a küzdelemre a hazáért, de a melyben lelkére köti, hogy rablástól s egyéb kihágásoktól óvakodjék, A nép, különösen a Rákóczi-féle uradalmakból mind sűrűbben sietett e zászlók alá, ellenben a nemesség tartózkodó magatartást tanusított. A szatmáriak meg épen Károlyi Sándor főispánjuk vezérlete alatt fölkelvén ellenök mentek s őket június 7-én Dolhánál szétugrasztották.

Most egygyel több oka volt a fejedelemnek, hogy a bejövettel siessen. Ha nem jó, elveszti bátorságát a parasztság s nem lesz könnyen újból a mozgalomba vihető. Június derekán tehát átlépte a határt, a hol 200 gyalog és 50 lovas fogadta. Pár nap alatt e csapat 3500-ra szaporodott. A rendezéshez azonban csak akkor lehetett fogni, midőn Beresényi Danszkából

némi francia pénzzel visszatért s midőn egy 600 emberből álló lengyel zsoldos csapat érkezett.

Az első ostromlott vár Munkács volt, de nem sok sikerrel. Ezután a Tisza balpartjára keltek át. Vásáros-Naményből intézte Rákóczi kiáltványát a szabolesi nemességhez, melyben vállalatát avval indokolja, „hogy szabadulásunknak oly bizonyos alkalmatosságát látta, hogy ha most nem, soha többször hazánk szabadságát nem remélhetni.“ A nemesség azonban még mindig vonakodott. Több kedvet tanusítottak a hajdúk, de föltételül kötötték ki, hogy Rákóczi előbb a reájok veszélyessé válható Nagy-Kállót vegye kezébe. Ez csakugyan sikerült is, az őrség nagyrészt átment s az elfoglalt négy ágyú képezte a fölkelők tüzérékének magkövét.

Nem sokkal ezután Ilosvay Imre ügyessége Husztot kerítette kézre. Ez már oly vár volt, a melyre támaszkodni lehetett, de annál nagyobb jelentősége volt azon körülménynek, hogy a máramarosi nemesség, az összes nemesség közül legelőször, a fölkeléshez csatlakozott. Példáját rövid időn követték a szabolesi, szatmári és ugocsai nemések.

Mihelyt Rákóczi ügye egy kissé előrehaladt, kitűnt menyire népszerű vállalata. Várak, városok egymásután kezébe estek, az előkelők, mint Sennyei, az Andrássyak, Károlyi Sándor egymásután csatlakoztak hozzá. Szeptember 26-án már arról tudósíthatta XIV. Lajost, hogy az ország egész a Dunáig kezébe került.

IV.

A fölkelés.

Az ősszel nem fejeztetett be Rákóczi vállalatának a szerencséje. A felföld nyugati megyéi is kezébe kerültek, majd a Dunántúl nagy része is, a császári szolgálatban állott legderekabb magyar vezérek, mint gróf Eszterházy Antal, Bottyán János, Forgách Simon, Bezecrédy Imre, Sándor László pedig hozzája csatlakoztak. Mire tavaszodni kezdett, már vagy 70,000 ember élén állott s a síkföld majdnem egészen kezében volt, sőt már az osztrák tartományokba is tehettek támadásokat. A császáriak Erdélyre, a drávántúli részekre s a várakra szorítkoztak.

Új esztendő napján jelent meg a Ráday Pál által fogalmazott ama híres nyílt levél, a mely kezdő szaváról „Recrudescunt“ (megújulnak a nemes magyar nemzet sebei) név alatt lett világhírűvé s magyar és latin nyelven kiadva hivatva volt úgy hazánkban, mint a külföldön igazolni a magyarok fegyver-

fogását. El van ebben mondva, hogy a magyar nemzetben semmi kedv és hajlam nincs a lázongásra s csak az, hogy ősi szabadságai azok által, a kik természet szerint azok őrei kellett volna, hogy legyenek, annyira megnyirbáltatták, hogy immár végső megsemmisülésüktől kell tartani, bírja őket a harcra.

Kevéssel ezután még egy nyílt levelet bocsátott ki, a melyben fölkelése egyik főcéljául a vallásszabadság visszavívása van megnevezve, az elkobzott templomok, parochiák és egyházi javak visszaadása megígérve. Rákóczi mint katolikus főúr, szükségesnek látta e nyilatkozat tételét, ámbár udvarában már akkor is több református előkelő, mint Vay Ádám, Ráday Pál volt, hogy a protestánsok teljesen biztosak legyenek, annál is inkább, mert az udvar minden áron bizalmatlanságot akart iránta a protestánsok között felköltetni. Ez azonban nem sikerült. Rákóczi harcának épen a protestánsok lettek legbuzgóbb harcosai, úgy hogy emlékirataiban azt írja, hogy seregének kilenc tizedrésze református vala.

Majdnem egyszerre a „Recrudescent“ kibocsátásával tette az udvar az első lépést arra, hogy Rákóczival, mint hadviselő féllel alkudozásba bocsátkozzék. Az új év második napján adott ki ez irányban a meghatalmazás Széchenyi Pál kalocsai érseknek. E lépésnek eredménye a gyöngyösi találkozás vala. A békéltető a legőszintebben járt el tiszteben, az ő ambíciója egy uralkodójával teljes egyetértésben s alkotmányának teljes birtokában levő Magyarország vala, a minthogy ő ép oly jó magyar a magyar szabadságnak őszinte szószólója volt, mint az uralkodó háznak híve. De kevesen osztottak az ő felfogásában. Az udvar nem igen tanúsított hajlamot arra, hogy Magyarország függetlenségét az alkotmány értelmében teljesen fönntartsa, az csak a régi állapotokat akarta helyreállítani, engedni csak egy időre való dolgokban akart, Rákóczi és hívei ellenben azon meggyőződésben voltak, hogy Magyarország, míg Ausztriával közös uralkodója leszen, soha teljesen független nem lehet, azért is a mostani alkalmat a Habsburg-ház elűzésére kívánták fölhasználni. Így állván a viszonyok a békealku eredménytelen maradt.

S csakugyan hihetni, hogy Rákóczi és társai elérik céljukat, ha akad oly támogatójuk, a ki elég pénzsegélyt nyújt. De Franciaország ügyei hamar hátrányos fordulatot vettek, már 1704-ben nagy vereséget szenvedett, nem volt tehát erre hajlandó. Ilyképen a magyar felkelés igen nehéz helyzetben volt. Adót nehéz volt kivetni, nem lehetvén azt kívánni, hogy a nép szolgáljon is, fizessen is, egyelőre nagy mennyiségű rézpénzt vertek, mely az ezüst pengővel szemben kongónak neveztetett, de ez csak pillanatnyira segíthetett. A másik baj az volt, hogy

pénz hiányában csak igen kevés rendes hadat lehetett tartani: összes számuk 1400 lovas és 5300 gyalog vala. A többi had tulajdonképp csak népfölkelés volt. Vitéz, katonáshajlamú nép, de a mely sem begyakorolva, sem fegyvelmezve nem volt kellőképp, s a melyet a szorgos mezei munka idején, hogy életmódjáról gondoskodni tudjon, jó részt haza kellett bocsátani. Ily csapatok mellett nem igen lehet csodálni, hogy a magyarok — a nemzetnek különben is ősi időktől véreben levén a hadviselésnek az a módja, a mely a síkon való kiállást kerüli s az ellenséget közvetve igyekszik tönkre tenni — nyílt csatára nem igen voltak alkalmasok, tüzéség hiányában pedig várak alatt igen sokáig voltak kénytelenek vesztegelni.

Mindazonáltal a nemzeti ügy sikereket mutathatott fel s 1704 július 6-án Erdélyben fejedelemmé választották Rákóczi, úgy hogy midőn I. Lipót meghalt (1705. május 15-én) igen kétséges volt, fogja-e több király a Habsburg-házból Magyarországot bírni. Fia I. József igyekezett békés hajlamokat tanusítani, de bizony most is oly kevés volt az eredmény, mint előbb. Minden részletes alkunak elejét vette az a körülmény, hogy Rákóczi és társai csak azon esetben voltak békére hajlandók, ha az udvar elfogadja a vele szövetséges hatalmak jóállását, és Erdélynek különállását. Az akkori magyarok a köztük és a szomszéd-országokkal közös uralkodójuk közti viszony nemzetközivé tételében képzelték az alkotmány legbiztosabb garanciáját, Erdélyt illetőleg meg igen meg voltak Bocskay végrendelete azon szavairól győződve: „Valameddig a magyar korona ott főnálunknál erősebb nemzetnél, a németnél leszen és a magyar királyság is a németeken forog, mindenkor szükséges és hasznos egy magyar fejedelmet Erdélyben fentartani.“

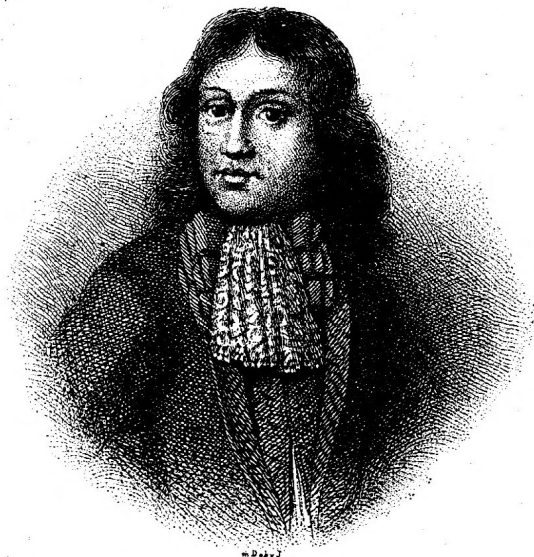
A viszonyok e közben sürgősen kívánták, hogy a magyar fölkelés és annak kormányzata szervezetté legyen. E célból Rákóczi az ősi szokásokat a hely megválasztásában is követni óhajtván, országgyűlésre hívta Magyarország rendeit szeptember elsejére a Rákosra. Buda azonban nem kerülvén kezébe áttette Szécsénybe.

A rendek szép számmal gyülekeztek össze. A közép nemesség részvéte volt legnagyobb, az arisztokrácia is jól volt képviselve, egyházi rendből jelen volt Telekessy István egri püspök, a munkácsi görög-katholikus és négy címzetes püspök, több káptalan és szerzet.

Legelőször is a kormány szerveztetett. Rákóczi mint a szövetség feje „vezérő fejedelem“ címet nyert, melléje rendeltetett 24 tagból álló főtanács és 16-ból álló közgazdasági. Szeptember 19-én megesküdték a rendek a szövetség pontjaira, másnap a fejedelem. A szövetség természetéből következett,

hogy mindenkinek vagy mellette vagy ellene állást kellett foglalni. Minden megyében és városban könyvek készíttettek s ezekbe írták nevüket s ütötték pecsétjüket a nemesek és polgárok. Mindezeket felküldték azután Rákóczihoz.

A szécsényi gyűlésnek második dolga a vallásügy volt. A sok üldözés, a sok követelés és viszontkövetelés roppant sok gyűlöletet hozott létre. De kitűnt, hogy az igazi jóakarat sokra

képes. A buzgó katolikus fejedelem maga ment jó példával elő fényesen tanusítván, hogy nem válogat abban, hogy valaki protestáns-e vagy katolikus s a protestánsok méltányos követeléseit mindig kész volt teljesíteni. Viszont a protestánsok is készek voltak a szigorú jogból engedni s elfogadták az esetről-esetre való szabad egyezkedés elvét. A megegyezés október 1-jén jött létre. Dicsekedve mutathatott erre mind Rákóczi, mind a

magyar nemzet, csak sajnos, hogy igen rövid ideig volt érvényben. A szatmári béke utáni korszakban módját tudták ejteni, hogy a magyarok felekezeti különbségekért egymást marcan-golják. Most azonban teljes reménynyel néztek a jövő elé. Rákóczi a vallási béke örömeire emlékpénzt veretett, melyen három római pap — jelképezvén a három felekezetet — közösen éleszti a szent tüzet. „Concurrunt ut alant“ (egyesülnek hogy éleszsзék) van aláírva.

A harmadik fődolog a békealkuvások folytatásának ügye volt. Az angol és hollandi követek szabad jövetelről való biztosítást kértek, meg is adatott nekik, még sem jöttek meg. A hevesebbek már most meg akartak minden összeköttetést szakítani, de Rákóczi nem volt hajlandó ezért a felelősséget magára vállalni, kieszközölte tehát, hogy a mellette levő tanács-csal fölhatalmaztatott az alkuvás folytatására.

József kormánya és Rákóczi megegyeztek abban, hogy újra kezdik az alkudozást, Nagy-Szombaton tárgyalván Rákóczi, Pozsonyban a király megbizottai. De mindegyik a tárgyalások megkezdése előtt tényleges eredményt akart fölmutatni. Rákóczi országgyűlésre hívta Erdély rendeit, hogy fejedelmi székébe iktattassék, a császáriak Sterbeville alatt sereget küldtek Erdélybe annak megtartása végett. Itt Rákóczi ellen döntött a sors, november 11-én elhatározó vereséget szenvedett Zsibónál s hívei Erdélyből kiszorultak. Némikárpótlásul Bottyánnak dunántúli sikerei szolgáltak.

A következő év (1706) tavaszán megkezdődött a békealku. Az udvar fölakarta azon körülményt, hogy Rákóczinak gyermekei (József és György), felesége és testvére Bécsben voltak, arra használni, hogy reá mint emberre hasson. Az angol követ útján értésére adták a fejedelemnek, hogy eleresztik látogatására a feleségét, ha ez iránt levelet ír Józsefnek. Ezt nem teheti, válaszolá, de szívesen ír feleségének oly értelemben, hogy jó szívvel veszi látogatását a fegyverszünet alatt, ha a császár-király megengedi. Az udvar igen előzékeny volt, megengedte, hogy még a fegyverszünet előtt elmenjen férjéhez.

Gróf Wratisláv, egyike a legbefolyásosabb minisztereknek is leküldetett, hogy ez alkalmat fölhasználva minden formáság nélkül beszéljen Rákóczival. Csakugyan meg is történt a találkozás, — a cseh gróf színre a fejedelemasszonyhoz ment tisztelegni s nála találkozott. Ajánlotta, hajoljon a békére. József el van határozva Erdély birtokáról semmi szín alatt le nem mondani, de kész neki oly német fejedelemséget adni, a mely a birodalmi gyűlésen való szavazatra is följogosítja. Rákóczi azonban azt válaszolá, hogy ő igen jól tudja, hogy házára József ajánlatai igen kedvezők, de ő nem saját érdekeért, hanem nem-

zetéért, az iránt való kötelességből fogott fegyvert, s Erdélyt sem kívánja okvetetlenül magának, hanem csak azt, hogy az a magyar nemzet szabadságainak biztosítékául magyar fejedelemség gyanánt fenmaradjon. Aspremontné is meglátogatta öcsését, de Rákóczi a családja iránti szeretet sem volt képes abban megingatni, a mit a hazára nézve szükségesnek talált.

Ily előzményekből gondolhatni, hogy az alkuvásoknak nem igen lett eredményök. Töméredek ellentét van Rákócziék kívánatai s József küldötteinek ajánlatai között, de a fő nehézségek, a melyek minden kiegyezést lehetetlenné tettek, abban állottak, hogy az előbbieket azt kívánták, hogy a béke Anglia, Hollandia, Svéd-, Porosz- és Lengyelország meg Velence által biztosítsák; nem volt lehetséges Erdély iránt a megegyezés, valamint az 1687-iki törvények kívánt átvizsgálása iránt sem. Ezenfelül még a protestánsok vallásszabadságának kérdése is akadályt képezett.

A békealkuvás meghiúsulta után újra megkezdődött a harc s változó szerencsével folyt. A magyar fölkelők az említett nehézségek következtében nem voltak képesek József hadait végkép kivetni, Józsefői nem az előbbieket legyőzni. E közben a francia hadak mind nagyobb s nagyobb csapásokat szenvedtek: 1706-ban volt a turini teljes vereséggel végződő csata, melynek következtében a franciák Olaszországból kiszorultak.

Ezek a körülmények tették oly nehézze Rákóczi és hívei helyzetét, kilátásait. A fejedelem óriási szellemi ruganyossággal figyelte a külföldi eseményeket, pedig itthon se volt nyugodalma s hadi műveletek, békealkudozások, a közigazgatás vezetése, a miket mind saját személyében kellett az akkori hiányos közigazgatás miatt egyesítenie, eléggé elfoglalták. Minden mozgalmat megfigyelt: látha ez vagy az a viszony Magyarország érdekében felhasználható lenne. Minden alkalommal tapasztalnia kellett azonban azt, hogy vele, mint fölkelővel sehol se akarnak szövetkezni, még maga a francia király sem akar alakszerű szövetségre lépni s az utóbbi igen hangsúlyozza, hogy a míg Magyarország elszakadását ki nem nyilatkoztatja, addig nem teheti. Rákóczi, Bercsényi úgy vélekedtek, hogy a Habsburg-ház trónvesztésének kimondására már a nemzetközi helyzet következtében is szükség van. De más ok is volt. Kétségtelenül igen sokan voltak Magyarországon olyanok, a kik ámbár jó hazafiak valának, de nem kívántak a Habsburg-háztól elszakadni, sőt kevesebb biztosítással is készek voltak beérni, mint Rákóczi és társai. A míg az elszakadás kimondva nincs, mindig lehetett attól tartani, hogy saját pártjukban többségre jutnak ez irány követői. Ezt akarták lehetetlenné tenni. Elakarták

maguk mögött égetni a hajókat, hogy a szövethozott rendek kénytelenek legyenek az utolsó erőfeszítésig megtenni mindent.

E szándékkal hivatnak össze 1707 május 1-jére Onodra a rendek. Június 14-ikén tétetett meg az indítvány a Habsburg-háztól való elszakadásra, a mely ugyanazon a napon egyhangúlag el is fogadtatott ily kiáltások között: „eb ura fákó, mai napságtól fogvást József nem királyunk.“ E határozat értelmében elkészítették s számos példányban szétküldték a függetlenségi nyilatkozatot. Hosszasan elmondatnak ebben ama törvényszegések, a melyek a Habsburg-házból származott királyok által és alatt elkövetettek, hogy Lipót erőszakkal kényszerítette a nemzetre az örökös királyságot, elmondatik továbbá, hogy a magyar nemzet e rabszolgaságot nem hajlandó továbbá tűrni s reményli, hogy valamint egykor Svájcot, Németalföldet s Portugáliát is segítették a külhatalmak szabadságuk visszaszerzésében, azonképen fogják abban Magyarországot is támogatni.

A függetlenség kimondásakor is tanuságot tett Rákóczi önzetlenségéről. Kétségtelen, hogy ha akarja, az egész nemzet fejére teszi a koronát, a mint Erdély rendei is fejedelmökké választották. Ő azonban ezt nem akarta. Kész volt azon működni, hogy viszontszolgálatok fejében valamely külföldi fejedelem nyerve el — maga csak a fáradságra, az addiglan való kormányzásra vállalkozott.

Az első ilyen trónjelölt a bajor választó volt, XIV. Lajos egyetlen szövetségese. Később a szász választófejedelem került szóba, a mikor XII. Károly svéd király hatalma tetőpontján a sziléziai protestánsok elnyomásáért fenyegette Ausztriát. Rákóczinak ekkor az volt terve, hogy a svéd királyt és szász választót teljesen kibékíti egymással, reábirja a szász választót, a kit a svéd király a lengyel tróntól megfosztott, hogy arról végkép lemondjon s Magyarország koronájával kárpótoltassék. De e terv sem sikerült. A svéd király Oroszországba vonult s az itteni dolgok iránt megszűnt érdeklődni. Most Oroszországgal való szövetségre gondolt, a mely 1707 folytán Rákóczinak a lengyel koronát följánlotta. De ő nem akart ebbe cserzkedni, hanem 1707 szeptember 4-én megkötötte a varsói szerződést, a melynek célja az volt, hogy Franciaország békét közvetítsen Svéd- és Oroszország között, Péter orosz császár ennek fejében késznek nyilatkozott Rákóczit Magyarországon támogatni. Ez a terv is Franciaország hajlandóságának hiányán megbukott.

Ezután Poroszország megnyerése volt tervben. Ez ugyan Ausztriával szövetségben volt Franciaország ellen, de királya hajlandónak mutatkozott szövetséget cserélni illő haszon fejében. Rákóczi most arra a gondolatra jött, hogy annak fiát kellene a

magyar trónra megválasztani. Ezen ügy lehetővé tétele szempontjából elhatározta nyár végével egész erejével Sziléziába ütni, melynek protestánsossága nem lett volna idegen a fölkeléstől. Tett is nagy erőfeszítést, seregét jól felszerelte — de a sors ellene döntött, augusztus 3-ikán serege teljes vereséget szenvedett. Maga Rákóczi is megsebesült.

E csatavesztés roppant nagy hatással volt. A magyar fölkelők felszerelése elpusztultak, újak beszerzése szinte lehetlenné vált, mivel a nemzet nem volt adóképes (a mi csekély adót kivetettek, az a közigazgatásra is alig volt elegendő), Franciaország maga is kétségbeesett helyzetben volt — ez évi július 11-ikén is elhatározó ütközetben teljes vereséget szenvedett — így tehát segédelmet nem nyújthatott. Ilyenek lévén a viszonyok a nép nagy része kétségbeesett a jövőndő felett, kiki csak saját megmentésén fáradozott. Így esett, hogy egymásután egész vidékek meghódoltak József hadai előtt, sőt előkelő, magas állásokat viselő emberek is kezdték magukat megadni. Nehezítette Rákóczi helyzetét az a körülmény is, hogy a pápa teljes tekintélyét József mellett vetette latba.

De Rákóczit a sok baj nem tudta megtörni. Bár könnyű lett volna személyes érdekeit nem sértő alkura lépni, minden erejét, minden gondolatát megfeszítette, hogy az általa képviselt ügyet fentartsa, híveit egymáshoz kösse. Még 1710 elején tetején seregét tudott együtt tartani, a melynek élén Romhány és Vadkert között egy kétes kimenetelű csatát is vívott.

De bármennyire húzta is, csak nem akart a franciák javára fordulni a szerencse. Ismét az Oroszországgal való szövetség terve lépett előtérbe, a melynek különösen Bercsényi volt szószólója. De itt is csak biztatást kapott, semmi egyebet. Újból késznek nyilatkozott Józseffel alkudozásba ereszkedni, a ki 1710 végén Pálffy Jánosra bízta magyarországi hadai vezetését, egyszersmind a békéltetést is, meglevén arról győződve, hogy mint magyar ember sikeresebben fog eljárhatni, mint valamely idegen.

De Rákóczi most a nyomorúságban is csak az általa szükségeseeknek tartott föltételek alatt volt hajlandó a Habsburg-házzal megbékélni, inkább kész volt idegen országba bujdosni, meg levén arról győződve, hogyha magunk le nem mondunk, előbb vagy utóbb eljön érvényesítésök ideje. Személyes érdekeinek tekintetbe vételét ismételten fölajánlották, de ő ezt megvetőleg utasította vissza.

De nem mindnyájan a magyarok közül gondolkoztak úgy, mint ő. Sokan voltak, a kik nem akarták a végsőig vinni, a kik készek voltak a legnagyobb veszedelem elkerülése végett az

udvar által ajánlott biztosításokkal beérni. Ezek feje Károlyi Sándor volt, a ki Rákóczi távollétében meg is kötötte a szatmári békét s Majtényon letétette a fölkelőkkel a fegyvert.

Rákóczira nézve, a viszonyokhoz képest, elég kedvezően volt a béke megkötve. Biztosított életéről, összes ingó és ingatlan javairól, csak tegye le három hét alatt a hűségesküit. E föltételek teljesítése után fiai visszaadását is kilátásba helyezték, a kik közül a nagyobbikat keveset, a kisebbiket meg épen nem látta. Sőt az is ki volt mondva, hogy nem kénytelen az országban lakni, hanem Lengyelországot is választhatja tartózkodási helyéül.

A fejedelem nem volt ennek elfogadására hajlandó. Ő sohasem bízott abban, hogy amíg Magyarország a Habsburg-ház alatt áll, különösen ha még az általa kívánt biztosítékok is elesnek, valaha igazán birhassa jogait, szabadságát. Kész volt inkább a számkivetésbe menni, óriási jószágait elveszteni, semhogy oly alkut elfogadjon, a mely lelkiismeretével ellenkezik. Ha a rendek nagy része elfogadta is a Károlyi által kialakított békét, azt akarta, hogy ő és társai továbbra is fenmaradjanak mint élő tiltakozás minden oly intézkedés ellen, a mely csak a legkisebb mértékben is csorbitja Magyarország függetlenségét.

S vajjon még az is, a ki szerencsének találja hazánkra, hogy a szatmári békével alkotmányunkat s önállóságunkat legalább részben biztosítva az uralkodó házzal kibékült a többség, nem kénytelen-e még az is meghajolni azon önzetlenség és elvűség előtt, a melyet Rákóczi tanusított?

Mielőtt azonban Rákóczitól, mint Magyarország vezérlő fejedelmétől megválnók, lehetetlen hogy nagy politikai működésén kívül többi fejedelmi tényeiről is meg ne emlékezzünk. Első sorban ki kell emelnünk, hogy nemcsak az elvekben, de a valóságban is buzgón működött azon, hogy Magyarország legnagyobb szerencsétlenségét, a vallásos viszályt a nemzet katolikus és protestáns része között eltávolítsa. Nem lehet elhallgatnunk, hogy e harcos időben, óriási elfoglaltsága közepette, még időt talált arra, hogy az ország közigazgatását javítsa, nem, hogy a nemességgel meg tudta értetni, hogy mihelyt a nemesek kizárólagos katonáskodása véget ért az adófizetésben neki is részesnek kell lenni, végül hogy még arra is időt, módot talált, hogy a tudományt és művészetet pártfogolja. Fölállította a főbb nemesség ifjainak jobb kiképzésére a nemesek kompániáját, pártolta a festészetet, mint pl. Mányokit, az ő udvari festőjét. Egy szóval oly jóakarattal, műveltséggel és minden közügy iránti érdeklődéssel töltötte be tisztét, hogy ha békés időben állhat Magyarország élén, egész új lendületet adott volna közéletünknek.

V.

A bujdosás.

Február 21-én hagyta el Magyarországot. Törhetetlen bízalom a magyar nemzetnek hozzá való ragaszkodásában s az a hit, hogy a nemzetközi viszonyok az ő érdekében hasznosíthatók lesznek, nem engedték, hogy azt gondolja, mikép utoljára látja azt a szép hazát, a melynek függetlensége kivívására szentelte életét. S mégis úgy lőn. Sokat hanyatott, vetődött, de vissza soha sem hozta sorsa.

Az 1711-iki év hátralevő részét s a következőt majdnem végig Lengyelországban töltötte, a hol a főúri rend sok kitüntetésben részesítette. Főlakóhelye előbb a XIV. Lajos által számára megvett jaroslavi uradalom volt, azután Danczka, de az utóbbi helyen már Sárosi gróf álnév alatt élt, hogy ne kelljen fejedelmi udvart tartania; 1712. elején az udvarabeliek nagy részét haza is bocsátotta, belátván hogy az ő működésének eredménye nem függ attól, vajjon több vagy kevesebb a bujdosók száma. Nem akarta hogy többen vele legyenek, mint a kiket el tud tartani s azok érte ok nélkül inséget szenvedjenek.

Lengyelországi tartózkodása alatt mindenfelé kísérletet tett arra, hogy a hatalmak olykép kössenek békét, hogy abba Magyarország is befoglaltassék s ekkép, hogy Magyarország, ha el nem szakad is, Európa garanciája alatt álljon, ezenfelül Oroszországgal is alkudozásban állott. Az utóbbi azonban teljesen meghiúsult, elhatározta tehát minden figyelmét a nagy hatalmak közti alkudozásra fordítani s a végből azokat fölkeresni. E szándékában még az is megerősítette, hogy Lengyelországban fölbérelt gyilkosok is fenyegették életét. Párisban, Londonban működött követei ugyan azt tanácsolták, inkább béküljön ki a bécsi udvarral, mert — mint Vetésy mondá — „soha sem fogja fenséged azt a kedves hazát látni, hanemha a bécsi udvar jóakarátának kapuján át.“ Klement, midőn ezt tanácsolá, arra sem mulasztá el figyelmeztetni, hogy birtokai kezében levén, többet tehet a hazáért. De Rákóczi nem akart elvéből engedni, azt pedig becsületessége nem engedte, hogy hűséget esküdjön ugyan a Habsburgoknak, de azért az ellenök való harcon törje fejét.

Ily felfogással levén 1712 november 16-án útnak indult a danczkai kikötőből. Sok viszontagság után december végén Angliába értek s Hullban kikötöttek. De az osztrák kormány ki tudta eszközölni, hogy az angol kormány azt izente neki, mikép az angol királynő nem fogadhatja. Itt is csalódván

Franciaország felé vette útját s 1713 január 13-án Dieppeben kötött ki.

A fejedelem, a ki különben folyton Sárosi gróf név alatt szerepelt, nem panaszkodhatott arról, mintha illő fogadtatásban nem részesült volna. Annál nehezebb volt egyebekben helyzete. Április 27-én emlékiratot nyújtott be a francia királyhoz, a melyben bár a legillegedmesebb hangon, de nem minden keserűség nélkül emlékezik meg arról, hogy mily szolgálatokat tett ő a hadviselés alatt Franciaországnak s kéri ezek fejében, hogy ne hagyassék el. Annyit csakugyan el is ért, hogy a kormány kötelességének tekintette, róla és bujdosó társairól, a kik szintén átjöttek, gondoskodni, de bizony a béke ügy köttetett meg Utrechtben és Rastadtban, hogy róla emlékezés sincsen. Még azt sem eszközölték ki, hogy fiai apjuknak kiadassanak. Ott kellett tudnia őket ellensége a bécsi udvar kezében.

Négy esztendőnél tovább lakott Franciaországban. A királyi vérből származott hercegek és hercegnők, a legmagasabb állású arisztokrácia tagjai képezték azt a társaságot, a melyben forgott, ennek következtében szinte több időt töltött a különböző királyi és főúri lakokban (Passy, Rambouillet, Versailles, Morly, Trianon stb.) mint a saját magáéiban.

Mikor Franciaországba ment lakni, megállapította minő módon fog viselkedni. „Elhatároztam, úgymond önéletrajzában, a mérték feletti s a király által nyújtott kegydíjat túlhaladó költséget kerülni, állásom méltóságát kifelé fentartani, meg nem felelő ifjú társaságokat, asszonyokkal való botrányos közlekedést mellőzni, a fejedelmek barátságát, az előkelőkkel való szíves viszonyt ápolni magam kisebbitése nélkül. Udvariasnak kellett lennem magamról való megfélemezés nélkül, tekintélyesnek, de nem negélyezve.“ S ez csakugyan sikerült is. Mind azok, a kik a franciák közül róla megemlékeznek, a legkedvezőbben teszik. Saint Simon pl. így ír: „Rákóczi magas termetű, de nem túl-ságosan. Testes, de nem elhízott, izmos arányos növéssű. Tekintete igen nemes, majdnem parancsoló, de a legkisebb durvaság nélkül, arca kellemes, de valóságos tatáridomú. Ildomos, szerény s ha nem is szikrázó szellemű, de olyan a ki mindent jól és értelmesen cselekszik. Igen udvarias, természetesen az egyének-hez mérve, de mindenkivel szemben könnyed modorú s bár a hiúságnak, keresettségnek még csak árnyéka sincs benne, mégis méltóságos. Igen becsületes, igazságos, őszinte, egyszerű, rendkívül bátor s igen kegyes és istenfélő, a nélkül hogy ezt akár fitogtatná, akár titkolná.“ — Mennyire megegyezik e két leírás, mi arról tanuskodik, hogy a fejedelem magatartása egészen öntudatos volt, s hogy azt a mit elérni akart, el is érte.

Egy ünnepi napon elment a karmelitákhoz. Az ottani intézmények igen nagy hatást tettek reá, természetből is vallásos volt, a viszonyok is reá szolgáltak, hogy annyi hányattatás után az istenben találjon megnyugvást, nagy változás állott be rajta, bár nem egyszerre, a mit ő újjászületésének tekintett. Elhatározta, hogy a mennyire lehet, visszavonul a világtól. Előbb S. Germain mellett a szentágostonrendieknél akart lakni, azután a prosbrisi kamalduliakat választotta.

Ezentúl is összeköttetésben maradt ugyan az udvarral, járt a hova állása kívánta, vadászati szenvedélyével sem hagyott fel, de letett a kártyázásról, a világias mulatságokról, éjszakázásról. Este 10 órákor lefeküdt s éjjeli 1-kor fölkelte a boldogasszony officiumára. Ez a vallási irány különben csak lassankint került felül. A mint új szokásai nagyobb időt adtak az olvasásra, kezdetben állásához tartozó politikai, történelmi és katonai munkák iránt érdeklődött, csak később kezdett tulajdonképi vallásos olvasmányokhoz fogni. Előmozdította ezen irányát XIV. Lajos halála (1715 szeptember 1-jén) s Tessé maréchallal való barátsága. De azért a világgal is összeköttetésben maradt, bár a hozzá tartozók már attól tartottak, hogy elfelejti magát s a legnagyobb érdeklődéssel tekintett a nemzetközi eseményekre. A mint pl. 1715-ben úgy mutatkozott, hogy egyrészt Törökország, másrészt Károly császár — magyar király és Velence között háború van kilátásban, nem késett Pápay Jánost Törökország felé útnak indítani. Hátha ezen a révén lehetne valamit elérni. Nem szabad azt sem elfelednünk, hogy a fejedelem vallásos iránya soha sem ment felekezeti türelmetlenségbe át. Nagy volt ugyan öröme, midőn a református Ilosvay kitért, de áttérésre nem ő nógatta, s a szintén református Szathmáry Király Adámot mindvégig igen szerette, habár az hű maradt vallásához s annak gyakorlatában az angol és holland követségeknél buzgón eljárta.

Jó darab ideig nem látta Pápay küldetésének eredményét; 1717-ben, mikor a háború javában folyt és pedig a törökök kárával, díszes meghívót kapott. Fejedelmekhez illő módon volt ez kiállítva, de nem látta eléggé biztosítva, a mit kívánt. Ő ugyanis arról akart biztosítva lenni, hogy külön keresztyén sereg élére állítja s Magyarországból semmit sem igényel. Nagy kétségben volt a határozat iránt, végül is az a körülmény döntött, hogy Spanyolország is mozgolódott, Rákóczi tehát elfogadta a török meghívását, hogy ekkép a háború kihúzássék s a spanyol fölléphessen: 1717 szeptemberben 40 személyből álló kísérettel útnak indult és Spanyolországot érintve október 10-én kötött ki Gallipoliban.

A fogadtatás fényes volt, de eredmény semmi. A föllálitandó keresztyén seregről mitsem akartak tudni, csak arra akar-

ták fölhasználni, hogy a magyarok között itt-ott lázadást idézzon elő s ezzel nyomást gyakorolhassanak Ausztriára. Erre meg ő nem volt hajlandó, bár személyét is fenyegették. A vége az lett, hogy Rákóczi minden szereplése nélkül létre jött a béke (1718 július 21-én).

A fejedelem most vissza akart utazni Franciaországba. A törökök jobban ellátták ugyan pénzzel, nagy tisztelettel is viseltettek iránta (az említett esetet kivéve), de nagyon idegenek voltak reá nézve s Párisban mégis jobban összeköttetésben állhatott a világgal. De Franciaország ekkori kormányzója az Orleans herceg Ausztria iránti tekintetből nem óhajtotta visszatértét s így kénytelen volt Törökországban maradni. Jenikői közel Stambulhoz lett szállásul kijelölve, míg Bercsényi mint magán ember a konstantinápolyi nyugotiak városába, Pérába, telepedett.

Nagy veszedelem tűnt fel két esztendő múlva. Virmont császári követ fenyegető hangon követelte a magyar menekültek kiadását. A szultán azonban kijelentette, hogy azt sem becsülete, sem a korán nem engedi meg s később volna fővárosát elveszteni, sem mint ily becsstelenségre vállalkozni. „Te öntéd istenem, sóhajt fel önéletrajzában a bujdosó fejedelem, azt az erélyt a török miniszterbe, a melyet keresztyén fejedelmekben nem talál-tam. Ezek ily esetben azt szokták mondani, hogy állami érdekek nem engedik adott szavukat megtartani. Íme a törökök a világi barátságnak eléje helyezik a törvényt, míg a keresztyén fejedelmek irányomban ezt amazért megsértették.“ Mindössze annyira volt kész a porta, hogy a menekülteket a kissé távolabb, de még mindig igen közeleső s kellemesebb fekvésű Rodostoba helyezte át.

A fejedelem valódi zárdai életet hozott be új otthonába. Szinte nehezükre is volt ez kíséroi-nek, de oly varázst tudott Rákóczi egyénisége gyakorolni, hogy nem voltak képesek őt elhagyni. A fejedelem korán kelt, naponkint volt isteni tiszteleten, délelőtt olvasott, írt, délutánonkint fűrt, faragott, esztorgályozott. Változást leginkább a vadászatok képezték s a jövő-menő magyarok tisztelgése. Az ott megfordulók között legnevezetesebb vendég Rákóczi György a fejedelem fia volt, aki Bécsből megszökött s atyjához ment. De biz ez, ép úgy mint bátyja, rossz nevelésben részesült a bécsi udvar által, magyarul nem tudott s kevés örömet okozott atyjának. Nem sokára Franciaországba távozott, a mit atyja, Rodostóban semmi jövője nem lehetvén, szintén helyeslett.

Rákóczi írói működésének két oldala volt. Már Magyarországon a háború alatt nemzeti nyelvünkön megírta annak

eseményeit, azok nyomán elkészítette most franciául „Emlék-iratait a magyar háborúról.“ Megírta „Önéletrajzát“ latinul, mely utóbbi Szent Ágoston példájára önön magának vallásos szempontból való taglalása. Szerencse, hogy ez idegen nyelvű dolgozatok fennmaradtak, magyar évkönyvei hiányában sok becses adatot mentettek meg ezek és sokra nézve kulcsot képeznek a fejedelem megértéséhez. — Íráságának másik ága a vallásos volt. Ő a ki már 1703-ban is magyar tábori imát készített, ez idő alatt két nagyobb vallásos dolgozatot írt (az önéletrajzában foglalt elmélkedéseken kívül): a magyarul és latinul megjelent *Officium Rákóczi* anumot, mely a múlt században, de még a jelenben is kiválóan kedvelt ájtatossági könyv volt és nemzeti jelleggel is kitűnt s a latinul és franciául szerzett: „Egy keresztyén fejedelem állításai.“

Visszavonúlt állapota mellett is folyton tartott fen érintkezést az udvarokkal és Magyarországgal. Sokáig semmi kilátás nem mutatkozott, hogy vágyai célját, a visszatérést a hazába elérhesse: 1733-ban azonban délibábszerűen újból föltűnt. Kitört a lengyel örökösödési háború. Ez is elmúlt reá nézve következmény nélkül. Ez utolsó csalódással halt meg 1735 április 8-án, miután szenvedésein a legférmasabb lélekkel uralkodott.

Végrendeletet is hagyott. Teljes nemességében mutatja azt a Rákóczit, a ki sohasem tudott hálátlan vagy csak nem elismerő lenni az iránta tanusított ragaszkodásért. Írt utolsó napjaiban „a már porrá és hamuvá leendő“ Rákóczi Ferenc a nagyvezérnek s a portai francia követnek, e leveleinek célja is az volt, hogy biztosítsa azok jövőjét, a kik hozzá ragaszkodtak.

Holt testét halála után fölbontolták; belső részeit a rodostoi görög templomba helyezték, a hol már Beresényi, Eszterházy és mások nyugovának, szívét a grosboisi szerzetbe küldték, teste — miután az átszállításra a porta engedélye kikérletett, a konstantinápolyi jézsuita templomban temettetett el anyja mellé.

Távol honától, idegen földön végezte be pályafutását Rákóczi Ferenc a Bocskay által megkezdett nemzeti fölkelések utolsójának vezére. Egy-egy időre fenen hordta a szerencse, hogy azután annál mélyebbre vesse. De akár minők voltak a sors csapásai, soha sem voltak képesek őt elveihez hűtlenné vagy valamely nemtelenségre képessé tenni. Ritka ember, ki annyi hányatás után lelkenek kristálytisztaságát képes volt megőrizni.

Az istenben való megnyugvason kívül folytonosan meg volt törhetetlen hite az ő küldetésében s abban, hogy a magyar nemzet — bármilyen legyen is a hivatalos közvélemény, a mely a „haza atyjá“-t „hazaárulónak“ nyilvánítja — tántoríthatat-

lanul ragaszkodik hozzá s az általa képviselt eszméhez. S bizonyos mértékig igaza volt. Bár a szatmári béke után soha kísérletet sem tehetett újra felvenni a harcot, a nemzet ragaszkodása fenmaradt. Mentül távolabb volt a fejedelem, annál nagyobbabbnak látszott alakja s az ő nevéhez kötötte minden magyar, nemes, nem nemes egyaránt a „szabadság“ fogalmát, s az ő dala lett a magyar nemzet valódi hymnusa. S bár az újabb kor annyi nagy eszmét, annyi nagy embert hozott létre, ezek sem voltak képesek nevét elfeledtetni vagy csak varázsát kisebbíteni.

Báthory István,

erdélyi fejedelem és lengyel király; szül. 1533. szept. 27., megh. 1586. dec. 13.

I.

Báthory István mint ifjú, államférfi és hadvezér.

Báthory István a magyar és lengyel történelemnek egyaránt kimagasló alakja. Kitűnő volt mint erdélyi fejedelem, megalkotója az önnálló erdélyi fejedelemségnek, még kitűnőbb mint lengyel király, győzelmes mint hadvezér, bölcs törvényalkotó, dicső uralkodó. Büszkén vallja magának két nemzet, a magyar és a lengyel. Diadalmas pályafutását Erdélyben kezdette, tetőfokát Lengyelországban érte el, mint legyőzhetetlen hódító a muszka ellen vívott harcokban s páratlan uralkodó a béke műveiben. Emlékét méltó kegyelettel ápolják Kárpátokon innen és túl. Az ő nevének varázsa tette népszerűvé Erdélyben az utána következő Báthoryakat, s az ő emlékének dicsfénye kápráztatja most is még a lengyelek szemét, midőn a „nagy“ Báthoryt, a muszka-verő Báthoryt, Nagy-Kázmér után Lengyelország legnagyobb királyául emlegetik, elibe tévén őt Sobieskinek a híres vitéz lengyel királynak is.

*

*

*

Báthory István atyja, ugyanesak István, Zápolya János király által kinevezett erdélyi vajda volt, édes anyja Telegdy Katalin. Született 1533-ban sept. 27-én Somlyón, a honnan a Báthoryak ez ága írta magát. A másik ág, az ecse di, még a XIV. század elején külön vált a somlyai ágától. Báthory István fivérei (Endre és Kristóf) között a legifjabb volt, de jeles tulajdonai által még ifjú korban túlszárnyalta őket s még inkább később, a mint a történelem színpadján szerepelni kezdett. De nemcsak testvérei között, az egész Báthory családban, a mely annyi nemzeti embert adott a hazának, kétségkívül ő volt a legjelesebb, a legkitünőbb férfiú. Két fivérén kívül három nővére volt, Zsófia, Anna és Erzsébet. Báthory István neveltetésére nagy gondot fordítottak s tanulmányai befejezésére olasz egyetemre Paduába küldötték. A fogékony ifjú mohó vágygallyal tanult itt is, ismereteit gazdagította, látkörét szélesítette. Olaszországi tanulmányai után Ferdinánd király bécsi udvarába került, mint nemes apród, ez időben kapta adományként Szatmárnémetit. Midőn Ferdinánd leányát Katalint a mantuai herceghez férjhez adta, Báthory a nászkíséretben még egyszer megfordult Olaszországban. Hazájába visszatérve nem sokára közpályán látjuk szerepelni. A somlyai Báthoryak ősi traditioit és atyja nyomdokait követve, a nemzeti párthoz csatlakozott — s nem sokára a Zápolya család szolgálatában buzgálkodik. Birtokainál fogva is, melyek az erdélyi „részek“-ben feküdtek, Erdélyre volt utalva.

Zápolya János király, a ki Báthory atyját erdélyi vajdává tette, rég elköltözött már az örök hazába, — örökében hagyván nejét a lengyel Izabellát s fiát az ifjú János Zsigmondot. De a gyenge nő s az ifjú választott magyar király nem bírhaták békésen Zápolya János örökét, sőt 1550. aug.-ban odahagyták Erdélyt is és Lengyelországba költöztek. De fordult a sors kereke s az erdélyiek s a magyar országi nemzeti párt visszakívánta „a vérukból való vért“, a választott magyar királyt s erdélyi fejedelmet, támogatva hatalmasan a porta által. Így Izabella fiával hat, esztendei keserves szám kivetés után diadalmasan kísértetett vissza Erdélybe Lengyelországból 1556. aug. havában. Lembergől Máramaroson át vették utjokat az értök küldött követtséggel; s a haza határánál diszes küldöttség élén somlyai Báthory István fogadta a királynét és királyfit, szép üdvözlő beszéddel. Ez volt Báthory István, az akkor 23 éves fiatal ember, első nyilvános szereplése. Ettől fogva mindvégig a közügyek szolgálatában forgolódott.

A következő 1557. évben az erdélyi végekben látjuk szerepelni Báthory Istvánt. Ferdinánd vezére Telekessy Imre támadólag lépett föl s Báthory István első tűzpróbáját a csatatéren vele szemben állotta ki, hőiesen megvédve ellene Szatmár várát, mint annak kapitánya s visszaverte az ellenséget. De Telekessy

is visszaadta a kölcsönt, a következő 1558. esztendőben, midőn Báthory a „hebahurgya“ Némethy Ferenczczel Kis-Várda ostromát kísérlette meg: Telekessy a vár felmentésére sietett s elüzte onnan az erdélyi sergeket. 1558-ban Izabella a magyarországi hadak főkapitányává Balassa Menyhértet nevezvén ki, Báthory beleegyezésével Szatmárba ő ült belé. De ezzel végkép el is veszett Szatmár Báthoryra nézve, mert az árulásairól hirhedtté vált Balassa Menyhért (a kinek „árúztatásairól“ egykorúan komédiát irtak) 1561-ben Ferdinánd szolgálatába szegődvén, átpártolása jutalmául többek közt Szatmárt is nyerte tőle. Szatmár visszaadását sokszor sürgeti Báthory István később is a királynál, de mindhiába; mindössze annyit ért el, hogy kárpótulásul 1581-ben Nagy-Bányát kapta Rudolftól. Báthory István a szathmári után a nagyváradi kapitányság fontos tiszt-ségét nyerte. Balassa Menyhért többekkel együtt őt is csalogatta Ferdinánd pártjára, de Báthory jellemével nem fért az össze, ő egy perczig sem ingadozott a nemzeti király hűségében és szolgálatában. 1562. febr.-ban az átpártolt Sulyok György hadadi várát ostromolta ki Némethy Ferencz társaságában. De most is kárára vált a gondatlan Némethyvel való csatlakozás, mert midőn Balassa Menyhért és Zay György a kassai kapitány, Hadad felmentésére túlnyomó sereggel elősiettek, Némethy Ferencz gondtalanul elhagyván a sánczokat, idő előtt nyílt csatába bocsátkozott velök. Az óvatos Báthory hiába intette vezértársát, hogy várják be a fejedelem segédcapatait, ne bocsátkozzanak egyenlőtlen harczba; Némethy meg akart ütközni s így Báthory is követte kelletlenül vezértársát. A csatát csakugyan el is veszítették Hadad alatt 1562. márcz. 7-én. Báthory István az utolsó perczig vitézül küzdött csapatai élén Némethy megfutamodása után is s több sebből vérezve hagyta oda a csatatért. János Zsigmond környezetében a hadadi veszteség nagy rémületet okozott s a fejedelem Báthory által ajánlatot tett a fegyverszünetre Zaynak s az meg is köttetett. János Zsigmond méltányolta Báthory István hűségét és érdemeit s midőn 1563-ban béke-alkudozásokat indított Ferdinánddal Báthory, Istvánt küldé követség élén Bécsbe. Ott találta őt az aug. 20-ára hirdetett koronázási pozsonyi országgyűlés, a hová ő is követte Ferdinándot, de Miksa királylyá koronáztatása napjára sept. 7-ére Nagy-Szombatba vonúlt, ne hogy praejudicáljon a koronázáson jelenlétével urának, a szintén „választott magyar király“-nak. A béke tárgyalások lassan haladtak s midőn a béke pontok végre megállapíttattak, János Zsigmond visszahívta, hogy az erdélyi rendekkel határozzanak azok felett. Báthory ideiglenesen két évi fegyverszünetre szóló okmányt hozott magával.

Báthoryval mintán a bécsi burgból visszatért, nem sokára

ismét a váradi várban találkozunk, mint annak kapitányával s a mi azzal együtt járt, Bihar megye főispánjával. 1564. őszén fényes elégtételt vett a hadadi veszteségért Balassa Menyhértén. Hallván Báthory a szatmáriaktól, a kik előtt jó emlékezetben állott s nagyon népszerű volt, hogy Balassa a szatmári őrség jókora részét magával vitte a tokaji szüret felterésére: okt. 3-án seregével a város alatt termett s a várat egy csapással kezébe kerítette, gazdag zsákmányt ejtve Balassa kincseiben s a mi több, Balassának neje, hajadon leánya s 14 éves fia is kezébe kerültek, a kiket Báthory a fejedelemhez küldött Erdélybe. Báthory Szatmárról Nagybánya alá ment, s azt is hatalmába ejtette. — Báthory győzelme hírére a fejedelem is felkerekedett Kolozsvárról, egymásután foglalták el Hadadot, Nyirbátort, Atyát s okt. 9-én Kis-Várdát. Azután a Tiszán átvézetve sergeiket Kassa kiostromlására indultak Báthoryval, de az őszi esőzések megakadályozták őket diadalmas útjokban s kénytelenek voltak visszatérni.

Igy folyt az ellenkirályok harcza az erdélyi részekben, melyekben János Zsigmondnak leghasznavehetőbb embere Báthory István volt. Ez a folytonos csatározás nagy hatással volt Báthory István haditudományának fejlesztésére. Ez volt a hadiskola, a melyben ő oly ügyes hadvezérré nőtte ki magát, mint a milyennek később a szent-páli csatában bizonyult s még inkább lengyel királysága alatt a muszkák ellen diadalmas hadjárataiban.

Az 1564-iki veszteségeket a Ferdinánd pártiak 1565. elején visszafoglalták. A német sergek készületlenül találták az erdélyieket és Báthory István sem érezvén magát elég erősnek a jól szervezett túlnyomó erőnek ellentállani, leromboltatta a szatmári erődítéseket s visszavonult Váradra.

János Zsigmond 1565. márcz. 7-én megbízta Báthory Istvánt s Nisowski Szaniszlót, hogy Báthory Endrével, a fő hadibiztossal és Schwendi Lazárral a német hadak főkapitányával békét köthet. Így jöttek létre márcz. 13-án az úgy nevezett szatmári béke-pontok, mely szerint János Zsigmond lemond a királyi címéről, de megtartja az erdélyi fejedelemséget, a magyarországi részeket azonban Várad és Bihar megye kivételével visszabocsátja, Erdélyt a magyar korona tagjának elismeri s hűségiesküöt tesz le. Ezeknek a béke pontoknak szentesítésére a fejedelem 1565. márcz. 24-én Gyaluból Báthory Istvánt Bécsbe küldé követül. De Báthory még Bécsbe sem ért, midőn a portáról Békes Gáspár Erdélybe érkezett a szultán határozott biztatásával, hogy megsegíti a fejedelmet. János Zsigmond vérmes reményekkel eltelve, sietve küldött postát Báthory után, a ki azonban időközben már alkudozott Miksával a szatmári béke-pontok felett. A fejedelem izenete az volt, hogy előbbi utasításait tegye félre s elengedhetlen fel-

tételként határvonalúl a Tisza vonalát kívánja megállapítani. Báthory így kénytelen volt, hogy a szathmári pontoktól eltérve fejedelme újabb kívánalmaival lépjen fel a király előtt. Miksa haragra lobbant az újabb követelések hallatára, azt hitte, hogy az egész békealkudozás elámitására volt rendezve és Báthoryt családsággal vádolván, 1565. jun. 5-én Bécsben letartóztatta. János Zsigmond kedvelt hívének kiszabadítására Kendy Sándort küldötte a királyhoz, de Miksa őt is letartóztatta. Hitte-e volna még ekkor Miksa, hogy a letartóztatott erdélyi követ egykor neki legyen szerencsés vetélytársa a legyél királyság elnyerésében!

Báthory Istvánt méltóságához illő, tisztességes fogságban tartották Bécsben és Prágában. De e fogság soká, két álló esztendeig tartott. Báthory ez alatt tétlenségre kárhoztatva, az önmivelődésben kereste a szórakozást és tettvágyának kielégítését. Olvasott és egyre olvasott, úgy hogy az akkori europai irodalomban kiváló jártasságot szerzett magának. „Ezelőtt szerzett tudományát a legjobb régi és új könyvek olvasása által a bámúlásig öregbitette s különben is már elég messze terjedő kilátásinak határait sokkal kiljebb vetette, mint a mennyire a közönséges elmék szoktak elhatni.“ Amellett irogatott sűrűn Miksának és Erdélybe, kiszabadítása érdekében. A szabadság hajnala azonban, daczára hogy a lengyel király is közbevetette magát érette nagysokára csak akkor derült fel, midőn Miksa 1567. nyarán béke-tárgyalások végett a portára akarta küldeni Verancsics Antal püspököt s a budai basa másként nem akart menedéklevelet adni neki, mint ha Báthoryt fogságából szabadon bocsátják. Így szabadult meg s került vissza Erdélybe Báthory István.

Mig Báthory fogságában a közügyekben tétlenségre volt kárhoztatva, addig fejedelme bizalmát Békes Gáspár nyerte meg. A jelentéktelen családból származó ifjú, Petrovics Péter Izabella nagybátyja mellett apródkodott, a ki őt halálakor a királyné és királyfi kegyeibe ajánlotta. Békes szép tehetségekkel megáldott férfiú volt s Báthory fogsága alatt János Zsigmond legbefolyásosabb tanácsosává küzdötte fel magát. Miután Fogarashól Majláth Gábor kiköltözött s azt Theke felével adományúl nyerte Békés a fejedelemtől, anyagilag is versenyezhetett Erdély legvagyonosabb főuraival. Többször járt követségben a portánál, sokat forgolódott diplomatiái küldetéseken. Befolyásával együtt növekedett nagyravágyása, szemei előtt végcélul az erdélyi fejedelemség elnyerése lebegett a beteges János Zsigmond halála után. Erre legelső lépés az akart lenni, hogy a fejedelem kegyét elvonja Báthorytól, mint a kibén legveszélyesebb vetélytását jó eleve felismerte. Erre nézve irta később

Báthory (Liszthy Jánosnak 1572. febr. 18-án), hogy gonosz akarói „az mi megholt fejedelemünknek gyenge és természet szerént változandó és hajandó erkölcsit rabbá töltték vala . . . hamis mesterségekkel felindétották, úgy anynyira, hogy íletemet is keresték, meg sem nyugodtak volna kétség nélkül, ha az kegyelmes bölcs isten, kivévén ez világból, meg nem oltalmaz vala tőlek“. Békesnek miután a törökben vetett reményei megghiúsultak, törekvését a másik hatalmasság a bécsi udvar kegyének megnyerésére irányította. Így 1570-ben Békes vette kezébe a bécsi udvarral való alkudozás elejtett fonálát. 1570. ápril derekán útnak indult követségbe Prágába s a hol Báthory hajthatatlan hazafisága matyrjaként két évi fogaságot szenvedett, ott Békes Gáspár mihamar megnyerte a császár kegyét. Prágából Speierbe a birodalmi gyűlésbe kísérvén el Miksát, ott 1570. aug. 16-án megkötötte az u. n. speieri szerződést. Főbb pontjai voltak, hogy János Zsigmond lemond a királyi címről, birtokainak határát Magyarországon Szathmár és Erdőd vonala képezendi, Miksa pedig unokahugai közül nőt szerez neki. Békes nagy diadallal hozta haza a speieri pontokat. Az erdélyi tanácsurak, bár kedvetlenül, legnagyobb részt aláírták azt, Báthory István is, de azon kikötéssel, hogy Miksa adja vissza neki Szatmárt és családi birtokait.

A szerződési okmánynyal Békes sietett vissza a császárhoz (1571. január végén), de midőn Bécsből indulóban vala haza felé, érkezett a hír, hogy János Zsigmond meghalt. A gyenge, beteges fejedelem 1571. január 6-tól 14-ig országgyűlést tartott Székely-(Maros)-Vásárhelyen. Gyűlés után vadászatra indult, de Vécsett rosszul lett, Gyulafehérvárra vitette magát, megíratta már előbb végrendeletét, testamentuma végrehajtóivá Békest, Hagymásy Kristófot és Csáky Mihályt nevezvén ki. 14 napi kinos betegség után 1571. márcz. 14-én kiszenvedett.

Szent László ereklye-tartója.
M. Történeti Eletrajzok I. f. képe után.)

XVI. századi rézmetszet után.

II.

Báthory István erdélyi fejedelemsége.

János Zsigmond halálával nevezetes korszaka zárodik le Erdély történetének s még nevezetesebb korszaknak kezdetét jelzi az. A Zápolyák választott magyar királyok is voltak s mint ilyen kormányozták Erdélyt. Ő utánok kezdődik az önálló fejedelemség korszaka, a melynek igazi létesítője Báthory István volt. Erdély Báthory uralkodása alatt vált el tényleg az anyaországtól s kiszakadva a magyar korona uralma alól, különálló állammá alakult. Ez a különválás nem egyesek műve volt, a politikai viszonyok természetében rejlett annak oka, a magyar nemzet önfentartási küzdelmének volt az természetes következménye két hatalmas birodalom élethalálharcza között.

Erdély lett a nemzeti fejedelmek alatt a magyar nemzet politikai és vallás szabadságának véd-bástyája.

János Zsigmond halálával új fejedelem választására márcs. 17-ére tűztek ki országgyűlést és pedig nem egyetemes, de rész-

leges gyűlést, t. i. melyen nem az összes nemesség, csak is meghatározott számú követek, minden megyéből és székely szék-ből 10—10 követ a főispánokkal és király-birákkal s a szász székekből 6—6 követ király-biráikkal vehettek részt.

Fejedelmi jelöltül az első percztől fogva két férfit emlegettek: Somlyai Báthory Istvánt és Kornyiati Békes Gáspárt. E két fejedelemjelölt neve, két külön politikai irányt képviselt. Báthory a porta, Békes az osztrák ház jelöltje volt. E választástól függött Erdély jövődjének politikája: hogy a törökkel, vagy a némettel tartsanak-e. Ettől függött, hogy Erdély a magyar király vajdasága legyen-e (a speieri pontok értelmében), vagy a török védnöksége alatt önálló fejedelemség (Szoliman szultán athnaméja alapján).

Mindkét jelölt igyekezett felhasználni az időt a választásig. Báthory a portára küldötte Vajda Istvánt; Békes személyesen tehetett lépéseket a császárnál, mert épen a bécsi udvarban találta a fejedelem halál híre. Miksa nem is habozott egy perczig sem, hogy Békesnek fogja pártját, jól tudván, hogy olyan „vajda“ mint a minőt ő szeretne Erdély trónjára emelni, csak is a speieri pontok megalkotójából lehet, és abból nem, a kit ő követségében hajthatlan nyakasságáért két évi fogsággal sújtott. Békest sietett visszabocsátani Erdélybe, leveleket, utasításokat küldvén általa a legbefolyásosabb tanácsuraknak, Békes választása érdekében. Némelyek szerint a császár Békest egyenesen kinevezte vajdájának s letétette vele még Prágában a hűség esküt. Aztán egy párnákkal bélelt kényelmes kocsit csináltatott számára, mert betegeskedése (podagrája) miatt nem lovagolhatott, s váltott lovakkal azon küldötte vissza Erdélybe.

Békes ápril közepe táján érkezett Erdélybe Miksa leveleivel, melyben a vajda kinevezését magának kívánja fentartani. A lengyel királytól is jött követ Erdélybe, s ápril 27-én török csasz érkezett Fehérvárra a szultán fermánjával, melyben Báthory Istvánt rendeli, hogy a rendek fejedelmé válasszák. Mind a császár, mind a szultán levele nagy gondot okozott a hazafiaknak, mert mindkettő a szabad választást fenyegette. Ugy segítettek magukon, hogy a fő tanácsurak felírtak Miksához, hogy a szabad választást ne akadályozza s elhatározták, hogy a szultán fermánját nem bontják föl a választás megtörténtéig.

A csasz Báthory Istvánnak is hozott levelet, melyben a szultán tudatja, hogy őt vajdává kinevezte: „Én az te én hozám való hívséged szerint, az Erdély országot az én hatalmam-ból neked megadtam“. Békes pedig sietve visszautazott Bécsbe. Báthory Istvánnak kedvezett az is, hogy az ország rendei bátyja Kristóf vezérlete alatt Torda mellett figyelő hadsereget állítottak föl 1500 emberből, a melyet azonban ő 10,000-re nevelt

s az országgyűlés megnyitásával Tordáról Gyulafelhérvárhoz közel, Tüvisre vezetett.

A május 17-én kezdődő országgyűlésre tenger nép özönlött az ország minden részéből. Első teendő volt a meghalt fejedelem ünnepélyes eltemetése (a mi mindig országgyűlésből szokott volt történni). 23-án volt a temetés, a fejedelem holtteste megszemlélésére bebocsáttattak „a jelenlévő sokszámú urak, népek, vitézlő seregek“, azután lezárták és lepecsételték a koporsót s ünnepélyes menettel eltemették, szent Mihály egyházába, Izabella királyné mellé. Temetés után készültek a fejedelem választásra. Hagymásy Kristóf mindent elkövetett Békes érdekében, ki akarta hirdetni a titokban tartott speieri egyezkedést, de Csáky a kancellár határozottan ellene volt, tudván mily felháborodást szülne az a rendek között. Am lássa majd, hogy adja azt tudtára a rendeknek Békes Gáspár, „a ki abban járt és most is fut, fárad ott künn: de ezért fejedelmi kontyot még nem vágunk a fejére; hagyja ott a fogát, a hol fente, vagy fenette, fejünket senkiért nem kokezkáztathatjuk, se ország és hatalmas császár (t. i. a szultán) haragját fejünkre nem vonhatjuk.“ Május 24-én volt a pártok mérkőzése, nagy zaj volt a tanácsteremben, egymás szavát sem hallották, egyszerre többen is beszéltek. Csak a Báthoryak ültek nyugodtan, várva a történendőket. Sokan a fermánt akarták felolvastatni, mások a választás elhalasztását sürgették, s végre is az nap eredmény nélkül oszlottak el. A tanácsurak még ez nap este értekezletet tartottak s abban állapodtak meg, hogy a szultán fermánja felolvasása előtt megválasztják Báthory Istvánt fejedelemmé, azon feltétel alatt, hogy titkos ülésben a tanácsurak előtt le fogja tenni Miksának is a hűségesküit s közölték ezt Báthoryval, a ki beleegyezését adta.

Május 25-én a rendek egyhangúlag kikiáltották „Báthory István uramat, az Somlyait, főúr öreg nemzetet vajdának“; vagy amint az országgyűlési törvénycikk mondja: egyenlő akarattal és végezésből választották a tekintetes és nagyságos Somlyai Báthory Istvánt, urunkat, az erdélyi vajdaságra és székelyek ispán-ságára és az magyarországi (Erdélyhez tartozó) vármegyéknek birodalmára.“ Báthory megköszönte a választást és letette az esküt, hogy „az második magyar választott János király testamentomát minden részében exequalni fogja, minden adományát megtartja... és az országot és magyarországbeli vármegyéket szabadságokba és religiojukba meg nem háborítja és mindeneneknek személyválogatás nélkül igaz törvényt szolgáltat.“ Azután az ország rendeitől is elfogadván a hűségesküit a tanácstermet szokás szerint ott hagyá.

Csak azután olvasták fel a szultán fermánját, melyszerint ő „Báthory Istvánnak régtől fogva való hívségét, jámborságát és vitézségét megtekintvén, erdélyi vajdává tütte“ parancsolván, hogy az erdélyiek Báthory Istvánt „az vajdát hallgassák és vajdává tudják.“

Báthory István rövid öt esztendeig tartó fejedelemsége alatt bebizonyította, hogy arra a bizalomra, melylyel fejedelemmé választották, teljes mértékben érdemes. Higgadt megfontolással, éles észszel, nyugodt önmérséklettel, szívében a hazaszeretet nemes buzgalmával fogott a kormányzás nehéz munkájához. Kétszeresen nehéz volt az Erdélyben, mely két hatalmas uralkodó versengésének állandó tárgyát képezte. E két hatalmas tényezővel számolnia kellett s az nem volt könnyű dolog — úgy, hogy a mellett Erdély önállóságát és függetlenségét lehetőleg megővja, sőt gyarapítsa. Ezt a nehéz feladatot Báthorynak sikerült megoldania éleseszű politikájával s diplomatiái ügyességével. Ő jelölte ki először azt a politikai irányt, a mely Erdélyre nézve legüdvösebbnek bizonyult, melyet később legkitünőbb fejedelmi utódai, mint Bethlen Gábor és Rákóczy György is követtek. A török fenhatóságát nyíltan s a magyar királyét legalább titkon el kellett ismernie. De a mellett arra törekedett, hogy mennél nagyobb engedményeket vivjon ki mindkettőtől, hogy lehetőleg önálló és független fejedelemséget alkosson Erdélyből. Ez neki sikerült is. Ő volt az első igazi erdélyi fejedelem, ő lett megalkotója az önálló erdélyi fejedelemségnek.

Első dolga volt a törökkel s a császárral való viszony szabályozása. Az országgyűlésből kinevezték a három (magyar, székely és szász) nemzet kebeléből a 3 portai követet, a kik jelentést tegyenek a választásról s bevigyék Konstantinápolyba a szokásos 10,000 aranyból álló portai adót. Magát a török csauszt is útnak indítá a fejedelem a szultán fermánjára adott válaszzsal. „Hatalmasságod kegyelmes engedelme szerint (írja a szultánnak) az ország egy akaratból az erdélyi vajdaságra választá, kiben... teljes életemnek rendiben azon igyekezem, hogy hatalmasságod köntöcsének perémjéhez ragaszkodván, hatalmasságodnak híven szolgáljak mind országúl;.... mindenek csendességben vannak s hatalmasságod szárnya alatt akarnak megnyugodni.“

Nehezebb volt a császárral való viszony szabályozása. A választás után meg kellett esküdnie a magyar király iránt való hűségre is, s a mi legfőbb nehézséget okozott arra, hogy ha ő felsége kívánni fogja, vajdaságát a várakkal együtt tüstént kibocsátja kezéből.

Ilyen kényes és nehéz viszonyok között foglalta el a fejedelemséget. A török, az ország közvéleménye s a rendek szemé-

ben „liber princeps“, szabad fejedelme volt Erdélynek; a császár s a titkos esküről tudó tanács urak előtt nem volt más, mint a császár vajdája, a kinek vajdasága a császár tetszésétől függ s ideig öráig tarthat. S tényleg az erdélyi várak nem az ő kezén voltak, a testamentomos urak tartották azt a császár hűségében. Ebből a kényes, tarthatatlan helyzetből akart Báthory mindenek előtt kibontakozni. Megírta nyíltan Miksának, hogy a török sürgeti az ország várainak kezéhez vételét, kéri tehát annak átengedését, továbbá hogy czímei közé „magyarország részeinek helytartója“ vétessék be, nehogy a török azoknak elfoglalására ürügyet találjon. Miksa jónak látta meghajolni a kényszerűség előtt, nehogy török háborút vonjon magára: a várakat átadatta Báthorynak; a várkapitányokat feleskették Miksának mint magyar királynak, azután Báthory Istvánnak, s halála esetére Báthory Kristófnak hűségére.

De Miksa csak a kényszerűségnek engedett, ő nem szerette Báthoryt, nem bízott hűségében s nem adta fel a reményt, hogy jön még idő s alkalom előbbi tervét, Békes vajdává tételét, keresztül vinnie. Addig is jónak látta, Békesnek mintegy ellenőrző szerepet szánnia Báthory ellenében. Ez a czélzat hamar kiviláglott. A várak átadásakor a legfontosabbak egyikét Huszt várát nem adatta át a fejedelemtől, János Zsigmond ezt a 3 testamentomos úrnak, Békesnek, Csákyinak és Hagymásynak hagyományozta volt 30,000 frtnyi zálogösszegben. Ezek Husztot nem engedték kiváltatni, Miksára bízták az eldöntést. A császár úgy ítélte, hogy maradjon a vár és uradalom a testamentomos urak kezén, sőt júl. 13-án beigtatási parancsot állított ki részükre, s csakugyan oct. 13-án a leleszi prépost küldöttei beigtatták őket Huszt birtokába. Így Huszt kivonta magát a fejedelemtől való függés alól; hasonlóképen akart Békes Gáspár Fogarassal is tenni, a mely az ő birtoka volt.

A míg Báthory a császár részéről ilyen bizalmatlansággal találkozott, addig a szultán fényes beigtató követséget küldött aug. közepére Gyulafehérvárra. Mint egy 150 személyből állott az, Mehemet aga vezetése alatt. Meghozták a fejedelmi jelvényeket: arany gombos vörös zászlót, a botot, azon kívül aranyos kaftánokat, diszes paripákat, a diademát, s a szultán megerősítő fermánját.

1571. őszén az a nyugtalanság, melyet a Báthory ellenes párt teremtett, kezdett tettelegességbe átmenni. Békes fogarasi várába vonúlt vissza duzzogva, várva jobb idők fordultára. A székelyek, a kik az ő pártján állottak s a kik nehezen tűrték régi szabadságaik János Zsigmond által szenvedett megcsönkítettetését, szeptember végén nyíltan lázongani kezdtek. Vagy 800-an táborba gyűltek. A fejedelem először szép

szerivel igyekezett őket lecsendesíteni, s midőn az nem használt, a lázadásban részt nem vett székely primorokat buzdította fel ellenök, hadakat is rendelve Görgény és Székelytámadt (Székelyudvarhely) vára környékére. A fejedelemhez hű székely primorok nem várba be a fejedelmi sergeket, magok ráütöttek a lázongókra, szét verték őket; vagy 50 elesett, s többen elfogattak. Így lett elnyomva csirájában a székely lázadás.

Báthory nov. 19-ére országgyűlést hirdetett Kolozsvárra. Legfontosabb tárgya volt Huszt ügye. A várat a rendek egyenesen el akarták foglaltatni a fejedelem által a testamentomos uraktól, de ő a jelen levő két testamentomos urnak haladékos adott, hogy Békessel, a ki betegséget színelve elmaradt az országgyűlésből, értekezessenek. A három testamentomos úr panaszos felterjesztést intézett a császárhoz Monoráról 1571. decz. 11-én Huszt dolgában. A császár, daczára a rendek felterjesztésének és kérelmének, azt határozta, hogy a várak maradjanak a testamentomos urak kezén. A mellett megütkezését fejezé ki, hogy a felküldött országgyűlési czikkeken Báthoryt a rendek többször fejedelemnek czímezik, de hajlandó azt egyszerűen figyelmetlenségnek tulajdonítani. Báthory sietett őt felvilágosítani, hogy a fejedelmi nevezet teljesen öntudatosan történik, mert a rendek általánosan nem tudják a közte és a császár közt fenálló titkos viszonyt s jó lesz ezt nem bolygatni, mert ebből baj származnék, ha a rendek és török megtudnák.

Nem sokára (1571. decz.) török csauszok érkeztek Erdélybe, kik a szultán nevében ugyancsak sürgették Huszt vára elfoglalását, velök szemben Báthory azzal védekezett, hogy nincs pénze az elzálogosított vár kiváltására; de más részről sietett a császárt figyelmeztetni a török sürgetéseire s az ebből következő zavarokra, annál is inkább, mert Békes és társai ország világ előtt hirdették, hogy ők csak is a császártól függenek és mástól senkitől.

III.

Báthory és Békes viszála.

A fondorlat Báthory ellen Békes és párttüredéke részéről hova-tovább mind nagyobb mérveket öltött. Békes nem tudott belenyugodni a gondolatba, hogy alattvalója legyen Báthorynak, a ki őt a fejedelemségtől elütötte. A császárnál a választás után mindjárt azt sürgette, hogy őt társvajdává nevezze ki. Annyit elért, hogy Fogarashól s társaival Husztból mintegy elenőrző szerepet vihetett. Békes és társai mindent elkövettek, hogy Báthory István állását megingassák. Egymás után írták a vádakat ellene Miksához. Báthory jól tudta mindazt, ő sem késett védekezni. „Nincs oly bölcs és szent hely (írja 1572. febr. 18-án Liszthy Jánosnak a kancellárnak), kit az igazságnak ruhájába öltözött álnokság által ne haszon.“ A meghalt fejedelem életében gonosz akaróim azzal rágalmaztak „hogy én német vagyok, császárnak esküdtem fogságom idején . . . most ismét értem, hogy törökök mondanak . . . az régi gonosz akaróim, az ő kedvek szerént formálnak és változtatnak engem, mikor akarják németté s mikor az tetszik, törökké“. Azt mondogatják: „vagy vesszen, vagy nem az ország, csak engem tennének le, nem gondolnának semmit vele.“ Azután éles gúnynyal támadja meg Békest, mint az unitarius vallás hívét és társait, midőn azt mondja: „nem kell senkinek csudálkozni ezeknek erkölceiken, mert nem csak földi, mennyei dolgokban is ilyenek. Az Krisztust istenségtől, az szent lelket essentiától fosztották meg, az gyermekeket keresztség nélkül is idvezitik és az embert minden büntől megszabadítják, úgy hogy az isten, a kit praedestinált, idvezül, az kit nem, elkárhozik, mert szabad az fazekas az sárral (t. i. az Isten a porból teremtetten emberrel), de csudálkozom ezen (teszi hozzá éles gúnynyal), hogy nem várják el: ha praedestinatusok talán még réájuk is kerül az uraság, vagy hanem praedestinatus, azt is elveszti, az mie vagy on“.

Báthory gondoskodott is róla, hogy Békes azt is elveszítse, a mie vagy on, mert rezgelődései kezdettek veszélyes mérveket ölteni. Ő fogarasi várába bevévén magát, Fogarashól is mint Husztból, egy a fejedelem fenhatóságát el nem ismerő kis fejedelemséget akart alkotni. Nevét a székely lázadással is össze-

köttetésbe hozták, mintha ő bujtogatta volna azokat. A török lepantói veresége újabb tápot nyújtott reményeinek és nagyra-vágyásának. 1572. elején már elérkezettnek látta az időt, hogy sürgesse a bécsi udvart a Báthory ellen való fellépés megkezdésére. 1572. febr. 12-én Ruebernek a kassai kapitánynak is írja: most van ideje a dologhoz nyulni; nincs arra a mostaninál kedvezőbb alkalom; a török annyira meg van rettenve, hogy miatta bátran hozzá lehet fogni. Miksához Bécsbe követet küldött, Földvári Istvánt, a kit a császár febr. 23-án fogadott. De e kihallgatásról azt referálhatta Földvári, hogy a császár szükségesnek tartja még egy ideig kegyelmességet színelni Báthory iránt, nehogy elhamarkodják a dolgot. „A vajda hálói megszakadoztak: ne kételkedjék Békes, hogy nem hagyják moházni (bemohosodni) dolgait.”

A fejedelemmel tudomása volt Békes terveiről, tudta, hogy a bécsi udvarnak még mindig vajdajelölte s veszélyes ellenfél lehet, azért ő is fellépett ellene. Fogaras birtokában támadta meg. Fogaras régebben Majláth birtok volt, Majláth Gábor adta el 30,000 frtéért. Báthory István egyik testvérének a meghalt B. Andrásnak felesége volt ennek a Majláth Gábornak nővére, M. Margit. Ez, a fejedelem sógorasszonya, azon az alapon, hogy midőn Majláth Gábor eladta Fogarast, őt mint nővérét a jogszokások ellenére nem kínálta meg az elő-vétellel, pert indított a fogarasi birtokért Békes ellen, követelvén, hogy az eredeti vételárban adja ki neki. A fejedelem intő parancsot küldött neki ez alapon, Fogaras kibocsátása felől. De Békes ezt felelte, hogy nem lehet a vajda bíró is felperes is egy személyben s felebbezni akart az ügyet a császárhoz. De Báthory a felebbezésnek helyt nem adott. Majd szépszerivel akart megalkudni Békes Fogaras felett. Folyamodjék írásban, mint alattvalóhoz illik, izente a fejedelem. De Békes nem akarta megalázni magát a fejedelem előtt; — panaszos levelet írogatott a császárhoz s tőle várt segítséget. — Azalatt a fejedelem ellen szötte tovább fodorlata szálait, írta a jelentéseket Bécsbe, hogy az erdélyi urak nagyrésze elidegenedett Báthorytól, hogy a székelyek és oláhok ő felségéhez vonzódnak, a szászokat könnyű volna hittel lekötelezni s e célra megbízó levelet kért. E merész terveket Miksa még nem tartotta időszerűnek s 1573. febr. 10 én intette Békest, hogy alkalmazkodjék a viszonyokhoz, éljen színleléssel a fejedelemmel szemben, biztatván a mellett, hogy nem fog segélyével késni szükség idején. addig is a zaklatásokat tűrjék bátor lélekket s az iránta való hűségben legyenek állhatatosak, elveszik hűségük jutalmát. A hűség jutalma egyelőre az lett, hogy Miksa 1573. jun. 3-án egy császári diplomával megerősíté Békest Fogaras birtokában.

Báthory törekvése ezzel szemben, hogy meggyőzze a császárt komoly jóindulatáról, nem sikerült. Hiába biztosította a császárt 1572. febr. 18-án Liszthyhez írott levelében hűségéről „kivánván, hogy ő felsége is az ő engedelmes hívését és ez nyomorú földnek állapotját s megmaradását méltóképp megbecsülné s nem az árulások után, de az ő maga cselekedeteiből itélné meg őt, melyet ő ezelőtt is megmutatott: akkor pedig bővebben megmutatja, mikor az isten az ő felsége ereje által elveti nyakukról az pogánt“. Hiába tett őszinte jelentést az ország és török viszonyairól. Hiába küldözgette fel az országgyűlési végzéseket, hiába jelentette azt is, hogy a portáról parancsot kapott hogy Békest ölesse meg, (a mit ő nemesen visszautasított): a bizalmatlanság jegét nem sikerült megtörnie.

1572. nyarán Tamás deákot küldötte Bécsbe, követségbe, hogy általa meggyőzze Miksát őszinte hajlamairól, s hogy szóba hozza a viszony szorosabbra fűzésére osztrák főhercegnővel való házasságát. A gunyos válasz az lett: hogy „Somlyón a királyi nemet el nem tarthatja.“ Nevelte a bécsi udvar bizalmatlanságát az is, hogy a portai követ Kendy Sándor athnamét eszközölt ki a szultántól (1572. nyarán), mely Báthoryt a fejedelemségben megerősíté s halála esetére családjában a fejedelemséget örökössé tevő.

Az 1573. január 1-én Kolozsvárt megnyílt országgyűlés palczát tört Békes és a német párt rezgелődései felett „Vannak a kik olyantól várnak támaszt, ki maga is beteg... már egynehányszor tapasztaltuk, mit ér a német segítség“ hangsúlyozták az ország rendei sorából.

Mindez siettetette a fegyveres összeütközést a két párt között. 1573. sept. elején a bécsi udvarban komolyan hozzá láttak Békes érdekében a Báthory ellen való készülődéshez. Miksa Magyarországon a vöröskői uradalmat megvette Békes számára Fugger Márktól, Békest utasíván, hogy az összeget úgy fizesse vissza neki, hogy azoknak megvesztegetésére fordítsa, kiket szükségesnek lát a császár hűségére kötelezni. A pénzzel való lekötöztetésre kiszemelték között egyik legbefolyásosabb volt Andrassy Péter, tekintélyes székely prior. Többeket jószág adományozás által kötelezett le a császár, Báthoryt pedig Tamás deák által most már egész nyíltan megintette hogy „ő felsége híveit meg ne merje háborgatni, hanem csak szolgai határban tartsa magát“ Békesnek pedig meghagyta, hogy Fogaras várában teljes erejével álljon ellen a fejedelemnek.

Báthory látta s az elfogott levelekből még inkább megbizonyosodott, hogy, mi készül ellene. Gyorsan határozott, hogy

megelőzi őket. A portára megizente, hogy Békes nemetté lőn s gyors segílyt kért. Teufenbachnak, a császár szathmári kapitánynak is nyíltan megírta, hogy Békes ellen kénytelen fegyverhez nyulni. Hirtelen összeszedte hadait, Békes két várát Alvinczet és Enyinget egy csapással elfoglaltatta s Bánffy Györgyött Fogaras ostromára küldé. Bánffy 1573. oct. 4-én Fogaras alatt termett. Békes annyira meg volt lepetve, hogy midőn a fejedelem hadai Fogaras alá érkeztek ő épen a váron kívül, a kertben sétált s kevesen mult, hogy el nem fogatott. Békes a vár védelmében nem bízott s jónak látta onnan is menekülni. A várat, fiát s kincseit hű emberére Gyulai Pálra bízván, ő maga, míg egyik kapunál nagy harczi lármát ütöttek, mintha ki akarnának rohanni, s így az ostromlók figyelmét oda összpontosították, a másik kapun titkon kiosont a várból. Hét napi veszélyes út után, erdőkön és járatlan utakon bolyongva, kijutott Magyarországra s oct. 12-én beállított Kassán bizalmas emberéhez Rueber parancsnokhoz. — Oct. 18. Fogaras vára be volt véve. Gyulai Pállal (a ki korának egyik legtudományosabb embere volt) a Báthoryak nemesen bántak s később ő lett Báthory Istvánnak, mint lengyel királynak, egyik legkedveltebb hive.

Az 1573. oct. 15—18. országgyűlés a fejedelmet felhatalmazta, hogy Békest tetszés szerint büntesse meg s pártját irtsa ki. Báthory azonban ez egyszer még amnestiát adott mindenkinek, a ki ellene Békessel fondorkodott. A megyesi országgyűlésről maga is Fogarasba útazott, hogy a várat megtekintse. Az ott talált levelezések feltárták előtte Békesnek a császárral és felsőmagyarországi kapitányaival való összeköttetései minden szálát.

Fogaras után nem sokára Huszt vára is a fejedelem kezébe került. A három zálogbirtokos közül Csáky Mihály cancellár nem volt már életben, Békes Gáspár az országból kibujdosott, Hagymásy pedig lemondott Huszthoz való jogáról, kárposzlásúl Deést kapván sóbányáival és Vécset 10 faluval.

A török nem késett pálczát törni Békes felett. A nagyvezér „ez árúltatásért, kit Békes cselekedett, az erdélyi uraknak levelet küldött (mint maga irá a fejedelemnek), hogy az árúlot el ne szalasszák, megfogván, vasba vervén, az császár portájába küldjék“. — A szultán is biztató izenetet küldött a fejedelemnek hogy „az mi tövisek volnának jószágában és birodalmában, kik ártalmára és bántására volnának, azokat irtsa ki.“ Báthory nyugodtan jelenthette a portára, hogy a tövisek ki vannak irtva, bár Békes kisiklott kezükből — „az ország nagy jó csendességben vagyon, semmi igyenetlenség, visszavonás nincsen benne.“

IV.

A kerelliő-szentpáli csata és előzményei.

Az Erdélyből kibujdosott Békest a császár-felső magyarországi kapitányai tárt karokkal fogadták. Nem késtek magukévá tenni ügyét, mert (a mint Teuffenbach szathmári kapitány írta Miksának 1573. oct. 17-én) az egész ügyben nem privát személyek viszálykodását, de ő felsége elleni merényletet láttak. A kassai kapitány pedig tüstént követet küldött Báthoryhoz. Fogaras visszaadását kívánván Békes számára. Báthory határozottan felelt: „Soha sem engedem, hogy egy talpalatnyi földdel is birjon afféle ember, vagy hogy csak lakása is legyen itt, a ki velem és az országgal egyet nem ért.” A német kapitányok készülleteket tettek az Erdélybe ütésre s e tárgyban a jelentések egymást követték Miksához, hogy nincs jobb alkalom a beütéshez a mostaninál, a vajda el van hagyatva híveitől (ők azt hitték Békes informatiója alapján) s a fejedelem súlyos betegsége miatt is (1574. febr. elején) arra most jó az alkalom, a törököt is 20—30 ezer forinttal le lehetne csendesíteni. De a császár óvakodott az elhamarkodott lépéstől — s most még nem adta beleegyezését a beütésre. Békes ennek kieszközlése végett felutazott Bécsbe. Sokat tudott beszélni az erdélyiek elégedetlenségéről, a vajda elhagyottságáról, a királypártiak türelmetlen várakozásáról. Annyi igaz, hogy mihelyt a pártosok a medgyesi országgyűlés végzése által okozott ijedségből felocsudtak, siettek ismét titokban szervezkedni s érintkezésbe lépni Békessel.

Miksa attól tartott, hogy a törökkel erős bonyodalomba keveredik Erdély miatt. Utasította azért Békest, hogy a portával alkudozzék s onnan is szerezzen engedélyt az Erdélybe ütésre. Különben is a török, mihelyt hírért vette Békes a császárhoz menekülésének, mindjárt kiadatását, vagy legalább az udvarból messze eltávolíttatását követelte a béke értelmében, úgy szintén a többi Magyarországra menekült pártosok megbüntetését.

Békes megfogadta a császár tanácsát, a portára indította Antalí János hívét követül 1574. május havában. Levelében erősen mentegette magát s vádolta Báthoryt, hogy őt azért üldözte ki az országból, mert ő a szultánnak mindig híve volt, míg Báthory a némettel tart; hogy a halált elkerülhesse azért

volt kénytelen oda, a német udvarba menekülni. De legnyomatékosabb érvelése nem ez, hanem az volt, hogy a vajdaságért a nagyvezérnek 40,000 aranyat s egy 10,000 arany értékű gyűrűt ígért, a szultánnak pedig az adó megkészszerzését.

A császárnak is voltak követei a portán (Ugnád és Rym), a kiknek meg volt hagyva, hogy Békes követét támogassák. Békes követét látszólag szívesen is fogadták a portán, hogy törbe csalhassák magát Békest. Azt kívánták, hogy hűségét bebizonyítandó menjen személyesen a portára; de Békes erre azt izente, hogy ha a nagyvezér csakugyan el akarja vésztetni, ám küldjön hozzá Bécsbe és ott ülesse meg. A császár követi is írják (1574. nov. 18-án), hogy ha bemegy, kínpadra vonják s vallatni fogják a császár ellen s aztán ha kivallatták, vagy megölik, vagy Ródusba avagy Aleppóba küldik, vagy legalább is törökké lenni kényszerítik; sőt félnek attól is, hogy ha Békes be nem megy, akkor Antalfit fogják vallatni, hogy hol van Fogarasban az elásott kincs? — Úgy hogy a követek jó eleve intik a császárt, hogy óvakodjék összekötni dolgát a Békesével.

Antalfival, a ki körülbelül más fél évig volt a portán, kétszínű játékot űzött Mehemed nagyvezér, kifogyhatatlan volt a biztatásokban és serkentgetésekben, hogy csak üssön Békes bátran Erdélyre, jobban szeretik őt, mint a fősvény Báthoryt, a kire sok panasz jő, hogy erősen adóztatja a városokat s a szultánnak még is oly keveset fizet. Ezentúl ám 20,000 aranyat kell majd fizetnie neki is; ha nem akar, majd talál a szultán mást, a ki szívesen fizeti. A budai basa is bele volt vonva a ravasz kétszínű játékba, ágense kinyilatkoztatta, hogy addig nem nyugszik, míg Békes nem leend az erdélyi vajda.

Antalfival annyira elhittete a nagyvezér Békes iránt jó indulatát, hogy a legvérmesebb reményekkel biztatta magát s urát. 1574. végén biztosítja Antalfi a császár követét Ugnádot, hogy ura Erdélybe ütése nem fog ám semmi nehézséggel jární, mihelyt a portáról engedélyt kap, napot tűzend ki, a mikor titkon postán ott terem, akkorra ott az ország legfőbbjei várni fogják, három nap alatt 40,000 embere lesz, úgy hogy Báthory még védeni sem fogja tudni magát. Az 1575-iki újévet ily vérmes remények között üdvözölték Békes hívei: Antalfi annyira víg volt január elején Konstantinápolyban, a minőnek sohasem látták. Még néhány hó előtt életét féltette, midőn Báthory 4000 tallért ígért a nagyvezérnek elűzéséért, vagy elfogatásáért s most már csak az volt a gondja, hogy Báthory be sem várva Békest ki talál szökni Erdélyből kincseivel együtt s akkor mily nehéz lesz Békesnek ígéreteit teljesíteni.

Antalfinak e vérmes reményeit még inkább táplálta a nagyvezérnek egy-egy kifakadása Báthory ellen, a kinek aján-

dékaival soha sem volt megelégedve, s a kít fősvénynek tartott. Mikor Musztafa csász 1575. elején visszatért Erdélyből Konstantinápolyba, haragosan fakadt ki a nagyvezér Báthory ellen: „semmit sem tudtunk a fősvény kutyától kicsikarni, de meglátja, hogy rövid nap rossz álmokat fog látni (írja Antalfi Békesnek 1575. febr. 6-án). Vagy máskor (1575. márcz. 28-án): Mégis csak fősvény kutya, no de el is mozdítjuk helyéből, olyan hitvány ajándékokat küldött, hogy a havaseli vajdáé is különb volt, Achmet csász 50 tallér értékű tört kapott tőle mindössze, dühében vissza akarta adni.

Ápril 24-én még tovább ment ámitásával a nagyvezér, azt mondotta Antalfinak, hogy Békest fiává fogadja, a szultán pedig Erdélyt annak adja, a ki több adót fizet, az pedig Békes. Jún. 4-én ő maga sürgette, hogy jó volna, ha Békes már bemenne Erdélybe, mert jobban szeretik őt, mint a fősvény Báthoryt. Így biztatták Békes követét a portán, de Báthoryét sem különben s őket még is több őszinteséggel. Grujó Péter volt állandó kapitihája Báthorynak s a bejáró követ rendszeren Kendy Sándor volt. Grujó Péter önérzetesen mondotta a portán, hogy az erdélyieknek van annyi eszük, hogy azzal tartanak, a ki a halat már hálójában tartja, nem pedig azzal, a ki most akar még halászni; majd (márcz. 3-án), hogy Báthory Békestől annyira nem fél, hogy ha tíz olyan ellensége volna is, legyőzné, mert Magyarországon is valamennyi jeles katona volt, az mind Báthoryhoz szegődött.

A nagyvezér ápril 8-án ünnepélyesen kinyilvánította az erdélyi követnek, hogy legyen nyugodt Báthory, ha Békes 700,000 forintot ígérne is évenként, még akkor sem pártolnák őt. Május 2-án Kendy Sándor nyilván hirdette, hogy Békes bukva van, mert arról értesült, hogy a nagyvezér parancsot adott a budai és temesvári basáknak, hogy Báthorynak, ha Békes megtámadja, segélyére siessenek. Jul. 11-én a nagyvezér így biztatta az erdélyi kapitihát a kihallgatáson: ne féljen urad, ha az egész Erdély fel támadna is ellene, zárkozzék csak egy várba be, majd küldök én neki segélyt, s úgy tesztek Erdélylyel, mint Temesvárral és Lippával, midőn a szultán hűségétől el akartak szakadni.

Igy mind Békes, mind Báthory követei, egyformán „jubiláltak.”

Láthatjuk ezekből, mily kétszínű politikát folytatott a török: hogy hitegette mind Békest, mind Báthoryt. Bizonyos, hogy Báthory nagyobb kegyben állott a portán, mint Békes

s ha kettőjük közül valamelyikkel szemben őszinte volt e jóindulat-mutatás, úgy az bizonyára Báthory volt. De ha Békes győz, bizonyára nem késtek volna őt ismerni el fejedelemsé a nagy ígéretek fejében. Sőt a legvalóbbszíni, hogy a ravasz nagyvezérnek csakugyan megfordult agyában, a mit Kostantinápolyban széltiben beszélgettek, hogy Erdélyt szeretné török szandsáksággá tenni. A tudósítások egyrésze azt mondja, hogy a magyarországi basákat Báthoryhoz rendelte segítségül, de Ungnád meg azt írja, (1575. jul. 11-éről), hogy a nagyvezér Temesvárra és Budára hírnököt küldött, hogy a basák Erdély határához siessenek — és a ki győz, a mellé álljanak.

Békes nem bízott a szóbeli biztatásokban: írásbeli felhatalmazást sürgetett. 1575. jan. 30-án írja követének: az isten szerelméért kérlek, ne írj nekem ebben az én nagyon fontos dolgomban álmoképeket. Majd jun. 13., hogy biztassa a nagyvezért a nyerendő írásbeli felhatalmazás fejében, hogy ő többet fog nekik fizetni egy évben, mint Báthory egész életében s hogy ő a szultánnak engedelmes rabszolgája lesz. A mellett desperál Békes, hogy nem sokat bízik ő a török pártfogásában. Hidd el nekem Imrém (írja Antalfinak) hogy ha nem szeretnék a portán Báthoryt, nem ajánlották volna a lengyel királyságra.

Antalfi maga is sok kellemetlenségekbe keveredett a portán, mert pénze elfogyott. „Uszik az adóságbán (írja Ungnád 1575. jun. 28-án), nincs pénze már ennivalóra sem — s a jó követ, még ő akarja a vajdát kiűzni fészkeből. Antalfi kiméletlen hangon sürget pénzt Békestől, „máskor nem vinné fejét ő nagysága mellett ilyen mészar-székre; hiszen erre az erdélyi vállalatra spórolta minden pénzét, küldjön tehát.“ — Békesnek végre is csak a szóbeli biztatással kellett megelégednie, felhatalmazást levélben nem adtak neki, a Prágában ülőnek. De tény, hogy a nagyvezér mindig sürgette, hogy mikor üt már be s ha vállalata sikerült volna, nincs kétség benne, hogy ő sietett volna először gratulálni s kérni az ígért gazdag ajándékokat.

Igy Békes igazán csak a császárra támaszkodhatott. Egészen nyíltan segíteni, seregét mellé rendelni, a császár sem akarta, de megengedte, hogy hadakat toborzzon Felső-Magyarországon. Ez Békesnek elég volt. Megindult Prágából s jun. 13-án Kassához közel ért. Irogatott és járatta embereit titokban Erdélybe, hol pártja erősen szervezkedett. Csatlakozott hozzá Balassa Bálint a költő is csapatjával, a ki aztán Erdélyben elfogatott s a török erősen követelte kiadatását Báthorytól. mert atyjának sok volt a török róvásán; de Báthory sokkal

inkább becsülte az ifjú költőt, s a török többszörös sürgetésére sem adta ki, hanem szabadon bocsátotta.

Báthory sem nézte tétlenül Békes készülődéseit. Az erdélyi rendeket fegyverre szólította, seregét szervezte s jul. elsejére országgyűlést hirdetett Tordára.

Békes váratlan és gyors meglepetéssel akart előnyt biztosítani magának Báthory felett. Hirtelen Erdélyben termett. Bethlen vára volt a gyűlőhely. Deés mellől, Kozárvárról kiáltványt bocsátott ki pártjához, hogy siessenek hozzá csatlakozni. Jun. 28-án már a Keresztesmezején szállt táborba seregével. A fejedelem táborra még csak akkor gyülekezett. De Békes a helyett, hogy Gyulafehérvár felé sietett volna, hogy a főváros közelében ütközzék meg a készületlen Báthoryval: megfordította irányát s a Maros mentében a mellette buzgó székelyek földje felé vette útját, a kiknek régi szabadságáról oklevelet állított ki. Így időt engedett a fejedelemnek hadai összegyűjtésére. Békes jul. 5-én a Maros-Vásárhelytől egy órányira fekvő Nyárádtőig ért. Itt csatlakozott hozzá 2000 csiki székelylyel Andrassy Péter. Marosszéki székelyek is sereglettek táborába. Így megerősödve visszafordult s Radnóthig eléje ment a fejedelem török csapatokkal is szaporodott seregének. Báthory jul. 8-án Dátosnál Békes serege szeme láttára akadálytalanul átkelt a Maroson. Békes serege a radnóthi várkastély előtt foglalt állást. Jul. 9-én Báthory csatarendbe állítá seregét, megszólaltatta ágyúit, ő maga kezdé meg a tüzelést. Békes azonban rövid csatározás után visszavonulót fuvatott, abból a célból, hogy Báthoryt kicsalja állásából s jól felállított csatarendjét megbontsa. De Báthory nem az a hadvezér volt. hogy át ne látta volna Békes célzatát: megtiltotta a heves üldözést s apró csatározás között szoros csatarendben követte a visszahúzódó ellenséget. Más nap jul. 10-én egy szép vasárnapon volt az eldöntő ütközet, Kerellő-Szentpál mellett. Békes ugyanis Szentpálig vonult vissza s ott a mostani vasút vonala mellett emelkedő magaslatokon foglalt erős állást. A fejedelem közeledő seregét ágyúlövésekkel fogadta. Báthory, hogy a dombról leszorítsa ellenfelét, a Besenyő felé vezető völgyön csapatot indítá Békes megkerülésére. Békes nem várta be a körülfarolást, ott hagyta a dombot, megfordítá seregét, hátát a szentpáli, akkor Alárdi Ferencz tulajdonát képező kastélynak veté, hogy így a Maros is hátvédül szolgáljon neki s csata vesztes esetén a malmok melletti veszőgáton át menekülhessen. A támadást a fejedelem seregéből az ifjú Székely Mózes kezdte, székelyeivel Békes balszárnyát rohanván meg; de visszaveretett. Utána a fejedelmi sereg zömével Gyulafi támadta meg Békes serege közepét, míg Báthory maga Békessel sietett megmérkőzni, a ki serge jobbszárnyát vezé-

relte. Elkeseredett harcz felődött ki a sík mezőn, ember ember ellen küzdött s a nem igen tágas téren a két sereg lovassága egészen összegomolyodott. De Báthory hadvezéri fölénye, ügyes hadi taktikája, seregének elszánt vitézsége, mihamar eldöntötte az ütközetet. Békés serege a heves támadást nem sokáig állhatta ki, a megbontott sereg futásban keresett menekvést. A menekülés nem volt könnyű, mert Báthory észrevétlenül bekeríttette a Maros tulsó oldaláról a sereget. A gyalogság egy része elmenekült, az ágyúkat a Marosba vetették, a lovas-ság vízbe ugratott, egyrésze a kastélyba szorult, sokan elfogattak. A fejedelem most a kastély ellen intézett rohamot, ezt bevéteté benne egy sereg főúr került kézre, a kik közül ötöt tüstént kivégeztetett a kastély udvarán. Azután a Maroson átkelve, a futó sereg után indult, s (jul. 11-éig) Mező-Kapusig üldözte őket.

Békes a vesztett csata után Bethlen váráig meg sem állott. Ott volt a felkelők kincse összehalmozva, ott volt 6 éves fia és testvére Gábor. Félóráig pihent Bethlen várában s a szentpáli csatát követő nap hajnalán tovább száguldott Szathmár felé, onnan Kassára. Vele bujdosott ki a menekvők egyrésze, köztük a székely primor Andrássy Péter, a ki aztán Magyarországon telepedett meg s a király szolgálatában érdemeket szerezvén, magyarországi birtokokkal kárpótoltatott s megalapítója lett a virágzó gróf Andrássy családnak.

Báthory jul. 12-én Bethlen vára előtt állott, a vár mihamar feladta magát. Jul. 25-ére országgyűlést hirdetett Kolozsvárra. A lázadók felett ez országgyűlés hozott ítéletet. 33 elmenekült főúr felségsértésben elmarasztaltatott s kimondották rájuk a fő és jószág vesztést. A foglyok közül aug. 8-án 9 főurat Kolozsvárt lefejeztek; 34 székelyt ugyancsak Kolozsvárt kivégeztek, 34-nek pedig orrát és fülét vágták le Szamosfalván a táborban. A halálra ítélt urak között volt Pókai János és testvére Péter. Fentartott a hagyomány egy megindító jelenetet, azt, midőn Pókainé, fiai megkegyelmeztetéseért könyörgött a fejedelem előtt s Báthory az egyiknek megkegyelmezvén, magára a kétségbeesett anyára bízta volna, hogy válasszon fiai közül, hogy melyik maradjon életben s melyik menjen a halálba. A testvérek mindegyike fel akarta áldozni magát a másikért, s míg az anya kétségbeesetten tördelte kezeit, hogy melyiket válassza, az idősebb testvér János kiosont a vérpadra s feláldozta magát öcséért. Szépen megénekelte ezt Gyulai Pál „Pókainé” című remek költeményében, — a melynek kezdő sorai:

„Emelkedik a nap már a hegyek fölé . . .
Kelj föl párnáidról, özvegy Pókainé!
Tárogató harsan, tenger nép az utcán:
Szent-páli csatából jő Báthory István.”
stb. stb.

V.

Báthory István lengyel királysága.

Báthory István mikor a szentpáli győzelmet kivívta s ez által függetlenné tette magát Miksától: azon időtájban Lengyelország királyválasztási előkészületek színhelye volt. 1574. nyarán megürült a lengyel trón. Valois Henrik, kit az utolsó Jagelló, Zsigmond Ágost halála után 1572-ben választottak a lengyelek királyukká, bátyjának IX. Károlynak, a francia király halálának hírére hirtelen felkerekedett s éjnek idején nagytitokban elhagyván Krakót, kiosont Lengyelországból (1574. jun. 18-án). A lengyelek határidőt tűztek ki neki a visszatérésre; de Henriket a francziák csakugyan királylyá választották, így a lengyelek is király választáshoz készültek. Sokan voltak a király-jelöltek: Miksa császár, fia Ernő, úgyszintén Ferdinánd főherczeg a Habsburg ház steier ágából, továbbá a svéd király, Alfonz ferrarai herczeg, a muszka czár, Rosenberg porosz főúr és Báthory István. Erősen folyt a korteskedés, főkép a császár részéről, sok pénzzel s még több ígérettel; állandó követei voltak Lengyelországban. Báthory jelöltsége eleinte alig jött komoly számba; a török szultán is 1575. april elején első sorban a svéd királyt, vagy magok közül valakit s csak harmad-sorban ajánlotta Báthoryt. Az ő követe Blandrata, udvari orvosa volt, a ki Lengyelországban jó ismerős vala és Berzeviczy Márton, meg egy lengyel főúr — Zborovszky Sámuel, a ki Henrik választásakor egy lengyel nemeset megölvén kibujdosott Lengyelországból s Báthory udvarában talált barátságos szívélyes fogadtatást. Előkelő, hatalmas családnak volt az ivadéka, testvérei Lengyelországban főméltóságokat viseltek, egyik épen krakkai vajda volt. Ezek lettek Báthory Istvánnak legbefolyásosabb párthívei.

A királyválasztó országgyűlés 1575-ben november 8-án nyílt meg Varsóban. A lengyel országgyűlés két alkatrészből állott: a senátusból s a nemesek rendjéből. A senátusban a főpapok és főnemesek vettek részt, az ország főtisztviselői s a tartományok vajdái; a nemesi rendek gyűlésében szavazattal bírt minden szabad lengyel nemes. A senátus bent a városban, a nemesség kint a varsói mezőn táborozott és tanácskozott. A kettő között nagy faház (szopa) volt építve, a hol közös tanácskozásra gyűltek össze. Nov. 13-án kezdődött a királyjelöltek követeinek ki-hallgatása. Magasztaló szavakban s nagy ígéreteken egyik részről

sem volt hiány. Blandrata nov. 14-én beszélt, utalva azon barátságos viszonyra, mely magyarokat és lengyeleket régóta összeköt. Báthory Lengyelország sorsában a keresztyénség sorsát látja s kész felajánlani szolgálatát, vagyonát és életét, ha királyul választják, de ugyanazt ajánlja bárkinek, a kit királyul választanak. Hangsúlyozta, hogy a császárt törekvéseiben akadályozni nem akarja, ha őt választanák királyul. Azután Báthory választásának okairól s a fejedelem jeles tulajdonairól s végül ajánlatairól beszélt Blandrata. Igéretei ezek voltak: 1. Szabadságaikban megtartja őket. 2. Minden országos adósságot kifizet. 3. Mindent vissza szerez, a mit a muszka elfoglalt. 4. Törökkel, tatárral békét szerez. 5. Az ország határait megerősíti. 6. 200,000 ftot küld az ország szükségleteire. 7. A tatár fogásában lévő lengyeleket kiváltja.

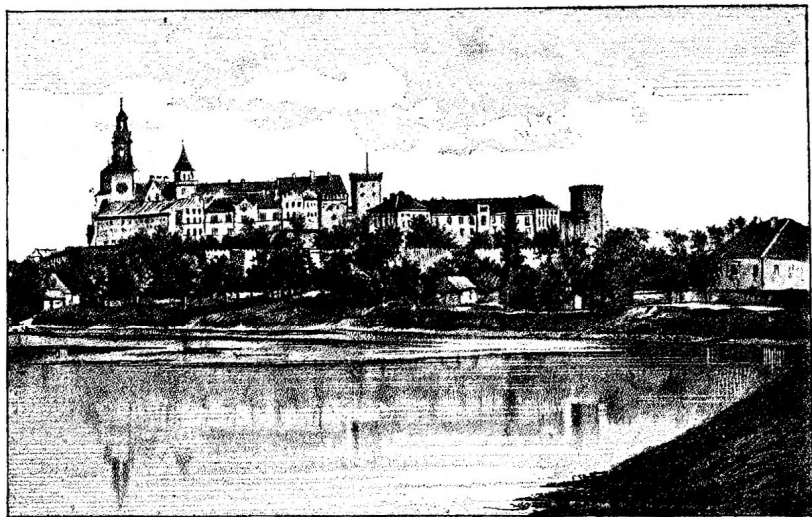
A senatusban nov. 18—22-e között volt a választás, 34 szavazat közül osztrák-párti volt 15, Piaszt-párti, (t. i. a ki belföldi királyt akart) volt 10, Báthory a senatusban egy szavazatot sem kapott.

Nem ment ily simán a választás a nemesi rend között. Ezeknek legnagyobb része Piaszt-párti volt s hazai fejedelmet akart s fel is szállították Kosztkát, a sandomiri és Tencint, a belci vajdát, de ezek nem fogadták el a jelöltséget. A nemesség vezérférfia Zamoiski János volt, Báthorynak ifjúkori pályatársa a páduai egyetemen, az osztrák pártnak legelszántabb ellenfele, a ki nem akarta, hogy Lengyelország a Habsburgok alatt, Magyarország sorsára jusson. A senatus mindent elkövetett, hogy egységre bírják a nemességet, de mindhiába, a nemesek német királyról hallani sem akartak. Így a senatus, nem törődve tovább a nemesi renddel decz. 12-én a primás a gneseni érsek által ünnepélyesen kihirdettette Miksa királylyá választatását. A nemesség most már csak azért sem akart engedni. Protestáltak a senatus erőszakoskodása ellen, s ők midőn hazai királyt nem tudtak választani, elhatározzák, hogy a Jagelló ház utolsó sarját Annát választják királyul s mellé királyi férjül Báthory Istvánt. Decz. 15-én a varsói mezőn nagy lelkesedés között ki is kiáltották Jagelló Annát s Báthory Istvánt Lengyelország királyává.

Tizennégy tagból álló díszes követséget indítottak Erdélybe, a kik meghívják Báthoryt a lengyel trónra, azon föltétellel, hogy Annát nőül vegye. Ugyanakkor újabb országgyűlést hirdettek Andrzejowba (Krakkó közelében), a hol Báthory választását újra megerősítették. A követség 1576. jan. 28-án érkezett meg Báthoryhoz, magával hozván a királyválasztási oklevelet 77 függő pecséttel ellátva (a mint az Vörösvárt a gróf Erdődiek levéltárában maig is látható). Báthory a medgyesi országgyűlésen fogadta a lengyel követeket, elfogadta a válasz-

tást, leköszönt az erdélyi fejedelemségről, megtartván azonban az „erdélyi fejedelem“ czímet s az erdélyi rendek mintegy helyetteseül „távollétében“ választották helyébe bátyját Báthory Kristófot. Azután István király a megyesi templomban megesküdtött a választási feltételekre 1576. jan. 28-án s március 3-án útra kelt szép kísérettel (1500 lovas, 2000 gyalog, 12 ágyúval) Fogaras, Brassó és Moldván át új királysága felé.

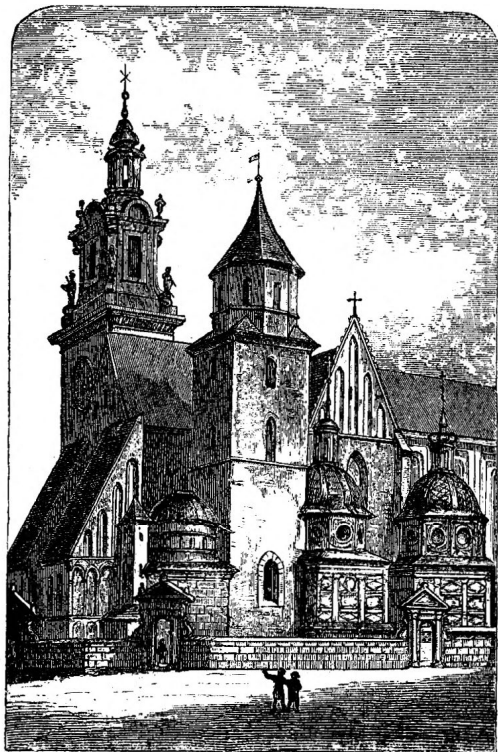
Lengyelország határán díszes követség várta az új királyt, élükön Karnkowski Szaniszló kujavi püspökkel, a ki lelkes szónoklattal üdvözölte, de egyszersmind megkérdezte, az ellen-

Wawel, krakkai lengyel királyi vár. (A Visztula felől). Krieger J. fényképe után Krakkóban.

párt kifogásaira való tekintettel, hogy igaz katolikus-e? Utja diadalmenet volt Krakkóig, a hová húsvét másodnapján tartotta bevonulását, a királyi Wawel várban szállván meg. A koronázás máj. 1-én történt. Az nap reggelén ősi szokás szerint a király kilovágolt a „sziklá“-n (Skalkán) épült tomlomba, szent Szaniszló sírjához áldozatra fényes kísérettel s onnan visszatérve a Wawel várba. Mindenek előtt az esküvőt tartották meg a nálánál 10 évvel idősebb Annával s utána mindketten megkoronáztattak a kujavi püspök által (a gneseni érsek-prímás helyett, a ki Miksa pártján állott). A letett királyi esküben, melylyel a lengyelek szabadságait, előjogait megtartani fogadja, nevezetes a végzáradék, a mely jellemzi a lengyelek szabadságszeretetét s szabadságukra való féltékenységét. „Ha eskümet

megszegném — így szól ez — az ország rendei s mások se tartozzanak engedelmeskedni s legyenek feloldva minden hűségtől s engedelmességtől; én azonban feloldást az én esküm alól nem kérek, sőt ha azt önkényt felajánlanák, még úgy sem fogadom el: isten engem úgy segítjen!”

A királyi templom Krakkóban. (A vár udvaráról tekintve.) Farnet után.

Máj. 2-án a tanácsosok, a vidéki követek, s a nemesség tették le a hűségesküt, nagy lakoma s végül tornajáték következett, melyben a magyar vitézeké lön a dicsőség. Máj. 3-án a városi tanács esküdött fel, te deum laudamus, lakoma, tornajáték s máglya tüzekkel való kivilágítás zárta be az ünnepélyek sorát.

Az ünnepélyeket a komoly munka váltotta fel. Báthory nem elégedett meg azzal, hogy a trónt elnyerte, biztosítani akarta azt magának minden ellenséges törekvés ellen. Miksa császár szintén választott lengyel király volt; míg egyrésről Báthory

köré a nemesség nagy tömege sorakozott, addig másrésről Miksára szavazott s az ő királysága mellett küzdött a főpapság és főurak legnagyobb része, azonkívül a litvánok és poroszok. Miksának saját pártja épügy megküldötte a választási oklevelet, mint Báthorynak az övé s ő épenúgy letette a lengyel királyi esküt Bécsben az udvari kápolnában márcz. 23-án, mint Báthory Medgyesen jan. 28-án. De Miksa kevesebb erélylyel lépett fel, nem sietett sereggel Lengyelországba pártja türelmetlen sürgetései daczára sem s így Báthorynak időt engedett arra, hogy magát a lengyel trónon megerősítse; pedig tagadhatatlan, hogy ha sereggel megy Lengyelországba, meggyűlt volna vele baja Báthorynak. A császár hosszas hadi készülődésének okt. 12-én történt halála véget vetett.

Báthory megkoronáztatása után mindjárt a császár hűségében levő Landskoron vár kiostromlására küldötte Bánffy Györgyöt magyar és lengyel katonákkal, a kik máj. 23-án bevették a várat. Ezenkívül is több kisebb csatát vívtak a császárpártiakkal, a kiket Báthory részint szép szerivel, részint karddal igyekezett meghódolásra bírni. Máj. 28-án Báthory elindult Krakkóból Varsóba, hogy szétrobbantsa a császárpártiak jun. 3-ára oda összehívott országgyűlését. Célját elérte s sokan meghódoltak neki a császáriak közül, így maga a gneseni érsek is. Varsóból aug. végén Poroszországba indult, hogy a poroszokat hódolásra bírja, s Tornba országgyűlést hirdetett. A porosz városok közül Danzig állott legtovább ellent a királynak, több csatavesztés s a város ostromoltatása birta rá a danzigiakat, hogy végre 1577-ben meghódoljanak; sept. 11-én megerősítette a király szabadalmaikat, a város viszont 220,000 frt hadi költséget fizetett. Időközben meghódoltak a litvánok is.

Csak ekkor nevezhette magát Báthory igazán a lengyelek királyának s a litvánok, poroszok stb. nagyfejedelmének. S a belső nyugalomra s egyetértésre nagy szükség volt, mert az országot külellenség fenyegette. A muszkák, tatárok és kozákok felhasználták az alkalmat a lengyel tartományok megtámadására. Lengyelország legveszélyesebb ellensége ez időtájt Vasziljevics Iván (a „rettenetes Iván”) muszka czár volt. Míg Báthory a porosz tartományokban hadakozott, a muszka czár megragadta az alkalmat livoniai városok és várak elfoglalására. Báthory megigérte királylyá választatásakor, hogy a muszkák által elfoglalt lengyelországi részeket visszafoglalja s ennek szentelte legbuzgóbb törekvését. 1578-ban Varsóban országgyűlést tartott, hadi költséget és katonaságot szavaztatott meg a muszka háborúra s 1579. tavaszán megkezdette a 3 évig tartó hadjáratot, a mely neki annyi fényes győzelmet s oly dicső nevet szerzett, hogy méltán tisztelték meg lengyelei a „nagy” melléknévvel s méltán

emlegeti kegyelettel nevét a késő ivadék is. 1579-iki hadjáratát évről-évre megújította 1580. és 1581. tavaszán, fegyvereit győzelem kísérte mindig és mindenütt, — a gögös czár seregei meg nem állhattak vitéz és kitűnően szervezett magyar és lengyel hadai előtt, melyeket személyesen maga vezetett a hős király; — egymásután foglalta vissza a livoniai várakat és városokat, úgy hogy végre is békéért esdeklött a büszke czár, a ki őt eleinte királyúl sem akarta elismerni: — s a 10 esztendőre megkötött békében visszabocsátotta az egész Livoniát, mindazt, a mit a muszkák 30 év alatt Lengyelországtól elfoglaltak.

A muszkák hódolata Báthory előtt. Matejko olajfestménye után.

A „Magyar Helikon“ szűk kerete nem engedi, hogy Báthory lengyel királyságára s muszka hadjárataira bővebben kiterjeszkedjünk, bár ez a magyar történelemnek is egyik legszebb lapját képezi, mert Báthory nagyrészt magyar hadakkal vívta itt legszebb győzelmeit. Soha magyar hadak nem harczoltak messzebb éjszakon, mint itt Livoniában, a Düna folyó vidékén, a Keleti tenger partjain — s harczoltak idegen ország érdekében hős királyuk oldalánál oly vitézül, a mi örök dicsőségére válik a magyar névnek.

Báthory István neve ekkor ragyogott legfényesebben, tisztelettel emlegette nevét az egész Europa, a keresztyénség védőjét díszkarddal tűntette ki a római pápa, s királyi fenségének

fénye s dicsősége előtt alázattal hódoltak meg személyes ellenségei is. Így Békes Gáspár, a ki éveken át legelkeseredettebb ellensége s vetélytársa volt Erdélyben, — önmaga ajánlotta fel kardját s szolgálatát szerencsés vetélytársának a hős lengyel királynak, s a nemesszívű király baráti jobbot nyujta a megtérőnek. A legelkeseredettebb ellenségből legönfeláldozóbb hadvezére lön, ott szerzé a halálos betegséget királya oldalán a livoniai harcztéren s mikor Grodnóban királyi barátja befogta szemét, ő rá hagyta, kiért életét áldozá, felesége s gyermekei gondviselését. Testvére Békes Gábor szintén vérével halálával pecsételte meg királya iránti önfeláldozó hűségét, ott esett el egy év múlva ő is Pleskow vára alatt. Békesék nemes megtérése s önfeláldozása kegyeletessé tette emléküket, s a mit azelőtt vétettek fejedelmük a hazájuk ellen, kiengesztelték azt halálukkal s a nagy király dicskoszorújába ők fűzték az egyik legszebb babérlevelet.

Magyar hívei közül, kik udvarában tartózkodtak s dicsősége osztályosai valának, többek nevét találjuk megörökítve. Ilyen Báthory Boldizsár — unoka öcsese és Báthory Endre, kit varmiai püspökké bibornokká tett. — Péchújfalusi Péchy Gáspár és Márton udvari híve, Gyulai Pál 1580-iki hadjáratának történetírója; s hadvezérei: Bánffy György, Vesselényi Ferencz, Székely Mózes, Károlyi István, Bornemisza János, Borbély György, Király Albert, Lázár István, Sibrik Gáspár, Vadasi Mihály, Kállai János, Kendi Péter, Rácz István; és többen.

Báthory fényes győzelmeit nem a vakszerencsének, de kitűnő hadvezéri tehetségeinek köszönhetette. A lengyel nemesi lovas katonaság mellett állandó gyalogságot szervezett, részint lengyel, de leginkább magyar katonákból, s kitűnő tüzéséget alkotott; ő maga találta fel s alkalmazta először nagy előszeretettel a tüzes golyókat, a bombákat. S a mi fő, hadseregét szigorú fegyelemhez szoktatta.

De Báthory nemcsak vitéz hadvezér s annyira elszánt bátor katona volt, hogy a rendeknek kellett közbe lépni, hogy ne tegye ki annyira királyi személyét a harc veszélyeinek; a béke műveiben is nagy és dicső uralkodó volt. Bölcs törvényeket alkotott, a törvénykezés, s igazságszolgáltatás terén üdvös reformokkal boldogította második hazáját s a mi legfontosabb volt, a királyi méltóság régi tekintélyét s hatalmát helyreállította. A lengyel nemesség korlátlan szabadsága előtte s utána méginkább, a királyi tekintély s az ország jóléte rovására sokszor egész a szabadosságra csapott át. Báthoryban is sokan olyan királyt szerettek volna látni, a ki bábja legyen a hatalmas nemességnek, a ki nem ő felettük, de a ki felett ők uralkodjanak. De a féktelen s rakoncátlan főurak Báthoryban emberükre találtak. Báthorynak volt erélye és bátorsága szembe szállani nemcsak a külföldi nagy, — de a belföldi kis-

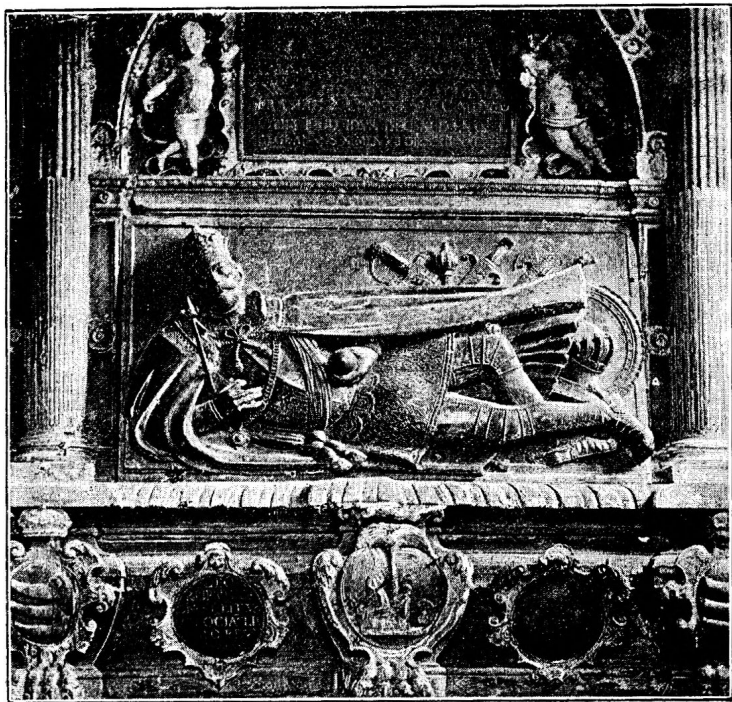
királyokkal is — és volt ereje megfékezni őket. Egyaránt szolgáltatót igazságot mindenkinek, hatalmasnak, épúgy mint köznépeknek, gazdagnak úgy, mint szegénynek. Uralkodása végén főképp a hatalmas Zborowskiakkal gyűlt meg a baja, a kik szerették volna őt, választásakor tett szolgálataik fejében, befolyásuk alatt tartani s a legfőbb méltóságokat magukhoz keríteni; ez midőn nem sikerült s Báthory az igazi érdemet tekintvén a főkancellárságot a Zborowskiak mellőzésével a nagytehetségű derék Zamoiski Jánosnak adta, — bosszút forraltak a király ellen, s formális összeesküvést szerveztek ellene. De az ásott verembe önmagok estek belé, Báthory meg tudta magát védelmezni. 1585-ben a varsói országgyűlésen a Zborowskiak felség és hazaárulási pere heves jeleneteket idézett elő. Ekkor mondotta amaz emlékezetes szavakat, a melyek épúgy jellemzik őt magát, mint uralkodása irányelveit: „Palotában s nem istállóban születtem, mint szabad ember — s mielőtt ez országba jöttem volna is, volt mit ennem s volt miből ruházkodnom: szabadságomat tehát szeretem s azt meg is fogom őrizni. Isten akaratából ti magatok választottatok királylyá, a ti kéréstekre hívásokatokra jöttem ide, ti tettétek a koronát fejemre: királyotok vagyok tehát, s nem akarok költött sem festett király lenni, hanem parancsolni és uralkodni akarok. Ne akarjatok ti az én nevelőim s tanácsosaim ellenőreilenni, s szabadságtokat nem szükség, hogy mi ellenünk védelmezzétek, védelmezzétek azt önmagatok ellen, nehogy szabadossággá fajúljon. Ha kell, királyi tekintélyemet megvédelmezem karddal is!” — s ezzel kardjára ütött a bátor király. „Rex sum . . . regnare et imperare volo!” ez volt jeligéje a féktelen főurakkal szemben.

S valóban Báthory olyan rendett hozott be az államügyeibe, a milyen rég nem volt előtte és többé nem volt utána Lengyelországban. Az államnak tekintélyt szerzett a külfölddel szemben; a hadügyet magas színvonalra emelte, a mihez hasonló még csak egyszer Sobieski idejében volt; a pénzügyet rendezte; a törvénykezés terén üdvös reformokat hozott be; az irodalomnak, művészetnek barátja és pártfogója volt, történetírókat is tartott udvarában köztük Brutus Mihályt. A tudós Cromer Márton vármiai püspök így jellemezte őt egy latin versben :

A templomban több mint pap,
A köztársaságban több mint király,
Vélemény-adásban több mint senator,
Ítéletnél több mint törvénytudó,
A hadseregben több mint fővezér,

Harczban több mint katona,
 A türesben s bocsánatadásban több mint férfi,
 A közsabadság védelmében több mint polgár,
 Barátkozásban több mint barát,
 Lakomáknál több mint jó-barát, (familiaris)
 Vadászatban, vadaküzésében, több mint oroszlán
 Egész életében több mint böles! —

Vajha tovább élhetett volna! Rövid 10 évi s 7 havi uralkodás után második hazájából harmadik s örök hazájába költözött. Kedvencz mulatóhelyén Grodnóban halt meg hirtelen halállal, 1586. decz. 12-én, 53 éves korában. Onnan Krakkóba vitetett s ott nyugszik a királyi sírboltban, a királyi templomban. hol külön kápolnában díszes márvány síremlék jelzi sírját Erdély s Lengyelország egyik legnagyobb uralkodójának.

Báthory István síremléke a krakkai vártemplomban.
 Krieger J. fényképe után Krakkóban.

Neje, a Jaggeló királyi törzs utolsó sarja, túlélte őt, s tíz év múlva 1596-ban, 73 éves korában, követte férjét a halálba. Ő is ott nyugszik ősei között, férje közelében, a krakkai királyi vár sírboltjában; márvány síremlék jelzi örök nyugvóhelyét.

Jagello Anna, Báthory István neje, síremléke a krakkai vártemplomban.
Krieger J. fényképe után Krakkóban.

Bethlen Gábor. *)

Zápolya Jánostól kezdve, ki alatt a magyar korona területe kétfelé vált, egész Apafi Mihályig, kinek halála után Erdély ismét a Habsburgok sceptruma alá került, egymásra következtek a fejedelmi széken a nemzeti fejedelmek. Nem egyről közülök hálával és kegyelettel emlékezik az utód. De mélyebb nyomot egyikük sem hagyott maga után, mint Bethlen Gábor. Az a nép, mely a Királyhágón túl fekvő részeket lakja, épen oly kegyelettel őrzi szívében emlékét, mint az egész magyar haza Mátyás királyét.

Vajjon csak azért-e, mert véréből való vér, csontjából való csont volt? mert vele érzett, érette küzdött? mert két tizedes vihart csendesített le, s jelentéktelen provinciából az országot európai politikában számító factorrá tette? Vajjon csak azért-e, mert oda fejleszté intézményeit, hogy azután is, hogy az ország önállósága megszűnt, nem egy azok közül túlélte bukását s legalább részben érvényben maradt?

*) Fametszet után.

Bethlen Gábor életrajza.

Kétségtelenül mind ez hozzájárult a nymbus fűzéséhez, mely emléket körül veszi, de mind ennek összege együtt sem elég arra, hogy e jelenség magyarázatát adja. Hisz Báthory István még hatalmasabb volt, de az ő emléke a lengyel nép szívében él oly hervadatlanul. Bocskay népszerűsége a bécsi béke megkötésekor túlszárnyalta az övét, s a linczi béke, melyet Rákoczi kötött, mint alkotás felülmulja a nickolsburgit: és mégis hervadatlanabb a koszorú, melyet Bethlen halántéka körül font a hálás utód.

Bethlennek csak úgy mint Mátyásnak egész egyénisége s jelleme adja kezünkbe e jelenség kulcsát. Korán árván maradván az élet iskolájában nevelkedett fel. A mivé lett, azért senki sem tartozott hálával. Bár régi és előkelő családból származott: de akkor, midőn az élet színpadjára kilépett, nem volt sem több, sem kevesebb mint egy szegény nemes, olyan, a milyen rajta kívül is elég volt az országban. Lassan emelkedett s bár a körülmények csodás módon tölték előtérbe, ritka önmérséklettel utasított el magától minden olyan állást, mely akkori helyzetéből nem folyt. Az első lépéshez, melylyel küzdelmes, de dicsőséges pályáját kezdte utolsó lehellestéig hű maradt. Korának, honfitársainak prototypusa volt, s ezek az ő dicsőségében, az ő sikereiben saját dicsőségöket, saját sikereiket látták. De mint a nyomor soha nem törte meg, a fény és dicsőség sem vakíták el soha. A trónon is az maradt, a mi a száműzetésben: kortársaival együtt érző, együtt cselekvő ember. Nagysága, dicsősége senkit sem bántott, mert a mit ő tett, az a közérzület munkája volt. Nem birt a parvenuk hibáival, de egy nagy uralkodónak, nagy embernek minden kelléke meg volt benne ostentatio nélkül. Helyes tapintattal, minden tette annak adott kifejezést, a mit a közvélemény kívánt — pedig észrevétlenül ő készítette ezt a közvéleményt elő. Nem irigykedtek rá, nem gyűlöltek, nem félték tőle, hanem őszintén ragaszkodtak hozzá. Ezért őrizék meg kortársai emlékét halála után is s adták azt fiúról fiúra időn és századokon által.

GABRIEL BETHLEN D. G. PRINCEPS TRANS
SYLVANIÆ, PART. REGNI HVNGARIÆ DOMINVS
ET SICVLORVM COMES, ETC.

I.

Régi és előkelő család volt az iktári Bethleneké, Dél-Magyarországon honos, melynek tagjai közül nem egy a hivatali közpályán is kitűnt. Volt közülök vajda, volt szörényi bán. Egyik tagja I. Ferdinándnak volt híve s Gyula ostromában a török ellen tüntette ki magát. Ez, név szerint Farkas János, Zsigmond választott király uralkodása alatt került Erdélybe s

annak halála után Báthory István híve lett. Részt vett a Békés ellen vívott csatákban, s a szolgálatokért, miket ez alkalommal tett, Ilye várát s a hozzá tartozó uradalmat kapta 1575-ben. Hét évvel később e várban született nejétől Lázár Druziánától nagyobbik fia Gábor, s midőn István fejedelmet a lengyel rendek királyukká választák, a fényes kíséretnek, mely őt új hazájába követte, Bethlen Farkas és sógora Lázár András is tagjai voltak. Ott vitézkedtek egy ideig István király oldala mellett, de valószínűleg a király halála után ismét visszakerültek hazájukba. Pár évvel utóbb 1590-ben Bethlen Farkas meghalt, s özvegye Druzsina, fiaival Gáborral és Istvánnal testvéréhez költözött Szárhegyre.

Szép és fényes napoknak volt eddigelé a serdülő gyermek tanuja s éles és fogékony esze ez időkből nagy tettek benyomásait őrizte meg. Egy nagy király fényes vállalatait s világot betöltő harci dicsőségét emlegették előtte azok, kik maguk is az ő zászlaja alatt küzdöttek az oroszok barbár hordái ellen. De 1590-ben nagy változás állott be életében, midőn a férj halála után az anya fiaival a regényes Maros-völgyből, a szép fekvésű ilyei kastélyból a vad és zordon gyermekyi havasok közé, Borszék közelébe Szárhegyre vándorolt át testvéréhez Lázár Andráshoz, egy zordon és szigorú székhelyhez, ki azonban erős hazafi érzékkel birt s honfitársainál nagy tekintélyben állott.

Néhány évet töltött Gábor a világtól félreeső vidéken. Bátyja kizárólag harci s a test erejét fejlesztő gyakorlatokkal foglalta el, szellemi és tudományos képzését csaknem teljesen elhanyagolva, s még jobban elhanyagolva vallásos nevelését. Midőn Gábor Szárhegyre került, bátyja a kath. valláshoz ragaszkodott. E vallást követte anyja is, de a fiú atyja után reformált volt. Azonban András úr nem sokkal azután, hogy nővére kastélyába érkezett, megváltoztatta vallását: az oltárokat kihordatta a templomokból, a szent képeket elégette s a parochiákba reformált papokat ültetett.

A mint a gyermek fölserdült, épen e válságos idők előestéjén, Báthory Zsigmond fejedelem udvarába került — egész ellentétébe annak a világnak, mit 'eddig látott. Szűk és ódon várkastélyból fényes és olasz izléssel rendezett fejedelmi palotába, fenyvesek ormáról szelíd égaljú vidékre, renaissance stílusú kertektől körülvelt városba s az erős és nyakas székhelyek közül, sima és finom modorú olaszok közé. A mi nevelésében eddig el volt hanyagolva, azt az udvari életben szerzett tapasztalatai által bőven pótolta, s ha a gyermek a kemény természetű, de népszerű nagybátya mellett a kardot és gerelyt tanulta forgatni, a serdülő ifjúra a diplomácia és udvari cselszövények az a hálózata, melyet természetes fogékonyága egészen átérteni

segített, erős hatást gyakorolt. Mert az volt azon idők szokása, hogy az ifjakat igen korán bevezették az életbe: ennek iskolájában akarván őt államférfivá képezni.

Olyan udvart, mint Zsigmond alatt, sem előbb sem utóbb nem látott Erdély. Egy darab Olaszország volt annak szívébe, Fejérvárra varázsolva, még pedig a renaissance Olaszország. — Költők és történetírók azt a nyelvet irták, mely egy század előtt Budán Mátyás udvarában volt honos, csakhogy ezek születésiükre nézve magyarok voltak. De a zenészek, bohócok, tánczosok már olaszokból teltek ki, s ha az államférfiak egy része még ragaszkodott a magyar hagyományokhoz, jöttek be olaszok, kik Macchiavelli iskolájának hagyományait ültették át.

Első mestere az ifjúnak olyan ember volt, ki magyarokon, olaszokon túl tett. Egyik iskolához sem tartozott, de mindenikből tartott meg valamit; amazokból az erőt és szilárdságot, ezekéből a viszonyokhoz alkalmazást, óvatosságot s zárkózottságot. E férfiú Bocskay István volt, az uralkodó anyai nagybátyja s váradi kapitány, tehát az ország első tisztviselője. A kolosvári mészárlás után, melynek a török párt vezérei estek áldozatúl, Erdélyben politikai fordulat állott be, melynek horderejét a 14 éves ifjú még nem volt képes belátni. Aligha értett többet a politikai fondorlatokból, mint azt, hogy „a török az ellenség“, s a Havasalföldön Színán nagy vezér ellen vívott harcokban, valamint Tömösvárnak kétszeri megszállásában is részt vett. De néhány év tapasztalata sokat érlelt rajta s már 19 éves korában a diplomácia terén kapott alkalmazást. Tagja volt annak a követségnek, melyet Zsigmond, Bocskay és Náprády vezetése alatt Prágába küldött a császárhoz, alkudozni véle Erdély átadása iránt. De míg ők odajártak, Erdélyt Zsigmond resignálta Báthory Endrének s a hazatérő Bethlen egészen megváltozott viszonyokat talált itt.

Hosszú és elkeseredett küzdelem kezdődött: nagy csapás és szegyeinteljes állapot az országra nézve, melyet egyik hódító után másik hajtott járma alá, de jó iskola egy készülő államférfinak és hadvezérnek, ki fogékonysággal birt az elkövetett hibák felismerésében. S ezek az idők voltak azok, melyek Bethlent oly korán megérlelék. Láttá elesni Báthory Endrét, kihez egész lélekkel csatlakozott; tanúja volt Mihály vajda dühöngéseinek és zsarnokságának. A veszély elől Zsigmondhoz Lengyelországba menekült s vele együtt haza jöven, együtt harczolt a párttal, mely a gögös condottierit megbuktatá, s részt vett a miriszlói csatában, utóbb a goroszlói ütközetben is, mely a nemzeti párt teljes leveretésével végződött s az ő egész, 50 emberből álló banderiumából csak maga maradt életben. Ott látjuk őt Zsigmond szolgálatában később is, midőn ez harmadízben foglalta

vissza fejedelmi székét. Erre az időre esik egy követsége Rudolfhoz, kihez bizonyos pénzügyi differentiák kiegyenlítésére küldetett.

De a hazára a megpróbáltatásoknak mind szomorúbb napjai következtek. A fejérvári csatából, mely Zsigmondnak trónjába került, Bethlen csak úgy menekült meg, hogy Szentimrénél átúszta a Marost. Basta zsarnoki uralkodása alatt pedig ő egyike volt azoknak, kik Székely Mózesrel fentarták a hazafiak összeköttetését, s azt a trónra segíték. Hadai előcsapatját (1603. apr. 23.) ő vezette be a Vaskapun, ő vette át Székely bejötteig a sereg vezetését s Fejérvárt diadalmas hadával ostrom alá fogta, mikor aztán a hadat átadta Székely Mózesnek, kinek azután is néhány hónapra terjedő uralkodása alatt, egyik legmegbízhatóbb híve maradt: e férfiúhoz különben még sógorsági kötelékek is fűzték. Bethlennek anyai nagyanyja Kornis lány volt, s ennek fivére az a szerencsétlen véget ért Kornis Farkas, kinek leányát Annát Székely Mózes vette nőül, a ki maga is a brassai csatatéren veszté el trónját, életét.

Most már úgy látszott, hogy minden elveszett s a honfiaknak nem maradt más választás, mint kibujdosni a hazából a török oltalma alá, melylyel a nemzeti pártnak eddig is összeköttetései voltak. Még egy kísérletet tettek Hunyadvármegyében összeszedni s a török segély érkezétségéig fentartani magukat. De a folytonos csaták következtében számban leolvadva, sokáig nem tarthatá fen magát a kis csapat, s elhatározá visszavonulni az erdélyi hódoltságba. Alig ért azonban a Vaskapuhoz, itt Rákóczi Lajos rakonezátlan hajdúsága a szoros úton megtámadta a fáradt és csüggedt csapatot. Ez már nem ütközet volt, mely itt kifejlődött, hanem mészárlás, melynek végeztével a hazátlanoknak társzekereit kirablák a hajdúk. Így ért mindenéből kifosztva a vert had nejeik s gyermekeik kíséretében török földre.

A porta már közel 12 év óta folytatott háborút Rudolfal s ezen egész idő alatt nem egyszer volt alkalma tapasztalni, hogy Erdély elszakadása a török szuverainitas alól s csatlakozása Rudolfhoz minden sikernek útját állja. Bizonyos tekintetben az ő bűne volt, hogy a dolgok idáig jutottak, s a nemzeti párt bukásában nem kis része volt a portának. De ez idétt még nem volt komoly szándéka, hogy Erdély visszafoglalására egész erejével fellépjen, mert a nagyvezir békés hajlamokkal birt s a két császár követei már alkudoztak is egymással. Egyelőre hát nem tettek többet, mint hogy a bujdosókat jól fogadták, s lehetőleg biztatták, midőn Káránsebesről a valódi török területre nyomultak. Zsoldot rendelték a köznépeknek, fizetést a főbbeknek, s Temesvártt, Belgrádon, Sophián szétosztották őket. Bethlen hatvanad magával Belgrádon maradt s ott várta az események

fejlődését. 1603. oct. 3-án kivégeztetett a nagyvezir, hat héttel utóbb decz. 22-én hirtelen meghalt a szultán s helyette Ahmed lépett a trónra. Az új nagyvezir 1604. derekán Belgrádon meghalt s utódjává Lalla Mohammed, a magyarországi hadak fővezére lett. Ez a hadfolytatásra nézve új fordulatot jelentett.

A Belgrádon tartózkodó bujdosók segélyt és oltalmat kértek a Basáától leigázott Erdély számára. Jó, mondá a nagyvezir, csak hogy a Kanun értelmében válaszsztatok magatoknak fejedelmet, s erre nézve Ahmed szultán nevében athnamét is adott nekik. A bujdosók azonnal hozzá is láttak s választásuk Bethlen Gáborra esett. A nagyvezérnek nem volt ellenvetése s Bethlennek zászlót, botot, ruhákra bibort s tartására 16,000 tallért adott, míg a többi bujdosókat is zsolddal, öltözetekkel látta el. Már-már indulni akartak Temesvár felé, midőn egy a bujdosók közül Szilvász Boldizsár megfordította a dolgot. Neki komoly aggodalmai voltak, hogy egy török földön történt választást otthon nem fognak érvényesnek elismerni, mert azt a szabad választás korlátozásának fogják tekinteni, s hogy az Erdélyhez birt magyarországi vármegyék elszakadását fogná eredményezni. A sikert, mondá társainak, csak egy úton lehet elérni, ha mindnyájan valamely kiválóbb magyarországi ember körül sorakoznak. Szilvász őszinte szava Bethlenre tette a legnagyobb hatást, azonnal minden utógondolat nélkül visszalépett és a tervezett temesvári expeditio elmaradt.

De hát ki legyen az a magyarországi főúr, a ki körül sorakozzanak?

Rudolf magyarországi kormányának, mely tapintatlanság dolgában az erdélyivel vetekedett, volt rá gondja, hogy ilyen akadjon. S az nem más volt, mint Bocskay István, ugyanaz, kinek oldala mellett kezdte meg Bethlen államférfiúi pályáját. 1604. tavaszán megfordult Erdélyben s tanúja volt, hogyan igazta le Basta ez országot, s haza érvén már azt látta, hogy gróf Barbiano az ő falvaiból is kiűzé a protestans papokat s elfoglalta templomaikat. Épen ez idő tájban érkezett Belgrádba Bocskaynak Murád nevű török foglya, ki sarcaza összegyűjtése vége ment oda. Bethlen ezzel érintkezésbe tette magát, s az értesülésekből, melyeket ettől nyert, azonnal felismerte a helyzetet. Most már Felső-Magyarország is forrongott, az egész tizenhárom vármegye, s Bocskaynak is csak egy útja van, ha szabadságát megakarja menteni: az, hogy álljon a forrongó megyék élére. Az izenet, melyet Murád hozott, a feltételeket foglalta magában, melyek alatt ő hajlandónak mutatkozott a magyarországi mozgalom élére állani, elfogadni az erdélyi fejedelemséget s szövetkezni a törökkel. — Bethlen visszabocsátá Murádot, a feltételeket pontokba szedve, közölte Bektes temes-

vári basával s ez azonnal Konstantinápolyba küldte. S ott azonnal kiállíták az athnament a szultán Szulimáné mintájára a mufti, fővezér, jancsár aga hitleveleit, s elrendelték Bocskay megsegítését. Bethlen mind erről értesíté Bocskayt s egyidejűleg Erdélybe akart ütni Bektessel. De Dampierre hírt véve a készülődésekről, éjjel meglepte a csapatot s szétszórta azt. Maga Bethlen és Bektes is alig menekültek: az előbbinek még ruhái is az ellenség kezébe estek s ezekkel együtt dolmánya, melynek zsebében volt Bocskayval folytatott levelezése. A leveleket Prágába küldték s a kormány kiadta a parancsot, hogy Bocskayt titokban el kell veszteni.

Már késő volt. Felső-Magyarország nagy része ekkor Bocskayé volt, az erdélyi bujdosók őt erdélyi fejedelemmé választák, a szultán pedig parancsot küldött az erdélyi városokra, hogy hódoljanak neki. A dolgok gyorsan fejlődtek: pár hó alatt Erdély nagy részét s 22 magyar vármegyéjét mondhatott Bocskay sajátjának.

Bethlen már ekkor rég nála volt. Szívesen fogadta s jó szolgálataiért telhetőleg meg is jutalmazá. Hunyad-vármegye főispánjává tette s terjedelmes uradalmakat bocsátott kezére. Közbenjárására jegyet váltott az elhalt Károli László leányával, Zsuzsánnával. E házasság valószínűleg vonzalom s nem politikai számítás következménye volt. Mert a Károli leányok kiházásitánál egyebet nem kaptak, s Károli Zsuzsánna sem hozott egyebet, mint ötszáz forintot a lakodalomra s ruhákat és ékszereket. A lakodalom 1605. ápril 24-re volt kitűzve, de csak május derekán tartatott meg.

Az új pár nem sokáig élvezte a mézes heteket, mert Bethlent Bocskay portai küldetésekre használta, s 1606-ban egy 6000 főből álló csapattal Jeremiás moldvai vajda segélyére küldetett. Mire Bethlen a rábízott feladatot sikerrel megoldva visszatért, Bocskayt már haldokolva találta.

Bocskay végrendeletében úgy intézkedett, hogy az erdélyi fejedelemség Homonnaira szálljon, Erdélyben pedig Rákócznak, Bocskay kormányzójának erős pártja volt. Bethlennek egyik sem tetszett, s a fejedelem halála után nyomon Ecsedre sietett a még fiatal Báthory Gáborhoz, s ezt kezdte biztatni, hogy mint a Báthory név örököse tegyen próbát, hátha a két versenyző közt elnyerheti a fejedelmi széket? Báthorynak nem sok biztatás kellett s Bethlen egy egész halmaz levéllel ellátva (1607. jan.) bement Erdélybe s osztogatni kezdte a leveleket mindazoknak, kik Kolosvárra a fejedelem-választó gyűlésre siettek. De bizony híjában osztá ki ezeket, nem változtathatta meg a közhangulatot. Az lett a dolog vége, hogy Tordán letartóztatták s vasra verve fogva hozták Kolosvárra. Azután, hogy Rákóczyt meg-

választották, visszanyerte ugyan szabadságát, de Hunyadvárától megfosztatott. Helyette kárpótlásul Báthorytól Aranyos-Megyest nyerte ennek magyarországi uradalmai közül.

Az öreg Rákóczy nem sokáig bírta a fejedelemséget. Az előkészületekben azokhoz a hajdú mozgalmakhoz, melyek az öreg beteges urat lemondásra kényszeríték, Bethlen is részt vett. — Miután, 1608. elején Báthory megválasztatott, Bethlent egyik tanácsosává nevezte ki s a megerősítő athname megszerzése végett, mint főkövetet a portára küldte.

Bethlen hosszabb ideig maradt Stambulban, s nemcsak az athnamét szerezte meg, hanem három évi adóclengedést is ki- eszközölt; a következő 1609. végén pedig a kolosvári országgyűlésből a Mátyással fenforgó kényes természetű alkudozások befejezésére Pozsonyba küldetett. A nehéz és terhes megbízatások arányában gazdag jutalmakat is nyert: előbb Déva várát, majd Csik, Gyergyó s Kászon kapitányságát, s azután az 1610-iki besztercei országgyűléstől 1000 forintot, melynek egy harmadát a nemességre, másik harmadát a vármegyékre s harmadik harmadát a székelyekre rótták, mint rendkívüli adót.

Nem érdemetlenre estek e kitiüntetések, mert Bethlen híven szolgálta urát, fejedelmét. Híven egészen addig a pontig, hogy bár nem helyeselte Báthorynak zsarnoki önkényét, mely az országot elfordítá tőle, nem fajtalan magaviseletét, mely mindenfelé közbotrányt szült, nem kockáztató politikáját, mely az országot bonyodalmakba sodorta, a hol csak tehette, közvetített érdekeiben s az általa támasztott vihart lecsendesíteni igyekezett. Midőn egy lázadó alattvalója Giezy a portára szaladt s ott conspirált ellene, Báthory országgyűlést hívott össze (1612. jun. 26.) Fejérvárra s a rendektől nem kevesebbet követelt, mint azt, hogy szakadjanak el a portától. A fejedelmi tanács épen Bethlent bizta meg, hogy Báthoryt terve megmásmítására bírja, de eredménytelenül, s ez akkor még annyira bizott benne, hogy a Temesvár vidékére kirendelt had fővezérévé őt nevezte ki.

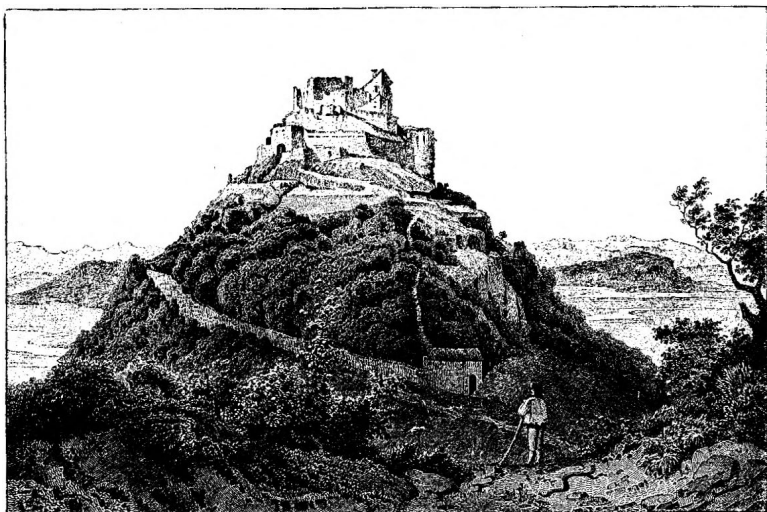
Azonban épen az a körülmény, hogy Bethlen a kockáztató lépésektől vissza akarta Báthoryt tartani, ezt bizalmatlanná tette. Véletlen események pedig a két ember közt szakadást idéztek elő. Hevességében máskor is megtörtént, hogy fenyegette, kardot vont reá. Egy alkalommal, midőn Szebenben bált akart rendezni, a szász asszonyok vonakodtak azon megjelenni, s csak akkor jöttek el, midőn Bethlen jót állott, hogy senkinek sem lesz bántódása. Midőn a bortól felhevült fejedelem egy nőt bevonszolt egy setét szobába, Bethlen rájuk nyitotta az ajtót s a boszus Báthory a szobából kijövet, a gyertyát szakállába sütötte. Más alkalommal, midőn épen Bethlentől jött, egy darab kő a falból Báthory elé esett, ki a dolgot kiszámított célzat-

nak tartván, elhatározta, hogy megöleti Bethlent. A fejedelem kedvese Dengelegyhné értesíté Bethlent a fenyegető veszélyről, s ez Dévára zárkozott. Nóta perre idéztetvén meg, elébb Ilyére és onnan Temesvárra ment. Ekkor Báthory százjobbagyos birtokot tűzvén ki fejére, orgyilkosokat küldött utána. Egy ezek közül felfedezte a titkot s Bethlen megkegyelmezett nekik, de Temesvárról Budára ment, s onnan Kanizsán Eszéken át Nándor-Fejérvárra és végre Drinápolyba vonult.

De ha Báthory eddig minden lázadást könnyű, szerrel leverhetett, a veszély rá nézve most komolylyá lett. Épen abban a körülményben, hogy Mátyással sikerült kibékülnie s szövetséget létrehoznia, rejtett bukásának magva. A szövetségnek voltak t. i. nyilvános és titkos pontjai, s ez utóbbiak értelmében arra is kötelezte magát Báthory, hogy Mátyásnak még a porta ellen is ad segílyt. Ez a porta előtt nem maradt titokban, s a diván elhatározta Báthory letételét. Attól a naptól fogva, hogy Bethlent a nagyvezér s utóbb a szultán is fogadta, Báthory ügye el volt veszve.

A szultán kardot, buzogányt ajándékozott Bethlennek, pénzt utalványozott neki szükségei fedezésére s sereget rendelt mellé, mely bevigye Erdélybe, és a melynek szerdárává Szkender pasa neveztetett ki. Aztán kiállították a fermant, mely a három nemzetnek meghagyta, hogy új fejedelmet válasszának. Még egy pár hónapig tartott az előkészület. Magyar Ogli Havasalföldi Szkender Temesvár felől fognak beütni. S ezenkívül a tatár khán s oláh vajdák is csatlakoznak velek. Minden úgy történt: szeptember elején beütöttek a török és tatár hadak s alig egy hónap alatt Báthoryt kiszorították az országból, ki Váradon állott meg, de régi életmódjáról itt sem mondott le, míg nem october 27-én a városon kívül egy sétakocsizás alkalmával néhány hajdúkapitány meggyilkolá. Erdélyre nézve ez volt a legjobb megoldás.

Déva vár. *)

II.

A két török haderő, mely Erdélybe ütött, minden komoly ellenállás nélkül Fejérvárig nyomult, s innen Keresztes mezejére ment. Egy lépéssel sem nyomultak elébb, hanem a szerdár körlevelet küldött szét a rendekhez, hogy haladéktalanul gyűljenek Kolosvárra s válaszszanak új fejedelmet, hittet fogadván, hogy a mint ez megtörténik, a török had azonnal elhagyja az országot: a kit választanak a szultán azt fogja megerősíteni.

S csakugyan sokan a rendek közül eljöttek Kolosvárra, de nem minden aggodalom nélkül, de azért mégis elegenden voltak, kik elmaradtak. Érezték, hogy két tűz között vannak. Ha választanak: Báthory boszújától tartottak — nem választani pedig a nyakukon levő török miatt sem mertek. Végre választásra határozták magukat. Két ember jöhetett komolyan szóba, a két régi versenytárs, Szilvássy és Bethlen. Oct. 23. volt választási napul kitűzve. A szokásos isteni tisztelet után megkezdtek a tanácskozásokat. Mielőtt szavazásra került volna a sor, Bethlen felállott, kifejté, hogy miért kellett fejét bűjdosásra adnia, s kérte a rendeket, hogy helyhezzék őt vissza korábbi tisztességes állapotába. Ezzel elhagyta a termet.

*) Rézmetszet után.

Ugy történt. Szavazás előtt eltörölték az ellene hozott ítéletet, azután pedig hozzá fogtak a szavazáshoz. Mindenki a ki ott volt, érezte, hogy hálával tartozik Bethlennek, kinek eddigi egész élete folytonos s gyakran sanyarúság-teljes küzdés volt hazája függetlenségeért, s kit a bűjdösök már egyszer meg is választottak. De épen azon körülményből, hogy ő akkor nem fogadta el a választást, hanem maga helyett Bocskayt ajánlta, következtették, hogy ő a Bocskay politikáját fogja folytatni.

Csakugyan az összes jelenlevők szavazata Bethlenre esett, s a nagy templomból egyenesen hozzá siettek. Elkészítették a választási feltételeket, melyekkel kötelezték a fejedelmet a vallás-szabadság az ország jogai és kiváltságai s a porta iránti hűség valamint az országgyűlés szabad tanácskozási jogának megtartására; s életbe léptették a tanácsurak felelősségét. Másnap ünnepélyesen beigtatták. Azután a rendek is letették a hűségi esküt s miután Báthory megöletésének híre megjött, még a kik eddig távol voltak, azok is Kolosvárra siettek. Valóban Báthory halála az országot egy nagy belső háborútól mentette meg.

Annál nyugodtabban foghatott Bethlen az ország pacifikálásához. Mindenek előtt Bécsbe küldött követséget a császár királyhoz kieszközölni, hogy ez megválasztatását érvényesnek ismerje el, s az Erdélyhez bírt magyarországi vármegyéket, melyeket az ő hadai tartottak megszállva, adja vissza. Azután Szebent, melyet Báthory három év előtt magyar őrsggel rakott meg, s attól fogva elfoglalva tartott, visszabocsátotta a szászok kezébe s megengedte, hogy ezek universitása új gyűlést tartson. Megyesre pedig az ország zilált állapotának rendezése végett országgyűlést hirdetett. Ezen a gyűlésen történt, hogy Báthory gyilkosai fényes cifra öltözetben megjelentek s a gyilkosságért jutalmat követeltek. A rendek kiutasították őket az országgyűlési tereméből, a felbőszült nép pedig legyilkolta.

Magában Erdélyben már minden le volt csendesedve, csak a részek nem voltak még visszacsatolva. De ezek gyors visszaszerzéséhez nem is volt remény: mert Mátyás az új választással szemben ellenséges állást foglalt el, s el volt határozva saját emberei közül tenni valakit fejedelemmé. Épen ezért Bethlen követeit Bécsben nem jól fogadták, sőt egyet közülök Sarmaságit mint kezeset, le is tartóztattak s csak kettőt küldtek vissza. Azonban nyomban utánuk Mátyás király is küldött követséget Bethlenhez, azon követeléssel, hogy a részek birtoklásáról mondjon le, s hogy azon titkos pontokat, melyeket Báthory elfogadott, ő is írja alá. A követek csakugyan megérkeztek s Bethlen az országgyűlés jelenlétében fogadta őket. Bár a követelések teljesítését megtagadta, az alkudozást Mátyással nem szakítá félbe. Az egyezkedésnek épen ezen kényes stadiumában érkezett haza a portáról

testvére Bethlen István magával hozva az athnamét, melylyel a szultán őt fejedelemségében megerősíté. Ez döntő befolyású eredmény volt, mert biztosítá őt, hogy azon esetre, ha Mátyással nem sikerül kiegyezni, a porta segélyére számíthat.

De ez eredmény még jobban elkeseríté Bethlen iránt Mátyás kormányát. A legképtelenebb mende-mondák, hogy Bethlen törökké lett s körülmetéltette magát, használtattak fel ellene, s a bécsi kormány ezt véve ürügynek nagy óvatossággal alá akarta ásni alatta a talajt. Mialatt a vele kezdett alkudozásokat minden kitelhető ürügygyel halasztották, kéz alatt néhány elégtelen szászrt és székelyt megnyertek, sőt hívei közt is találtak árulót. Így elkészítve megbuktatására a talajt, Homonnait Lengyelországba küldék, hogy toborzzon hadakat s üssön Erdélybe.

Azonban Bethlen nem az az ember volt, kivel könnyű szerrel el lehetett volna bánni. Tudott ő Magyarországon barátokat szerezni magának nemcsak a vármegyeken, hanem a kormány igazi hazafias köreiben is, s épen magát Thurzó nádort tudta megnyerni, ki erélyes közbenlépéssel az Erdély ellen intézett támadást meghiusítá. Ezekben bízva Bethlen, valódi államférfiúi higgadtsággal soha sem árulta el, hogy ez ellenséges törekvésekről tudomása van, s nem is engedte meg, hogy azok a megkezdett alkudozások folyamára befolyást gyakoroljanak. Kétségtelenül módjában lett volna kivinni a portán, hogy a még mindig elfoglalva tartott részek visszavételére a porta fegyveres erőt adjon rendelkezésére — e helyett ő békés úton akarta azokat visszaszerezni. Mátyás király ép ebben az időben a törökekkel is alkudozott a zsitva-toroki béke megújítása iránt: ő ezt Bethlen kizárásával szerette volna végre hajtani. Bethlen pedig ki tudta vinni a portán, hogy a békét Mátyással csak akkor kötik meg, ha ő elebb kiegyezett Bethlennel.

S végre is Mátyásnak ebbe bele kellett nyugodnia. Mind két részről elhatározták tehát, hogy 1615. ápril elején Nagy-Szombatra követeket küldenek a tárgyalások megkezdésére. Mátyás követei azzal az utasítással mentek oda, hogy Bethlent bírják lemondásra, Bethlen követei pedig hogy a részeket szerezzék vissza. Végre is az történt meg, a mit Bethlen akart: május 6-án megkötöttetett a béke, melynek értelmében Bethlennek visszaadattak az elfoglalt részek, de ő is a maga részéről elfogadta azokat a titkos pontokat, melyek értelmében kötelezte magát Mátyásnak mint magyar királynak letenni a hűségi esküt, a mit a juniusi országgyűlésen meg is tett.

De a békét a bécsi kormány nem fogadta őszintén s hátulsó gondolat nélkül, s Homonnai sem hagyott fel a tervvel, hogy Bethlent megbuktassa. És ebből az országra nagy baj származott. Még a múlt század végén történt, hogy Jenőt és Lippát

visszafoglalták az erdélyi hadak a töröktől; de a török törvények szerént olyan helynek, hol már egyszer török mecsét volt, nem lehetett hitetlenek kezén maradni. S csakugyan Báthory Zsigmondtól Bethlenig öt fejedelem fermánjába be volt igtatva a követelés, hogy Jenőt és Lippát tartozik megadni. Egyik sem teljesítette a feltételt, húzás halasztással odázván el a dolgot. Bethlen is sokáig ki tudta kerülni azt: a fenyegetés, hogy ez a portát Mátyással háborúba bonyolítná, megtette hatását. Hanem midőn Kendy saját cancellárja árulóvá lett, s csaknem egyszerre két trónkövetelő lépett fel ellene: Balassa, ki a budai basával conspirált, s a két vár helyett négyet ígért a töröknek, és Homonnai, ki Lengyelországban toborzott hadakat, s midőn épen ezek machinatiói következtében a portán már komolyan kezdett arról tanácskozni, hogy Bethlent letegyék — a fejedelemnek nem maradt más választása, mint összehívni az országgyűlést, s a fenyegető veszélyt elibe terjeszteni. A rendek 1616. ápril végén elhatározták, hogy Lippát fel kell adni a töröknek, s Bethlen azt végre is hajtá.

Homonnai azt hitte, hogy Bethlen az őrség részéről olyan ellenállásra fog találni, melyből komoly bonyodalom származhatik, s megkísérelte a felültetett hajdukkal Erdélybe ütni. De Rhédey Ferencz váradi kapitány s Bethlen sógora résen állt s Konyárnál szétverte rakoncátlan hajduit. Bethlen pedig saját alattvalói közül azokat, kik vele egyet értettek itthon nótaperbe forgatta, s elzáratta. Homonnait nem riasztotta el e kudarc: most Moldva felül tett kísérletet beütni, s Radul a mazul vajda be is nyomult; azonban Bethlent itt is résen találták. Radul lengyeleit és hajdúit egy erdélyiektől segített török had verte szét. Bethlen azon hitben, hogy a mozgalomnak vége van, az elfogott lázadóknak kettő kivételével megkegyelmezett. De jó formán még szabadon sem voltak ezek bocsátva, midőn Sarvasági és Gombos Felső-Magyarország felől beütöttek. Oly gyorsan a mint lehetett, hadat küldött ellenök s Dézsnél megverte őket. A vezérek Sarvasági és Jósika elfogattak, a többiek pedig kifutottak az országból.

De már ez több volt, mint a mennyit eltűrhetett volna. Felültette hadait s november 13-án megindult. Ellenállás nélkül nyomult előre, bevette Ecsedet, elfogta Prépostváryt s meg sem állt Debreczenig. Itt vette a hírt, hogy a nádor követet küld hozzá. Azonnal visszafordult Váradra, hol Szécsyvel a nádor követével 40 napra szöllő fegyverszünetet kötött (1616. decz. 24.) Ennek értelmében Bethlen követeket küldött a császárhoz Bécsbe, s ott abban állapodtak meg, hogy még ezen évben (1617) Péter-Pál napján tartassék Nagy-Szombatban újabb békeértekezet. Úgy is történt: mind két fél követei megjelentek ott, s hosz-

szas tanácskozás után augusztus 2-án megerősítették az első nagy-szombati békét azon hozzáadással, hogy némely magánügyek elintézése végett Nagy-Károlyban még egy pótértekezletet fognak tartani.

E béke daczára háborús mozgalom nélkül még sem múlt el az év. A lengyelek és törökök Moldvában háborúba voltak elegyedve s a porta Bethlentől is követelte, hogy segélyhadakat küldjön hozzá. Küldött is, de nem hozzá, hanem oly utasítással, hogy a két tábor közt foglaljon állást s közvetítse a békét. Úgy történt, mint rendelé. Az ő hada elegendő volt, hogy annak a félnek, mely mellé áll, biztosítsa a diadalt, s ez által oly nyomást tudott gyakorolni mind két félre, hogy a béke köztük is létre jött.

S ezzel a béke mindenfelé helyre volt állítva. Tapintata, esze és kitartása megszilárdította állását. A két világbiró császár közül mindenik belátta, hogy nem bánhat el vele könnyen s mindenik számba vette őt mint factort. De benn is helyre állította a békét, megfékezé a háborgó elemeket anélkül, hogy csak egy alattvalójának is politikai bűnért vérént ontotta volna; okos és czélszerű gazdálkodással megtölté az ország tárházát, anélkül hogy új adókkal vagy igazságtalan proscripciókkal terhelte volna; törvényhozási úton visszaszerezte az elkobzott fiscalis uradalmakat, anélkül hogy a birtokviszonyokat felforgatta volna; s az országnak új adóforrásokat nyitott s hihetetlen módon megnevelte adóképesességét. Jövendő nagyságának ez öt év nem lankadó, nem csüggedő munkája vetette meg alapját — s most hozzá foghatott messze kiható terveinek valóításához.

Epen ez időben történt, hogy Csehországban a protestánsokon ejtett sérelmek következtében kiütött a lázadás, mely egész Közép-Európát harmincz évig tartó háborúba sodorta. Eddig az ideig nem jutott eszébe a német kormánynak, hogy a nagy-szombati békében függőben maradt kérdések elintézésére értekezletet határoztak s annak helyéül Nagy-Károlyt tüzték ki. De mert Csehországban levén a császár elfoglalva, biztosítani akarta magát Bethlen részéről, s 1619. február 19-ére kitűzte a határnapot, sőt azt is megígérte Bethlennek, hogy ha az értekezlet kedvezőleg fog lefolyni, megadja neki az őt megillető fejedelmi címet. Ugy történt, s Mátyás utódja Ferdinánd végre elismerte törvényes fejedelemnek.

E váratlan fordulat Bethlent hidegen hagyta. Jól ismerte annak értékét, tudta, hogy azt a helyzet kényszerűségének köszönheti, s tovább haladt a megkezdett úton. Ifjú korában kidobva az életiskolájába s jó és balszerencse közt hanyatva, megtanulta, hogy a boldogulás egyetlen módja abban áll, hogy a kínálkozó alkalmat a maga idejében meg tudja ragadni. Miért ne tegye

azt most, midőn nem maga, hanem hazája emelésére kínálkozik jó alkalom? A nagy-szombati titkos pontok oly feltételeket erőszakoltak rá, melyek Boeckay vívmányát egészen kiforgaták: hogy Ferdinánd azokat jószántából megváltoztassa, arra gondolni sem lehetett, de az európai viszonyok úgy kezdtek alakulni, hogy épen nem látszott lehetetlennek rákényszeríteni, hogy azok megváltoztatásába beleegyezzék. De erre neki szövetségeseket kelle szerezni. S ilyen ez idő szerént kettő volt: a lázadó Cseh-ország és a porta.

Mindenek előtt Erdély újjá szervezésének nagy munkájában akart egy lépést tenni előre. Már a pénzügy jó rendben volt, már szabályozta a kereskedelmi viszonyokat, helyreállította a társadalmi rendet, megszüntette az orvosok és rablók garázdálkodását, a közbátorságot biztosítá, fegyelemhez szoktatta a katonaságot s a két Oláhországot bizonyos függésbe hozta magától. Még a törvényhozás szabályozása volt hátra s ennek eszközésére az 1619. május havában tartott országgyűlésen az erre vonatkozó régi törvényeket revideáltatta s azokat egy törvénykönyvbe összegyűjté.

Ugyanezen országgyűlés által főkövetséget küldetett a portára, melynek utasításba adatott, hogy ott a régi sérelmek orvoslását sürgesse. Ezen követség fejevé Mikó Ferencz nevezetett ki, egy tapasztalt és régi államférfi.

Hogy mi volt Mikónak valódi missziója, azt senki sem sejté. Annyit tudtak, hogy az elmúlt télen épen a nagy-károlyi értekezlettel egy időben az 1615-iki nagyszombati titkos szerződést felmutatták a portán, ezzel akarván igazolni, hogy Bethlen is németes s a porta semmit sem vesz, ha helyette Homonnai neveztetik ki fejedelemmé. Ily eljárással szemben természetes volt, hogy Bethlen ezt a titkos szerződést épen a porta által akarta érvénytelené tenni: ha hat éven át a német kormány összes igyekezete arra volt irányozva minden úton s minden alkalommal, hogy Bethlent minden eszköz megragadásával is megbuktassa — sokkal kevésbé eszélyes, nagyratörő és határozott embernek kellett volna ennek lennie, hogy a kínálózó alkalmat meg ne ragadja, hogy hasonló törekvéseket jövőre lehetelenné tegyen, uralmát végleg megszilárdítsa. Mikó azzal a titkos utasítással ment Konstantinápolyba, kieszközölni ottan, hogy engedtessek meg neki szükség esetére s a körülményekhez képest részt venni a csehországi mozgalmakban. Ez nem volt perfidia s még kevésbé árulás. Ez a leélt hat év megmutatta, hogy hijában barátja Bethlennek a nádor, hijában ragaszkodnak hozzá Felső-Magyarország protestansai s a hajdúk, míg a szathmári s kassai kapitányok ellenségei, egy nap sem hajthatja le fejét nyugodtan. Ugy a mint van Erdély a részekkel kisebb

állam, hogy sem megvéddesse önállóságát — rá és országára nézve életfeltétel volt Kassa és Szathmár megszerzése. S csakugyan Mikó kivitte a nagyvezérnél, hogy ez Bethlennek megadta az engedélyt beavatkozni a csehországi mozgalmakba.

Ez alatt Bethlen otthon készítette el a talajt. A Pozsonyban ez időben tartott országgyűlésnek egyik feladata lett volna, beczikkelyezni a Bethlennel kötött békét; de ez elmaradt s így közjogilag a nagyszombati béke csak Bethlent kötelezte és nem Ferdinándot is. Mindamellett Bethlen tett még egy utolsó kísérletet őszintén kibékélni Ferdinánddal. Dóczy, a szathmári kapitány, hozzáküldte sógorát, Károlyi Mihályt, Ferdinándnak alattvalóját, s Bethlen ez által ajánlatot tett, hogy olyan feltételek mellett, melyek az ő uralmát, a vallás-szabadságot s az ország alkotmányát biztosítják, segílyt ad Ferdinándnak a csehek ellen. De ilyen feltételek mellett Ferdinándnak nem kellett az ő segílye: a mit Dóczy ajánlott, az volt, hogy a császár a Rákóczy testvérek jószágait Patakkal együtt örök jogon a fejedelemségnek adja. Ez mutatta, hogyan akarnak vele alkunni.

Most hát Bethlen komolyan hozzá látott, hogy Ferdinánd ellenségeivel szövetkezzék.

A cseh rendektől Bethlen már az év tavaszán kapott két felhívást a csatlakozásra, de ő akkor még egészen szabad kezet hagyott magának, sőt a leveleket Károlynak fel is mutatta. Csak miután az ezzel folytatott egyezkedés megbukott, kezdette el komolyan tárgyalni az ügyet, annyira, hogy még a cseh koronára való jelöltséget is mit némelyek ott szóba hoztak, nem utasította vissza. Azután a felső-magyarországi urakkal, Rákóczyval, Thurzóval, Révayval, Batthyányval jutott egyetértésre. — September elején a felső-magyarországi zendülés Rákóczy támadása s Bethlen beütése a magyarországi részekre egy időben következett be. Amaz Kassát foglalta el, ő Szathmárt, Ecsedet s Kállót, és meg lett az elégtétele, hogy régi ellenségét Dóczyt fogva küldhette Erdélybe. A sept. 21-én megnyílt kassai országgyűlés Bethlent „előttök járóvá főgondviselővé“ választá. September 27-én innen a fejedelem Pozsony ellen indult s oct. 14-én ennek polgársága nagy diadallal fogadta őt, kezébe került a vár is a koronával s uralkodói jelvényekkel, mialatt a cseh hadak vezére gróf Thurn és Rhédey Bécs felé nyomultak. De a válságos helyzetben Ferdinándnak véletlén segílye jött: Homonnai horváth és lengyel haddal beütött az országba s Rákóczyt a homonnai mezőn (nov. 22.) megverte. E miatt Bethlen kénytelen volt megosztani erejét s Szécsyt elégséges erővel Rákóczy segílyére küldé. Az e közben megnyílt pozsonyi országgyűlés oly ingerült alakot öltött, hogy Ferdinándot le akarta tenni s Bethlent királylyá választani. De a fejedelem ildoma s óvatoss-

sága szándékjok megváltoztatására birta őket: nem engedte, hogy többre menjenek, mint arra, hogy Magyarország fejedelmévé válaszszaák. (1620. jan. 8.) Hanem ugyanakkor békealkudozásokat folytatott Ferdinánddal s a cshekkel is, kik időközben pfalzi Frigyeszt választották királyukká, melynek folytán abban állapodtak meg, hogy Besztercebányán máj. 31-én a viszonyok végleges rendezése végett országgyűlés tartassék.

Bethlen háboruit, alkudozásait egyaránt oly tapintattal s ildommal folytatta, hogy terveinek, czélzatainak módosítására mindig szabad keze maradjon. A legmagasb, mondhatni idealis czélt tűzte mindig maga elé, de ez soha sem tartá vissza, hogy ne szabja magát a viszonyokhoz s a körülmények szerint elérhetőnél meg ne állapodjék. A háromfelé darabolt Magyarország egyesítése volt a legutolsó czél, melyre törekedett, s melynek útját egyengette. Egyénisége, tehetsége, jelleme méltóvá tették a koronára. Oly fényes hadvezéri tehetségekkel birt, s oly jól ismerte a török birodalom gyengéit, hogy az elfoglalt részeket vissza tudta volna foglalni a portától. A vallásos türelem nála nem vallásos közömbösség volt: azt a felekezeti gyűlöletet, mely a magyar korona alattvalói közt annyi viszályt hintett el, ő bizonyynyal megszüntette volna. Midőn a besztercebányai országgyűlés összeült, ő már kész volt tervével. Megjelentek ez országgyűlésre Cseh- és Morvaország, Szilézia, Ausztia rendei, a lengyel királynak s magának a szultánnak követei. De Ferdinánd követi mindig késtek s Bethlen jun. 14-én a rendekkel lépett szövetségre. Azután jul. 2-án szorosabb szövetséget kötött négy legbefolyásosabb főúrral Széchivel, Rákóczyval, Thurzó Imrével s Illésházyval, jul. 28-án pedig a hajdu hadnagyokkal. A feltétel az volt, hogy e szövetség mellett együtt élnek és együtt halnak s az eredmény az lett, hogy miután a későn jött császári követek egy tiltakozás hátrahagyása után nagy ostentatioval eltávoztak Besztercebányáról, aug. 25-én a rendek Ferdinándot trónvesztettnek jelenték ki s Bethlent magyar királylyá választották. Megkoronáztatni azonban Bethlen nem engedte magát: nehogy ezzel a visszavonulás útját elzárja. Választott magyar királynak czímezé magát, mint elődje János Zsigmond s Erdélyben kormányzóvá nevezé ki testvérét, mint Bocskay tette Rákóczyval.

S hogy a viszonyokat helyesen fogta fel, a következmény megmutatta. A főurak egy része, még azok is, kikkel benső szövetséget kötött, megrémült az eredménytől s annak következményeitől. Mert már fontolgatni kezdik, hogy elég erősek lesznek-e oly hatalmas úrral, mint a római császár, dacolni tudni? s a kik legbátrabbak voltak, azok is megrettentek a gondolattól, hogy Magyarország százados köteléke az örökös tartományokkal szét-

tépessék. Septemberben a háború újra kitört, bár Bethlen azt Magyarországon szerencsével folytatta, de a nov. 8-iki szerencsétlen fehérhegyei csata oly rémületet okozott, mely a szilárdabbakat is ingadozóvá tette: a magyarországiak, kik fejöket, jószágokat féltették, a helyett, hogy egész erővel Bethlenhez sorakozzanak, mindnyájan eloszlának „kétségbe esve Kain módjára az istennek hatalmas ereje és gondviselő irgalmassága felől,” magára hagyván Bethlent fizetett hadaival és erdélyi híveivel.

E perczet Ferdinánd ügyesen felhasználta. Dec. 10-én nyílt levelet adott ki, melylyel a pozsonyi és besztercebányai végzéseket semmisknek jelenté ki, s egy igen kértelmű hangon szerkesztett amnestia levéllel kegyelmet ígért az átállóknak s felhatalmazá Esterházyt, hogy jószágokat ígérhessen a megtérőknek. Valóságos öröm ujjongás vala az elpártolók táborában, kik már nem láttak más menekvést, mint ha visszatérnek a császár hűségére, s kész pénznek vették az igen kétes értékű ígéretek. Csak Bethlen nem ingadozott. Jól ismerte a gratialevél értékét, tudta, hogy az nem egyéb kelepczénél s erővel és szilárdsággal ki tudta vinni, hogy azt nem fogadták el. Pedig hatalmas osztrák sereg ütött az országba oly elismert vezér alatt mint Bouquoi, ki nevével is képes volt rettegést támasztani. Elöl, oldalt, hátul németek, lengyelek fenyegették az országot, már Bethlen régi hívei közül is többen léptek sorompóba s Bethlen kénytelen volt új alkudozást kezdeni Ferdinánddal francia közbenjárás mellett, melynek azonban 1621. april 9-én vége szakadt.

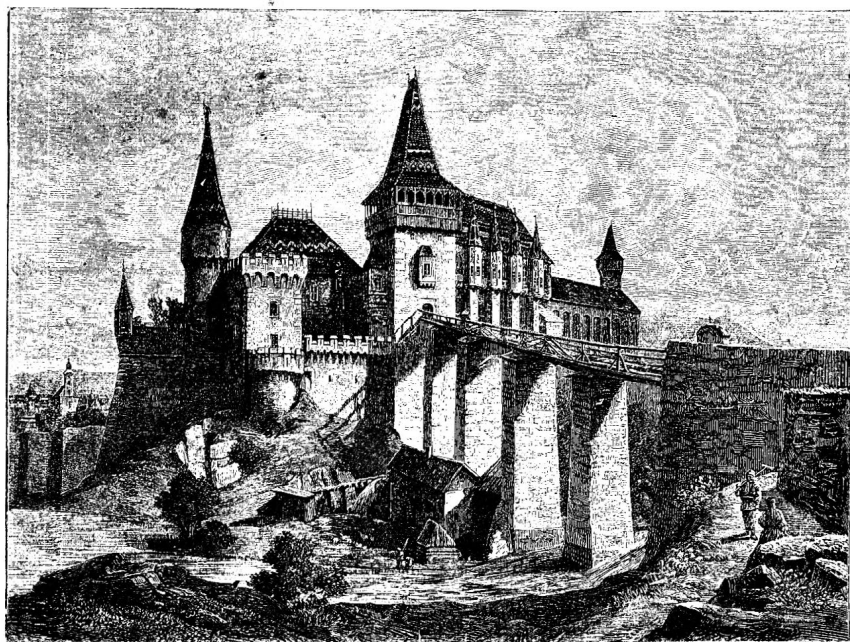
De Bethlen őrt állott s kevés seregével vissza tudta tartani a beütést magyar területre. Most azonban Forgács nádor is elpártolt tőle s régi hívei közül 112, még olyanok is, kik a múlt évi jul. 2-iki szerződést aláírták, köztük Szécsy kötelezte magát, hogy támadólag fog fellépni Bethlen ellen. Megtizedelt hadain az ellenség diadalokat aratott, s ő kénytelen volt visszavonulni Kassára. De időt nyert összeszedni magát.

S e perczben midőn minden elveszettnek látszott, e bajai közt ragyogott legjobban fényes tehetsége. Csüggedés nélkül vett mindent igénybe, hogy veszteségeit pótolja s a három oldalról megtámadott férfi biztos kézzel összevágólag vezette tábornokai hadi működését. Diadalt diadalra aratott. Pálffy és Bozsnyák foglyaivá lettek, Bouquoi elesett s Batthyány Ferencz csaknem Bécsig vezette hadait. „Az úristen — írja maga — nagy hatalmát akarván megmutatni én általam erőtlen és tudatlan férge által: azt a nagy árnadát és abban bizakodó felfuvalkodott nagy embereket megszégyeníté, megrémíté, elfuttatá, dissipálá; az 35,000 emberből 9400 mehetett el az én megérkezésemig, az többi elveszett ki egy ki másképpen; Pozsony alatt is annak jó

részét az isten a mi fegyverünk által végzé el. Mi voltunk isten által a győzedelmes felek.”

S most sem rajta mult, hogy e diadalt nem zsákmányolhatta ki egészen. A magyarországi urak és megyék épen arra használták Bethlen e diadalait, hogy őt az elejtett békealkudozások újra felvételére kényszeríték. A megyék gyűléseket tartottak, az urak keresett ürügyek alatt elváltak tőle, s ő másodszor is elhagyatva, kénytelen volt megújítani a béketárgyalásokat. Így jött létre 1621. utolsó napján a nikolsburgi béke, melynek értelmében Bethlen lemondott a királyi czimről, de kárpotlásul két sziléziai hercezséget, hét magyarországi vármegyét s néhány uradalmat nyert: s mely a királyt, az alkotmányt és a koronázási hitlevél megtartására kötelezé. Nem ilyen békéről álmodott Bethlen: de nem rajta mult, hogy az csak ilyen lett. De ha terveit nem is érte el, egy tekintetben megnyugodhatott. Erkölcsi diadala teljes volt — s a ki pár év előtt még fejedelemnek sem akarta czímezni, az ruházta fel római birodalmi hercegi czímmel.

Vajda-Hunyad vára. (Fischer János rajza után.)

III.

Midőn Bethlen több mint harmadfél évi táborozás után visszatért Erdélybe: örömmel és lelkesedéssel fogadták alattvalói. Újra megkezdhette itt félbehagyott munkáját országa jólétének emelésére. Erre czélt, midőn a Ferdinánd által üldözött cseheket és morvákat betelepítette az országba, s a bányászat és ipar emelése végett Alvincz körül adott nekik lakóhelyeket, s kiváltságokkal látta el őket. A lerombolt fejérvári fejedelmi palotát újra felépíttette külföldről hozott építőmesterrel s gazdag műkincsekkel, képekkel ékesíté fel. Fővárosa emelése kedvéért pedig a főurakat s törvényhatóságokat utasítá, hogy maguknak palotát emeltessenek ottan. A tudományok emelése kedvéért pedig az országgyűlés elébe törvényt terjesztett, hogy e városban akadémia emeltessék: s ezt az által akarta előkészíteni, hogy a fejérvári iskolához meghívta a német Opitzot, kora kiváló költőjét és tudósát — ki e meghívást el is fogadta.

Otthon pedig nagy gyász és szomorúság várt rá. Szenvedéseinek és örömeinek osztályosa, hű neje 1622. május 13-án meghalt. Az ország fényes temetést rendezett számára, melyen nemcsak a rendek, hanem külföldi vendégei is, az országban tartózkodó csehországi, sziléziai száműzöttek is részt vettek.

E külföldi vendégek azonban nem egyszerű látogatók voltak. Oly könnyen nem hagyott fel Bethlen terveivel, s az európai viszonyok alakulásától az alkalmas perczet várta, melyben ismét megkezdhesse a támadást. Az erre vonatkozó előkészületekben volt ezeknek szerep szánva, s midőn a portára küldött Tholdalagi által meggyőződött, hogy nem idegenek megadni az engedélyt, a fejedelem gróf Thurmt a cseh mozgalmak egyik főemberét bocsátá Stambulba.

Különben is okot támadásra Ferdinánd kormánya bőven szolgáltatott: nemcsak nem hajták végre a béke minden pontját, hanem a Bethlen által tett jószágadományokat érvényteleneknek jelenték ki: s csakugyan e körülmény volt az, melyen alapultak a szakadásra vezető előleges tárgyalások. Hogy Bethlen készülődik, arról már hírt vettek Bécsben, arra mutatott az is, hogy az 1623-iki tavaszi országgyűlésen az egész táborba szállási régi rendszert, melynek hátrányait megelőző hadjáratai alatt eléggé tapasztalta, teljesen és gyökeresen átalakítá; hogy a töröktől megkapta az engedélyt, abból épen nem csinált titkot, sőt megmutatta Ferdinánd követének a parancsokat, melylyel a török és tatár hadak mellé rendeltettek. Annál meglepőbb volt, hogy épen e készülődései között sógora Károlyi által óhajtasát fejezé ki legeszesebb, de legkérlelhetetlenebb ellenségének Esterháznak, hogy személyesen óhajtana vele találkozni és tárgyalni.

Esterháznak nem volt bátorsága elfogadni Bethlen ajánlatát: ő Károlyit bírta meg, hogy találkozzék a fejedelemmel s közvetítse nála ennek ajánlatát. Bethlen hát Károlyi által izent: eszközölje ki Esterházy a császárnál, hogy ez leánya Czeccilia Renata kezét neki adja, hogy az örökös tartományokban dülő zavarokat méltányos engedmények által csendesítse le, s ekkor forduljanak közösen a török ellen, és szabadítsák fel Magyarország elfoglalt részeit. Ő kész lesz elvállalni a fővezérséget.

Esterházy és a császár ebben a dologban igazán kifogtak Bethlenen. Ő szíve szerint komolyan tette az ajánlatot, mert Magyarország felszabadításaért s egyesítéseért semmi árt sem tartott elég nagynak: amazok ellenben perczig sem gondoltak annak teljesítésére. Nekik időt kellett nyerni, hogy Bethlennel a kedvező alkalmat elszalasztassák. Míg hát határozott választ nem adtak Bethlennek a házassági ügyben, rávették hogy a sérelmek tárgyalására értekezlet tartásába egyezzek bele, melyre mind két fél elküldé követeit Beszterczebányára. De végetlenig

ezzel sem lehetett nyújtani a dolgot. Bethlen szeptember közepén megkezdte a támadást, mire az értekezlet eredménytelenül eloszlott, s azóta a háborút egész erélylyel folytatta.

Bethlennel egy időben a németországi unio is hadat viselt a császár ellen, s a végczél az volt, hogy a két támadó sereg egyesüljön. Ebből semmi sem lett, mert az unio hadai megverettek. Annál fényesebb eredményeket vívott ki a magára maradt Bethlen. Meghódította Felső-Magyarországot, Morvaország jelentékeny részét s a Fehérhegység környékeit. Góding (magyarúl Hodolin, egy morva falu) mellett október 26-án megverte gróf Caraffát a császári fővezért s egész seregével bekeríté. Már úgy látszott, hogy a császári seregnek nincs más menekvése, mint az, hogy letegye fegyverét, midőn Thurzó Szaniszló a nádor Bethlen táborába érkezett. Bethlen minden várakozás felett engedékenynek mutatta magát: Caraffával és Thurzóval megkötötte a fegyverszünet s azonnal felszabadítá Caraffát a fegyverlerakás szégyenétől, s csak annyit követelt, hogy midőn az elvonul előtte, leszálljon lováról. De Bécsben a fegyverszünet okiratát érvénytelennek jelenték ki, s a hadától megfosztott Bethlent kedvezőtlen pontokra kényszeríték, melynek értelmében Oppelnt és Ratibort, a két sziléziai hercegséget, kénytelen volt visszaengedni.

Bethlen engedékenységeinek legfőbb oka az volt, mert még mindig remélte, hogy a Ferdinánddal kötendő véd- és daczszövetséget s a házasság kérdését sikerrel fogja megoldhatni. E részben is újabb csalódás várt rá. Korlátnokát Kamuthy Farkast küldte 1624 elején Bécsbe a tárgyalások folytatására. Sokáig huzták halasztották ott a béke megkötését, míg végre május 8-án csakugyan létrejött az. S most Kamuthy eléhozta a házasság dolgát: de bár az ezen ügyben megkérdezt spanyol udvar tanácsolta is az összeköttetést, Ferdinánd gőgje visszaborzadt tőle. Mindamellett mégis csak kitérő választ adott: majd főkövetet fog ez ügyben Bethlenhez küldeni, volt a válasz. Ez természetesen nem elégíthette ki Bethlent: s szeptember 17-én Kovachóczy Istvánt és Mikó Ferenczet küldte Bécsbe, felkérni a császárt, hogy vagy adjon határozott választ a Czeccilia Renata kezét illetőleg, vagy engedje meg, hogy követei Brandenburgba utazzanak, megkérni számára Gusztáv Adolf sógorasszonyát, a brandenburgi választó nővérét. Egyenes választ most sem adott a császár: ez ügyben monda, közelebből főkövetet küld Bethlenhez.

A követ, ki ez ügyben Bethlenhez jött, Sennyei István püspök s korlátnok volt. Kettőre terjedt ki megbízatása: rávenni Bethlent, hogy a császár lánya helyett elégedjék meg valamelyik rokonának kezével, s kivinni, hogy a császár és a iporta

közt folytatandó béke alkudozásokban ne vegyen követe által (mint a porta akarta) tényleges részt. Sennyey több heten át maradt Fejérvárott s bár megbízatásainak kívánt eredménye nem volt, de közelről látva a nagy embert, egészen levetkezte elfoglaltságát, s Bethlen egyénisége iránt bizalommal és becsüléssel telt el. A császár nőrokonaira vonatkozólag Bethlen kijelentette, hogy ő csak a császár leánya kezét fogadja el, a hidasgyarmati béke alkudozások pedig az ő követeinek közvetítésével folytak s értek véget.

Hanem azért a gyarmati békét sem a porta, sem a császár, sem Bethlen nem szerette. A nyugot-európai viszonyok újra zavarodtak, s a protestáns fejedelmek Franciaországgal egyesülve új támadásra készültek. Ferdinánd kész volt Bethlent minden más áron megnyerni, csak hogy leányát ne adja neki, s megküldte neki a „serenissimus“ czímet, melylyel az uralkodók szoktak élni. Ekkor történt, hogy a császár leányát eljegyezte a lengyel királylyal — ez volt a tárgyalások vége. Bethlen most Berlinbe küldött követeket, Kovachóczy és Mikó vezérlete alatt, hogy a brandenburgi választónak leányát Katalint kérjék nőül. Angol befolyás, Erzsébet a Jakab király leánya fordította figyelmét a hercegre asszonyra, ki által Gusztáv Adolfal a svéd királylyal volt sógorsági viszonyba lépendő. A kérők 1625. október elején megkapták az igenlő választ, mire új ünnepélyes küldöttség ment Rákóczy, Károli, Mikó s Kassay vezérlete alatt a brandenburgi udvarába. Az eljegyzés megtörtént s 1626 elején megindultak a menyasszonynyal Magyarországra. A menyegző Kassán, márcz. 2-án ment véghez.

Epen a menyegzői ünnepélyek idejében Fejérvártt nagy fontosságú politikai tárgyalásokat tartottak. A nyugoti hatalmak Hollandia, Anglia-Dánia (1625. december 9.) a császár ellen confoederatiót alakítottak s most arról volt itt szó, hogy Bethlen is belépjen abba, melyben számára külön hely tartatott fen. De ugyan akkor sógora a lengyel király is felszólította, hogy szövetezzék vele a lengyel király ellen. Bethlen az elsőre határozta el magát s Quadt Mátyást küldte ki a megállapodások alapján a hágai értekezletre, hogy a szövetségbe lépésének módozatai megállapíttassanak.

Mialatt Quadt oda járt, teljesen fel akart készülni s megkezdeni a háborút. Mindenekelőtt a májusi országgyűlésen nejét megválasztatta utódjává. Azután követséget küldött Konstantinápolyba rávenni a portát a közös működésre a hadjáratban, s egyengetni az útját, hogy miképen tárgyaljanak a „hat országnak“, a nyugoti hatalmaknak odaküldendő követeivel. Augustus végén maga is megindult, de a vereség, melyet a dán király Lutter am Barenbergnél szenvedett, a szövetekezés eredményeit

eleve megghiúsítá. Mint rendesen, most sem viselte magát kockázatatólag: egyszerre készítette elé a háborút s a békét, hogy a körülmények szerint maga szabhassa meg az utat, melyen haladhasson. A hadjárat és békealkudozás csaknem egyszerre indultak meg, de a siker reményéről már akkor lemondott, mikor Mansfeld hadsereg helyett csak maga csatlakozott táborához, s az első nagyobb diadal után, melyet nyert, kinevezte követeit a békealkudozásokra. Lőcsén december 28-án aláírta a béke- okiratot, mely az eddig kivívott előnyök közül egy párt ismét feladott. Kevéssel elébb létre jött szövetsége a nyugoti hatalmakkal: november 30-án Károly angol király aláírta azt. Azután (1624 elején) a belga rendek s a dán király is elfogadták — de már későn. Ez a szövetség a lőcsei béke által tárgyalanná lett.

Bármily szegyenletesnek és kárhozatosnak tartotta is Bethlen főként az utolsó békét, de a végrehajtással perczig sem habozott. Egy Tokajban tartott értekezlet a függőben maradt pontokat hozta tisztába. Az sem ingatta meg, hogy Ferdinánd kormánya most harmad ízben árulta el a portán, ott tele torokkal hirdette, hogy Bethlen „a török ellen a némethez kötötte magát” s az erre vonatkozó legtitkosabb okiratokat felmutatták. Bethlen hiteltét ezzel sem tudták megingatni — ellenkezőleg megküldték neje számára a trónkövetkezésben megerősítő athnamét, sőt a Ferdinánddal Szőnynél kezdett béke alkudozásokban a porta egyenesen az ő tanácsaival élt: úgy hogy ez egészen az ő befolyása alatt jött létre.

Fejérvár ezalatt folytonosan újabb újabb ünnepélyeknek volt tanuja. Egymást váltották fel a jelmezes bálók, álarczos mulatságok, s a nemesség ide tódult télire, úgy hogy az valóban központjává lett az országnak. Most hozzá fogott régi tervének az országos akadémia felállításának megvalósításához — csak hogy a régi terven azt a módosítást tette, hogy Kolosvár helyett Fejérvárt akartá azt létesíteni. Opitz távozása után meghívta Krellt, s miután ez is eltávozott, kiküldte Bojtit, udvari történetíróját, hogy Németországból három első rangú tanárt hívjon meg s az európai hírre vergődött szenci Molnár Albertet, a Biblia fordítóját is szerezzze vissza hazájának.

Régi terveivel azonban most sem hagyott fel, csak hogy azok valóításához, eddigi csalódásain okulva, egészen más utat választott. Folytonos érintkezésben volt sógorával Gusztáv Adolf-fal, ki egész ez ideig a lengyelországi háborúval volt elfoglalva. A svéd király 1628-ban közelebb nyomult Erdélyhez s most egy megbízott emberét, Straszburg Pált küldte Bethlenhez. Ősz volt, mire Straszburg Erdélybe érkezett, s a vele folytatott tárgyalások következtében Bethlen Tholdalagit (oct. 21) a portára küldte. Tholdalagi tárgyalásai alatt a portán különös dolgokról

értesült: Esterházy nádornak egy megbízott embere van ott. Szombathelyi, ki Bethlen megbuktatásán s láb alól eltételén alkudozik. Ez a Szombathelyi egy erdélyi szökevény volt, de Tholdalagi másként nem tudott hozzá férni. minthogy kegyelmet szerzett neki s haza jövetelre bírta. De Szombathelyi árulását itthon is folytatta, titkos értesítéseket küldött Esterházynak: s Bethlen elfogatta és kivégeztette.

A miről Szombathelyi értesítéseket küldött a nádornak, azok a Straszburggal folytatott tárgyalások voltak a svéd király és erdélyi fejedelem közt kötendő véd- és dacszövetségről egy Ferdinánd ellen közösen intézendő támadás érdekében s Bethlen Gábornak lengyel királylyá leendő választatásáról. Már régebben is folytak tárgyalások s Straszburg megérkezésével a dolog komoly szint öltött. 1629 telén két francia diplomata, Telerand és Roueselle jöttek hozzá, kiket ő Mikes kíséretében a portára küldött, hogy ott Cyrill patriarchat nyerjék meg, s az ő ajánlatával ellátva menjenek a kozákokhoz, oroszokhoz s egy nagy keleti szövetség felállítását készítsék elő. Már akkor Gusztáv Adolf is készült a támadásra, már várta őt a leigázott Németország mint szabadított. S ha Bethlen és Gusztáv Adolf, mint ez elő volt készítve, egyszerre támadják meg a császárt, ez a két nagy hadvezér és nagy államférfi combinált működése aligha nem valósítja a merész tervet, melyre törekedtek: Németország élére protestans császárt állítani s Magyarországot felszabadítani a „német nehéz igája alól.“

De ez a terv sem valósúlhatott. Bethlen már tavasz óta betegeskedett s nyavalyája folytonosan súlyosabbá lett. A nyáron már egészen reménytelenné vált az: s már maga is érezni kezdte, hogy tervei vele együtt sirba szállnak. Legalább egyet akart alkotásaiból megmenteni: biztosítani a hét vármegyének Erdély alatt maradását. Aug. elején megírta végrendeletét, s azután Rákóczy Györggyel s bizalmasabb magyarországi barátaival alkudozást kezdett. Sept. elején e tárgyban követet küldött a portára, maga pedig kiment Váradra, hogy ott értekezzék Murteza basával. Már minden késő volt. Oct. 19-én nagyon rosszúl lett s Váradról haza sietett — meghalni. Nov. 14-én még életben ért Fejérvárra: de nov. 15-én beállt a haldoklás. Végperceiben udvari papja Geleji s a főurak közül többen kórágya mellett imádkoztak. Papirt és tollat kért s biztos kézzel két sort írt: „Ha isten velünk, kicsoda ellenünk? Senki nincsen, bizonyára nincsen.“

Délelőtt 11 órakor megszűnt élni a „nagy fejedelem, kihez hasonló Mátyás királytól fogva nem hallatott.“

*

*

*

„Ez világra elterjedett emlékezetű ember vala — mondja róla Kemény emlékirataiban — mindkét császárokat is egyensúlyban tartja vala magához és hazájához, egyebek rettegék vala; az magyar nemzetet elhíresítette vala. Oh vajha remélhető volna valaha más! avagy vajha ne született, avagy öröke élt volna.“ Nem. Jó volt, hogy élt. Fel kelle emelni a magyar nemzet becsületét a nagy időkben, s ő felemelte. Folytatni kelle Bocskay munkáját s ő folytatta és betetőzte. Amaz döntő szerepre emelte Erdélyt a két császár közt: az ő csatlakozása határozott a béke vagy háboru kérdésében. Emez a nagy europai háboruban juttatott szerepet országának, s utat nyitott productumainak nyugot és kelet felé. Az élénk kereskedés, melyet Konstantinápolylyal folytatott s a kereskedelmi szerződés melyet (1621) Velenczével kötött, a kalmárok kik Oroszországból, Kurlandból Hamburgig vitték az ország productumait, ismertté tették nevét mindenfelé.

Közép természetű sovány ember volt, széles homlokkal, hosszú arccezal, szemei nagyok, arcszíné üde volt. Hódolt az akkori divatnak s nyírott haját viselt üstökkel. Szerette a pompát s öltözete arannyal és drága kövekkel volt ékesítve. De udvartartásában is nagy fényt fejt ki. Mindenütt a hol csak tartózkodni szeretett, Vinczen, Fogarason, Balásfalván pompás palotákat építtetett, de legpompásabbat valódi fejedelmet Fejérvárott, melynek nagy termét képekkel rakatta tele, a szobák falait szőnyeggel vonatta be, s a bakályos „ház“ tele volt rakva finom művű arany és ezüst edényekkel. Szerette a zenét s udvarában kellemes vígélet volt. Részt vett a multságokban, vendégségekben: de nem igaz, hogy a boritalt szerette volna — ellenkezőleg chronicus fejfájása miatt sem vehette be a boritalt.

Elhanyagolt nevelése daczára, önerején emelkedve fel, ön-maga emelte magát kora műveltségének színvonalára. Tudós emberekkel vette magát körül s ezekkel szívesen vitatkozott. A Bibliát 26-szor olvasta át, s még ha utazott is, magával vitt egy csomó olvasmányt: kocsijában egy külön tok volt alkalmazva, melyben ezeket tartá. Saját családjában, testvérei gyermekein tapasztalva, mennyire rossz irányban vezetik a gyermekek nevelését, átültetette a jezsuiták rendszeréből a mit jónak, hasznosnak tartott. S a tanügy reformálására sokat áldozott. A németországi, hollandi híresebb egyetemekre tíz huszával küldte ki saját költségén az alumnusokat, s midőn Felső-Magyarországot elfoglalta, első gondja volt, hogy Nagy-Szombatban iskolát állított fel. De bár saját vallása iránt előszeretettel viseltetett, s nem képmutatásból de benső meggyőződésből buzgó protestans volt, annyira gyakorlá a türelem erényét, hogy Káldy katolikus

Bibliájának kinyomatására ezer aranyat áldozott. S az iskolák mellett a templomokért is sokat tett.

De főeleme még is a hadfolytatás volt. 42 csatában vett részt s Kemény saját szájából hallá, hogyha valaki elvállalná a derék hadak egybeszerzését ellátását, ő egész életét táborban tölténé — s valóban akkor volt legboldogabb, ha hadai felett szemlét tarthatott s ezekkel táborba szállt. Hadvezéri tehetségét a legkétségbeesettebb helyzetekben ragyogtatá legmagasabban.

Alattvalói bálványozák, ellenségei rettegek gyűlölék s a legképtelenebb meséket terjeszték róla. Perfídiával vádolák, pedig soha sem volt az. Hát az nem perfidia volt, midőn Ferdinánd kormánya legtitkosabb szerződéseit megküldte a portára s Esterházy elvesztésére tört? Minő más fegyverekkel védhette magát, mint hogy az ilyen eljárásnak élet előre igyekezett meggyengíteni? Ellenkezőleg mindig nyílt kártyákkal játszott: az ő diplomacziája sem volt más, mint minden emberé abban az időben. Akkor Machiavelli volt a mester.

Volt személyes érintkezéseiben valami vonzó, megnyerő, a ki csak udvarába jött, bámulattal eltelve ment el tőle. Hirtelesen haragú volt, de tudta mérsékelni magát s haragot nem tartott. Alig egy pár esetben végeztette ki, még a legveszedelmesbb fajtajú árulókat is. Alattvalói irányában igazságos, méltányos, bőkezű, az érdemet mindig jutalmazá. De fenn tudta tartani tekintélyét s általán udvarában és országában egy iránt rendet tudott tartani. És minden bőkezűsége mellett és folytonos háborúi daczára új, szokatlan adókkal nem terhelte országát — a kereskedelem emelése által pedig új segélyforrásokat tudott teremteni. Kincstárában halálakor egy millionyi értéket hagyott hátra, a mi abban az időben hihetetlen nagy összeget képviselt. Közép sorsból ön erején — mondja róla Straszburg — a dicsőség és méltóság legmagasabb polezára tudott emelkedni.

A mit benne bámulunk, nagysága, nem halt meg vele. Századokat túl élt az már s örök világig túl fogja élni az idők viharait.

Esterházy Miklós nádor.

Született 1582. ápril 8-án, meghalt 1645. szeptember 11-én.

I.

Esterházy ifjúsága.

Zerházy Ferenc pozsonyi alispánnak és Illésházy Zsófiának fia, Miklós, 1582. ápril 8-án, vasárnap, a galanthai ősi kastélyban született. — Atyja, ki testvérével, Mártonnal együtt két évvel ezután vette föl az Esterházy nevet, buzgó református létére is a jezsuitáknak nagyszombati főiskolájában kezdte őt taníttatni, hol a csöndes, kissé zárkozott természetű, szorgalmas és eszes ifjú csakhamar megnyerte tanárainak vonzalmát. A komoly törekvésű, bortól s minden zajosabb mulatságtól tartózkodó nemes urfival, ki híres nevet örökölt s kiről föl lehetett tenni, hogy maga is hírnevet szerez, bizonyos előszeretettel s aligha céltalanul foglalkoztak; különben is oly gyöngye korban került e katolikus intézetbe, hogy a protestáns vallásban még meg sem erősödhetett. A tanácsul hívott könyvek s a jezsuitákkal hitkérdésekről folytatott eszmecserék már 16 éves korában, 1598-ban, arra bírták őt, hogy vallását megcserélve, katolikus legyen, mert „nem tévelyeg az, a ki elvesztett útját megtalálja.“

Negyvenhat évvel utóbb maga mondja, hogy nem a jezsuiták csel-szövénye volt ez. „Hatalom és fegyver az ő kezökben nincsen, a melylyel másokat sem religiójukban, sem egyébképen opprimálhatnának; s tudományuk ellen a kinek mi kérdése vagyon, nyúljon meg tudományyal hozzájuk s ne karddal.“ A római katolika egyháznak védelmében utóbb, tudományos téren is bebizonyított, buzgósága mutatja, hogy meggyőződésből tett le atyjának hitéről és, mi ezzel járt, vagyonáról. Mert a töle annyit váró, de a protestantismusért buzgó Esterházy Ferenc, most nemcsak megtiltotta neki a hazamenetelt, hanem halálos ágyán még örökéből is kitagadta őt. Nem panaszkodott miatta. „Arra erőnk s annyival inkább hatalmunk nincsen, hogy egymásnak hitet adhassunk; mert a hit Istennek magános ajándéka s úgy látom, mind a két részről megnyugodtunk a magunk hitén s azért idegenséget egymáshoz alkalmatlan viselnünk.“

Nagybátyjánál, a különben szintén protestáns Illésházy Istvánnál, e kornak egyik legkitűnőbb államférfiánál keresett és talált menedéket. A vallásszabadságot adó bécsi béke megteremtője, mint rokon és protestáns, egyaránt azon volt, hogy visszatérítse elhagyott egyházába a nagyjövőjű ifjút s elvesztett atyai jószága helyett ennek fejében a maga örökösévé akarta őt tenni. De a mihez áldozatok árán is hű maradt a 16 éves gyermek, hű maradt új hitéhez a 26 éves fiatal ember is. „Isten ajándéka a hit, ismételte előtte, s ám vallja kegyelmeitek, a mit akar s hagyjon békét nekünk is in avita nostra fide.“ A férfit, kinek politikai iskolájában oly sokat tanult, szintén el kellett hagynia most már, ha megőrizte is iránta való háláját és tiszteletét s ha egyébként ez is megtartotta őt szeretetében. Másik rokonának, Kassa kapitányának, a hasonlóan protestáns Mágócsy Ferencnek udvarába ment, hogy hadi tapasztalatokat szerezhessen. Életének folyása mutatja, hogy itt sem járt hiában, mert utóbb nem egy szerencsés háborút vezetett. Politikai ellenségei utóbb azt híresztelték, hogy Mágócsynét, Dersffy Orsolyát is meghódította s hogy 1610-ben a vezér sem épen a természet rendje szerint halt volna meg: „mely káromkodás okos és szíves embert meg nem indíthat, hanem a kemence mellett fonogató fogatlan kofáknak elméjéhez való.“

1611-ben újév napján régi szokás szerint minden belső emberének adott valami ajándékot a szép özvegy, csak Esterházyra nem kerített sort. Az önérzetes ifjú elkeseredésében távozni kívánt; de csak nagy faggatásra vallotta meg, miért. Dersffy Orsolya kézen fogva vezette őt kincstárába, hogy válasszon akármit; Esterházy, emlékül, valami csekélységet keresett ki. „Miért nem kíván kegyelmed becsesebbet, olyat, a melyik föler a tárház minden kincsével? Miért nem kéri inkább —

karikagyűrűmet?” S a szép ifjú özvegy, ki a szégyenlős legényt ilykép maga kérte meg, nemsokára boldog felesége lett Esterháznak, hozományúl adván első férjének hatalmas uradalmait, sőt hitét is, mert, Esterházy szavára hajtva, katholizált.

Nem bízta el magát a szerencsében. A vagyont sohasem tartotta elégnek arra, hogy kedvéért nem hogy jellemtelen, de csak következetlen is legyen. Rájött, hogy Regécvár birtoka voltakép lovászáat, Alaghy Ferencet illeti. Meghívta Regécre a környék nemeseit, a tiszteletökre adott lakomán az asztalfőre ültette a paráncsára ünnepiesen öltözött, de semmit sem gyanító Alaghyt s az utolsó fogás ételnél felköszöntötte őt, mint — ennek a várnak és jószágának urát. Menten át is adta neki a jogait igazoló okiratokat. — Ez a pohárköszöntő hasonló drámai hatást tehetett, mint harmadfél száz esztendővel azelőtt a rab Mátyást magyar királyúl üdvözlő Podjebrádé; csak hogy Esterházy nem maradt a pusztá szónál: Regécet valóban át is adta Alaghynek ép úgy, mint utóbb Tornát a maga igaz örököseinek. S vagyont azontúl sem akart kerülő úton szerezni; szép jószágait, pl. a gyermektelen Alaghynek halála után magát Regécet is, — mind királyához való hűségének, odaadásának, jutalmául kapta. A sok mindenféle gyanúsítás közt, mely, mint a nyilvánosság terén működő embert, őt sem kerülhette el, talán Pázmáynak 1634. szept. 17. tett ama nyilatkozata sértette főkép, hogy a közjó leple alatt ő magán érdekeit keresi. „Ha íteltetünk valakitől — vigasztalta önmagát — cselekedjünk úgy, hogy ne legyen ok a vétkes ítéletre s megszűnnek a panaszok is. Ha pedig minden okadás nélkül sinistre íteltetünk, az ítélő esik ítéletre.”

Annyi bizonyos, hogy azon szűkebb kör, melyben harmincéves koráig forgolódott Esterházy, jellemes, eszes, ügyes embernek ösmerte őt s arról, a kinek a politikában és közigazgatásban Illésházy, a hadi életben pedig Mágócsy volt mestere, joggal tehetette föl, hogy sem jószágain, sem családja körében nem maradhat örökké. S ő is azt tartotta, hogy „nem magunknak születünk”. Valamennyire késve ugyan, de 1614-ben, 32 éves korában, ő is megkezdette tehát politikai pályáját.

II.

Esterházy politikai szereplése.

1614—1625.

A magyar országgyűlés 1614. július 18. elhatározta, hogy a török ügyben a Mátyás uralma alatt álló országok részéről Lincben közösen tartandó gyűlésre nyolc tagú bizottságot küld. Köztük Esterházy Miklós királyi tanácsost. A Lincben folyó tárgyalások alkalmával Esterházy nem csekély ékesszólással fejtegette a maga álláspontját, hogy t.-i. Magyarország hanyatlását tekintve, fönnt kell tartani a békét s hogy a sérelmek orvoslását a szultán igazságszeretetétől kell várni. A különböző országok küldötteinek tetszését nagyban megnyerte ez a beszéd, melynek szellemében készült a bizottságnak augusztus 19-én a királyhoz intézett fölterjesztése is. Mátyás szintén figyelmes lett az eszes szónokra és országos ügyekben ezentúl mind gyakrabban kérdezte meg véleményét. Így például részben az ő tanácsán indulva tette primássá Pázmányt, kivel utóbb annyi kellemetlensége volt.

Nagy befolyását elsősorban mindenesetre Mátyás mindenható miniszterének, Khleslnak köszönhette, ki benne főképen a protestáns hittől áldozatok árán is megvált, szilárd elhatározású férfit szerette meg. S lehet mondani, hogy politikájának is Khlesl adott biztosabb irányt. Esterházy Magyarországra nézve csak az Ausztriával való szoros kapcsolatban látott üdvösséget, mert azt hitte, hogy csak így valósíthatja meg életének fő célját, Magyarországnak a töröktől való megtisztítását s a magyarság megtartását és megerősítését. A német szövetségnek azonban koránsem akarta feláldozni az alkotmányt s vallotta a magyar konzervatívoknak azon elvét, hogy a sérelmek folytonos tárgyalása, és a fegyveres ellenzék csak azt hátráltatja, a mi pedig a fő, t.-i. a töröknek kiűzetését. Ha ez meglesz, majd gondoskodhatik s fog is gondoskodni az ország a maga alkotmányának biztosításáról. Meglátszik rajta, hogy sok egyéb író közt Macchiavellit is olvasta. De abban az időben vallotta ezt a nézetet sok olyan is, a kinek kezén sohasem fordult meg Macchiavelli könyve, de a kitől azért bajos volna eltagadni a „hazafi“ nevet, ha meg lehetne is toldani az „alkalmazkodó“

jelzővel. Ő — és ebben jó tanítványa volt Khleslnak, — ezen politika legfőbb akadályát Erdély különállásában, nevezetesen az erélyéről már is bizonyosságot tett Bethlen Gáborban látta. S 1616. ápril 7-én Munkácson nála találkoztak azok a katolikus urak, kik Bethlen helyébe Bécs jelöltjét, Homonnai Györgyöt szeretnék volna ültetni. Ez a terv azonban, mely könnyen megzavarhatja vala a törökkel csak imént megújított békét s mely Magyarország alkotmányának és vallásszabadságának azon időben legfőbb biztosítékát, Erdély önállását, fenyegette veszélylyel, maguk a függetlenebb érzelmű magyarok sem helyeselték s Khleslnak és Esterháznak a tervtől nem valami dicsőségesen kellett visszavonulnia. „Pók szállott ez iránt való fűvökre.“ —

Esterházy azonban így is eléggé kimutatta az udvarhoz való hűségét s életének alkonyán ezt ép úgy jutalmazta Mátyás, mint a hogy mindjárt uralkodásának kezdetén méltányolta Ferdinánd. — 1617. október 6-án Bereg-, 1618-ban pedig Zólyomvármegye főispánja, majd, mint magyar királyi főudvarmester, zászlósúr lett. Főudvarmester ugyan voltaképp csak címe szerént volt, mert a király nem tartott udvart Magyarországon; II. Ferdinánd megkoronáztatásakor azonban mégis e méltóságánál fogva vitte az ország zászlaját. Ez alkalommal ütötte őt arany-sarkantyús vitézzé a király.

Alig zajlottak le a fényes ünnepélyek, kitört a cseheknek régóta lappangó elégtelensége s II. Ferdinánd nyílt harcban állt vallás- és nemzeti szabadságot követelő alattvalóival. A kérdés azonban nemcsak kettejüket érdekelte; felköltötte az a magyarság figyelmét is. Résen kellett állani, hogy az országának népeit egy vallásra téríteni akaró Ferdinánd meg ne sértse a bécsi békében imént annyi küzdelem után biztosított vallásszabadságot; mert ha ezt bántja, magát az alkotmányt is bolygatja, a mennyiben nálunk a vallásszabadság az alkotmány kiegészítő része volt, vagyis ennek oltalma alatt állott. Nem szabad tehát megengedni, hogy Ferdinand könnyedén végezhesen Csehországgal, mert akkor hazánkra kerül a sor s ezt a vallásszabadságon kívül az alkotmány maga is megkeserülne. A saját törvényeivel élő protestáns Erdély vette kezébe a katolikus királya által sok százados jogaiban fenyegetett Magyarország megmentésének ügyét. Esterházy ösztönzésére Bethlen mindamellett sem volt idegen az ügynek békés úton való elintézésétől; az udvar azonban agyonhallgatta 1619. júliusában tett ajánlatait s így a fejedelem az ultima ratiohoz nyúlt, — a fegyverhez. Ezt igazoló kiáltványában Esterházy is kikapta a magáét; házasságtörőnek, sőt, ha erburkoltan is, szinte gyilkosnak mondta őt, ki tisztességtelen úton jutván nagy vagyonhoz, mint a papok uszályhordozója, nemcsak az evangélikusok ellen dühöngött hanem a klérus által

megnyerette, még Magyarország közjogát is lábbal tapodta, a mennyiben, egy nyilatkozata szerint, Szilágyi Mihály kormányzó tette királylyá Hunyady Mátyást, miáltal az ország ekként mintegy lemondott a szabadválasztás jogáról. S rosz tanácsaiért és hazafiatlanságáért büntetés helyett méltóságokkal halmozta el a király ezen Esterházyt!

De most, a válság idején, be is bizonyult, hogy a király nem hiában tüntette ki annyira az oly szenvedélyesen vádolt Esterházyt. Mert ez a főurak közül jóformán csak harmadmagával maradt híve Ferdinándnak, midőn már egész Felső-Magyarország Bethlent uralta, sőt az ennek kívánságára maga a nádor által hirdetett pozsonyi gyűlésre sem ment el, ha úgy hitta és fenyegette is Erdély győztes fejedelme, ki még a beszercei gyűlésen sem akarta őt lázadónak nyilvánítani. A 27. törvényeikk ugyanis, azon reményben, hogy „ezentúl jó fia lesz a hazának,” — csak azon esetre tekinti őt száműzöttnek, ha Gábor királynak (1620.) szent Mihály napjáig sem fogadna engedelmességet. Ebből is látszik, kiáltványának vádjai mellett is mily szívesen, sőt tisztelettel látta volna őt udvarában Bethlen, hol Esterházy, ha nem elvből és meggyőződésből ragaszkodik a Habsburgokhoz, szintén talált volna és pedig talán gyorsabb előmenetelt. Összes birtokain járt-kelt ugyan az ellenkirály serege, de Lakompak várába zárkózva még akkor sem csüggedett el, mikor már alig számíthatott menekvésre. Dampier császári tábornok azonban, a Bethlen által pusztított Ausztriát magát is sorsára hagyva, gyors megjelenése által nemcsak megszabadította őt, hanem a magyaroknak 800 emberét is levágta. — Esterházy labanc volt s ez nem tartozhatott, nem is tartozhatik a népszerű dolgok közé; az azonban tagadhatatlan, hogy ugyan megbízhatott benne, a kinek hitét adta. S azonkívül meg is volt győződve, hogy csak a dynastia hűségében lehet igaz magyar; míg Bethlen azt vallotta, hogy „valameddig ez a Babilonnak őrző fejedelmi az ausztriai és hispániai ház szomszédságunkban uralkodik, addig e mi kicsiny maroknyi nemzetünknek sem lelkünkben, sem külsőképen szabados csendes állapotunk soha nem lehet.“

Esterházy, hogy jelét adja az uralkodóházhoz való ragaszkodásának, de magyar voltának is, mindenképen a két fél kiengesztelésén működött, s a mit a haimburgi találkozón (1621. márc. 24.) véghez nem vihetett, Forgách Zsigmond nádornak a királyhoz való visszatérítése után véghez vitte Nikolsburgban, hol 1621. dec. 31. főkép az ő mérsékeltsege következtében lehetett megkötni a békét. Az újév estéjén maga Esterházy vitte meg e hírt az udvarnak, melytől bő jutalmát vette. Kamarássá, országbírájává, továbbá Érsekújvárnak s a bányavárosi végeknek főkapitányává tette őt.

A király pártján ezidőben Esterházy volt a legnépszerűbb ember. A labanc poéta szerint:

„Tündöklő tükörtök légyen Esterházy,
Ki már hűségének ízét régen érzi,
Sőt a más világon praemiumját veszi,
Hitét, jámborságát e világ beveszi;
Állhatatosságát német is dicséri. —
Esterházy Miklós lön országszerető,
Császárunk haragját ellenünk enyhítő, —
Tökéletes hitű és hűség-megőrző,
Nem lön hazájában háborúságszerző.“

Ilyennek tartván őt a maga pártja, nem csoda, ha az 1622. évi sopronyi országgyűlésen Thurzó Szaniszlónak 80 szavazata ellenében ő is nyert 65-öt a nádorságra. Az új nádor nemsokára oly kíméletlen kifakadásokat tett Bethlen ellen, hogy ez — mint Esterházy küldöttének mondta, — „mivel őt törvény útján meg nem pörölheti, párbajra akarja kihívni sértőjét s ha ezt el nem fogadja, házából is kihúzza.“ A fejedelemnek különben Esterházy ellen is volt kifogása, mert állítólag szintén becsmérelte őt. Az újabb támadásra azonban más adott okot; 1622. okt. 18. Bethlen maga azt írta Esterházynak, hogy a sopronyi országgyűlés több végzése „igen ellenkezik a nikolsburgi conditiókkal.“ S a bel- és külviszonyok egyaránt arra birták a fejedelmet, hogy fegyver élére állítsa a dolgot. 1623. augusztusában csakugyan ki is indult Erdélyből; Esterházynak és az általa halálra keresett Thurzónak közbenjárása után azonban csakhamar fegyverszünetet kötött. Közvetlenül azután történt, hogy mikor a török és tatár csapatok, kiket ő maga sem tudott megzabolázni, zsákmánnyal megrakodva hazaindultak, Esterházy rájuk ütött s huszáraival nagy mészárlást vitt végbe köztük. Nagy volt a öröm Bécsben, mikor a vezér — nemannyira hiúságból, mint inkább azért, hogy a látványosság elvegye a kormány kedvét a fegyverszünet meghosszabbításától — 1624. január 20. diadalmenetet tartott. Még csak tevékben is gyönyörködhetek a jó bécsiek. A béke ellen való ezen tüntetést Esterházy élőszóval és írásban tett előterjesztésekkel támogatta az udvarnál, tartván tőle, hogy a fegyverszünet alatt nagyon is összeszedhetné magát Bethlen, kivel biztos békét csak úgy lehetne kötni, ha, nem félve tekintélyének a török előtt való csökkenésétől, ez lemondana a Nikolsburgban nyert előnyökről. A vezérlete alatt álló háborúpárt okozta tehát, hogy Erdély és Magyarország Bécsben csak május 8-án békülhetett meg újra.

Bethlen most már megakart a valószínű hatalmas tervét, Erdélynek és Magyarországnak egy erős szövetségbe való egyesítését. Megtette a legnehezebbet: az első lépést. Miközben

nejének 1619. márc. 15. történt elhunytá után öt év múlva, 1624. július 24. Thurzó Imre özvegyével, Nyáry Krisztina grófnővel újabb, igen boldog házasságra lépett az országbíró, maga a fejedelem is arra szólította őt fel, hogy szerezzen neki feleségül egy osztrák hercegnőt. Esterházy, kinek szemei előtt mindig az egységes magyar állam képe lebegett s ki méltán várt sokat e tervnek megvalósulásától, azonnal értesítette ugyan az udvart, úgy látszik azonban, hogy ő-maga sem szeretett volna Erdélyből a Habsburgok számára secundo-geniturát csinálni, legalább nem a protestáns Bethlennel, a ki előmozdithatna volna ugyan a magyarság ügyét, de nem a katholicismusát. Mert hite szerint vallásban is egynek kellene lennie a királyság és a fejedelemség egyesüléséből keletkező új magyar államnak. A fejedelem, kinek első lépései voltakép megbuktak, mihamar megmuttatta, hogy Erdély csatlakozása nem másodrendű politikai kérdés. 1625-ben a törököt s németet egymás ellen való fegyveres tüntetésre bírta, hogy azután közvetítőül lépven föl, saját befolyását növelje. Esterházy volt az első, ki e Martinuzzi-féleségre figyelmeztette és pedig újra, meg újra figyelmeztette Ferdinándot. Királyához való hűsége, kötelessége, honszeretete bírta rá. „Ezért mi nem kárhoztatjuk kegyelmedet — válaszolt e mentségére Bethlen; — mert azt akarta cselekedni, a mivel tartozott.“ Politikai ellenfelének ennél szebb bizonyítólevelet alig adhatott volna, mert elősmerte vele, hogy más úton halad ugyan, de Esterházy is lelkéből szereti a hazát. Ha a királyság és a fejedelemség ügyeit föltétlenül e jellemes és eszes két ember vezeti vala, más alakban egyesül a két ország, mint Lipót és Apafy idejében. Mert ellenszenvesek voltak ugyan egymás iránt, de nem kicsinyeskedtek s a közjót nem rendelték alá magánügyeiknek. „A ki szolgálni akar a közönséges jónak, — mondja egyhelyütt Esterházy — gyűlölni is kell annak magát, a mások gyűlölségét is kell viselni“; azonban „bűn a közjót elmúlasztani vagy megbántani.“ Erdélynek helyzetét a török és magyar közt megindult alkudozásokban mindketten általánosabb politikai szempontból fogták föl. S Bethlennek itt tanúsított önérzetes föllépése magyarázza meg, hogy a király csak hosszas habozás után tagadta meg tőle leánya kezét. Ez maga még nem lett volna olyan baj, ha Ferdinánd őszintén fölhagy a protestánsok üdvözésével; de mert ezt tenni nem akarta, oka volt félnie Bethlentől. Még azt sem tartotta valószínűtlennek, hogy trónüresedés esetén ő lesz az egyedüli király. A fenséges címet már amúgy is megkapta a királytól, — Esterházy pedig újabban is lelkesen buzdította őt, hogy ne fogja pártját Ferdinánd ellenségeinek. „Az Istennel bizonyítom — felelt neki Bethlen —, hogy én soha hazámon,

nemzetemen kívül sekinek tökéletesebb igazsággal szolgálni nem kívántam és senkit magamhoz kapcsolni inkább nem igyekeztem ő felségénél. De nem tudom, enyém-e a szerencsétlenség, avagy ő felségéé, hogy ez ideig azt el nem érhettem kívánságom szerint." Esterháznak mindenesetre része volt abban, hogy ez a „szerencsétlenség“ bekövetkezett; kétségtelen azonban, hogy felülemelkedett ama kicsinyes tekinteteken, a mik közdolgokban sem egyszer döntenek s hogy nem a Bethlen-család emelkedő, hanem hazájának — hite szerint — halványuló fénye bírta őt reá, hogy ellene dolgozzék az erdélyi fejedelemnek. A Habsburg-ház sorsához látta ő láncolva, szerénté is „láncolva“, a magyarság jövőjét. S a Habsburgház biztosítása végett II. Ferdinánd országgyűlést hirdetett, hogy fiát ezen királylyá koronáztassa. Ezt azonban csak akkor tették meg a rendek, mikor beleegyezett, hogy előbb betölthessék a Thurzó Szaniszló halála folytán megürült nádori széket. Kelletlenül ugyan, de megnyugodott benne s 1625. okt. 24. a protestáns Nádasdy Pál 25 szavazata ellenében 125-tel Esterházy Miklós lett az ország nádora; aláírása:

ez időtől fogva számos olyan oklevél alatt áll, mely oklevél közöl valamennyi fényes bizonytsága az új nádor hazaszeretetének, kötelességérzetének és rendkívüli ügybuzgalmának.

III.

Esterházy mint nádor.

1625—1645.

Az új nádor, a milyen szókimondó volt maga, ép oly kevésbé pártolta mások szólásszabadságát; „mit ő nagysága akar, annak kell lenni.“ Maga is hirdette ugyan, hogy „sebet akarván gyógyítanunk, ki kell azt mutatnunk,“ az országos sérelmekre nézve azonban úgy volt meggyőződve, hogy napról napra veszedelemben forogván a haza, ép oly hiábavalóság apró bajok miatt panaszkodni, — mint ha nem az égő házat oltanók, hanem a benne levő szemetet és pókhálót söpörgetnök. Így történt, hogy a rendek 100 helyett 17 panaszt terjesztettek föl s a „Részek“ követeinek is kijelentette, hogy akarják, vagy sem, meglesz a koronázás. Meg is lett 1625. dec. 8-án. Esterházyt a hálás király 1626. aug. 10. Fraknó örökös grófjává tette s áradozó szavakban magasztalta érdemeit. Büszkesége által azonban nem egy ellenséget szerzett magának. Bethlent többször szidta a Részek képviselői előtt; „én is vagyok olyan ember, mint ő!“ — szól, fittyet hányva nekik; Pázmány Péterrel gyakran viszálykodott, a követekkel pedig meglehetősen röviden bánt el. Mindez azonban könnyen lobbanó természetéből következett, mert jellemének alapvonása nem az elbizakodottság, hanem inkább az önérzetesség volt; sőt szerénységének sem egyszer adta jelét. „Én igen kicsiny ember vagyok s talán nem értem a dolgokat . . .“ mondta egy ízben; igaz, némi gúnnyal.

Esterházyt különben Bethlentől sem személyes ellenszenvet, hanem elvi ellentétek választották el. Bethlen — írja ő maga — „ha Isten nem könyörül rajtunk, összeadván a pogánysággal magát, a szentegyház helyett bizony a Macchiavelli iskolájába viszen bennünket s végre megtagadja az Istent is az emberekkel.“ E féle kemény megjegyzéseit Bethlen maga szintén fölhasználta ürügyül, hogy 1626-ban indított 3. támadását igazolja. — A nádor Wallensteinnal osztotta meg a vezérséget, holott egymaga jóval nagyobb eredményeket mutathatott volna föl. Wallenstein késedelmes modorban folytatta a hadjáratot s midőn vezértársa egyszer gyors és merész föllépésre sarkallta, kijelentette, hogy akkor sem ütköznék meg, ha mindjárt biztosan bevehetné magát Konstantinápolyt is. Ha *magyar* ember mondja ezt, — „meg-

tudnák a németek magyarázni és ítélni“; így abban maradt a dolog. S a nádor, téli szállásra vezetvén seregét, fájdalommal nézte Bethlen előnyomulását. Állásához képest azonban most is szívesen vállalkozott a közvetítésre s decemberben a fejedelemmel a pozsonyi, 1627. szept. 12. pedig a törökkel a szőnyi békét főleg az ő mérséklete következtében lehetett megkötni. Ez utóbbi kérdés Európát magát is érdekelte s IV. Fülöp spanyol király, méltányolván államférfiúi érdemeit, 1628-ban őt az aranygyapjas rend vitézei s így a fejedelmi tekintetű férfiak sorába emelte. „Nemzetemnek becsületéért vettem ezt is föl“, írta 17 évvel ezután. Nagyon jellemző, hogy a Bethlennel elégedetlen erdélyiek és azok, kik Erdélyt szorosabb kapcsolatba óhajtották hozni Magyarországgal, hagyomány szerint Esterházyt szerették volna látni a fejedelmi széken. Őt magát is vádolják róla, hogy Bethlen halála után a portánál csakugyan tett lépéseket e tárgyban. I. Rákóczy György még 1633. okt. 20. is bosszankodva írja, hogy „jó akarat szerint“ bizony nem adja fejedelemségét „a palatinusnak.“ E nyilatkozat a nádornak 1631. és 1633. évi magatartására vonatkozhatott. Az első esetben hadat vitt rá Esterházy, hogy szorosabb függésbe hozza őt a magyar királytól; s az 1631. ápril 3-án Pázmánynak ellenkezése mellett is megkötött kassai békében ezenkívül még azt is felfogadtatta Rákóczyval, hogy egyáltalán soha semmi szín alatt sem támadja meg többé a Habsburgokat. A fejedelemnek hódolata s a békepontok megerősítése végett — ezek szerint — illő ajándékokkal tisztesseges követtséget kell vala küldenie Bécsbe, — keresztény hitére fogadnia, hogy ő felsége s annak utódai és tartományai ellen többé soha sem fog fegyvert, törököt, tatárt sohasem hoz többé az országra s hogy semmikép sem zaklatja, háborgatja ezentúl az országot. Azután alárendeltebb fontosságú pontok következnek, de mindannyiszor igen fontosakkal váltakozva. Ilyen például, hogy Rákóczy a király engedelmé nélkül nem kiáltathat zsoldot a magyar hajdúk közt, mit egyébiránt a király sem tesz az Erdélyhez tartozókkal; hogy magyar birtokai után a fejedelem is megfizeti a törvényes adókat; hogy érvényben maradnak a magyar-erdélyi viszonyokat rendező eddigi szerződések; hogy a foglyokat kölcsönösen szabadon bocsátják; hogy a király a fejedelmet kiváló védelmébe fogadván, Erdély birtokában őt nem háborgatja stb. Külön oklevélben egyezett ki a hajdúkkal is. E szerint ezek visszafogadják s kártérítésben részesítik mindama hadnagyukat, kik a hadjárat idején a király pártján maradtak; a töröktől végkép elszakadnak; a királyt ezentúl mindig híven szolgálják, soha sem kelnek fel többé az erdélyiekkel s a kassai főkapitánytól függenek, kit kapitányaik kinevezésének joga is megillét.

Érdekes mellékeseménye az alkudozásoknak, a mi az erdélyi fejedelem címeztetésének ügyét illeti. „Urgeálták azt is — írja maga Esterházy —, hogy assecuráljam őket arról is, hogy *cum titulo illustrissimi principis* illesse fölséged leveleiben és diplomájában is ötet; de szót sem akartam tenni rá, megmutatván példákkal nekik, hogy ők avval abutálni szoktanak és mihelyt illustrissimusnak írná ötet fölséged, ottan a magyar nyelven levő *serenissimus* titulust usurpálnák maguknak, a ki magának a fejedelemnek veszedelem s a regnicoláknak oppressio és ruina és csak holmi inquietudóra is adnak okat vele neki; s noha in contrarium ők is igen forgatták állapotjokat, mivel illetlen dolog volna az, hogy az országban levő úri rendekkel a fejedelmek is csak egy *nagyságos* névvel illettessék; de mikor sok ratiókkál és exemplumokkal káros voltát annak még ulteriusb declaráltam volna nekik, azt kezdték rebesgetni s beszélleni, hogy ottan ámbár ne illessék magyar nyelven is azzal titulussal s — ha fölséged kívánja — akár ugyan securitást is adjanak arról; de én absolute denegáltam nekik.“

A fejedelem nem akarván letenni a kikötött esküt, ifjabb Bethlen István és Zólyomi Dávid is vonakodván a hűségökre vonatkozó tértívényt kiadni, a kassai békét nem lehetett véglegesnek tekinteni s a boszús Esterházy a Gusztáv Adolf által szövetségekötésre nógatott Rákóczy ellenében most a fejedelemségre vágyó Prépostváry jelöltségét támogatta. Ebben — úgymond — minden célja csak az volt, melyet főn kell most is tartaniok, hogy ha Rákóczy uram feledkeznék végzéseiről s betörni akarva, legyenek jóakaróik, a kik alkalmatlan szándékait meggátolják s s magukéból is költsenek.“

1633-ban, midőn ígéretének megszegésére a svéd szövetségtől várható sok előny csábíttatta a fejedelmet, a hazáját minden rázkódtatástól megóvni akaró nádor mindjárt kezdetben békés úton akarta ugyan elsímitani a dolgot, utóbb azonban, boszankodva a fejedelemnek — szerénte — túlzó kívánságain, nemcsak az alkudozásoknak megszakítását javasolta, hanem, egy 10.000 frtos magán-követelése fejében, a fejedelemnek lednicei jószágát lefoglaltatván, még e módon is segített elmérgesíteni a viszonyokat. Az eperjesi béke (1633. szept.) ilykép inkább Pázmány politikai higgadságának gyümölcse.

Ez alkudozások alatt mégjobban elmérgesedett a Pázmány és Esterházy közt való viszony. „A cardinál uram“ által ellene indított „tragoediát“ nagyon zokon vette a nádor, ki buzgó katolikus léteire sem tűrhette, hogy a bibornok untalan sértegesse a nádorság hatalomkörét. „Örömesben rabja leszek — úgymond — az én kegyelmes uramnak, hogy sem ilyformán való szolgálja.“ Pázmánynak ezen rendszeres ellenzése, mely még egyéni

becsületét sem kimélte s mely a király, országgyűlés és vármegyék előtt egyenlő hevességgel nyilvánult, annyira elkeserítette őt, hogy II. Ferdinándnak és Pázmánynak 1637. első felében történt halála után, főkép Lippay György kancellárnak vele szemben való durva föllépése következtében, teljesen vissza akart vonulni a nádorságtól, ha csak idején nem nyer elégtételt. Március 16-án be is adta lemondását. Fölhozta, hogy makacsnak, sőt pártütőnek nevezik, ha olyasmit kárhoztat, mi ellenkezik a haza szabadságával és törvényeivel; gúnyolják, gyanúsítják, rágalmazzák, holott, a visszatérítés reménye nélkül, sajátjából is annyit költött már közcélokra, hogy szinte anyagi romlásától kell tartania; nemcsak személyes sérelmeit hánytorgatja; panaszát már csak a nádorság méltóságának érdekében is meg kell tennie. Hogy ezt az ő személyének ellenszenves volta ki ne forgassa sok százados tekintélyéből, készebb más, talán rokonszenvesebb egyénnek átengedni helyét, — „ki hasonló igazsággal gyümölcsösebben szolgálhasson“ mint ő; munkálkodni mindig fog ugyan a hazáért s az első szóra is megjelenik, hogy azt szolgálja; tizenkét évi nádorságának keserű tapasztalatai után azonban legnagyobb jutalma az lehet, ha ezentúl csendben, családjának élhet.

Az új király, III. Ferdinánd, lecsillapította ugyan háborgó kedélyét s ő tovább viselte megúnt terhét; a viszonyok azonban oly kevésbé változtak, az udvar, ha személyesen becsülte is Esterházyt, nyíltan és titokban annyira ügyekezett kivetköztetni közjogi fontos állásából a nádorságot, közdolgokban úgy előtérbe lépett a németesítő irány, hogy Esterházy, előre haladottabb korára is hivatkozva, újra meg újra letette méltóságát. „Ebben pedig, kérem kegyelmeteket — írta 1642. ápril 6-án a rendekhez — meg ne botránkozzék, hogy ily dologra kellett resolválnom magamat, a ki szokatlan és másszor nem hallatott az országban és de lege regni egyébiránt is holtig való hivatal ez.“ De ha volt is országos jelentősége folytonos lemondásainak, mert új meg új tiltakozást jelentett az a nádorság kisebbitése ellen s ha igazolja is vele, hogy „a szüntelen való fájdalom, szüntelen való nyögést szokott causálni“, csak az tűnt ki belőle, hogy „a hangyának is vagyon haragja“ és hogy „míg olajában tart a mécsnek, tüze sem aluszik meg“. Munka nélkül élni sem tudott volna; egy pár jó szóra, a jobb jövő reményének egy-egy biztató mosolyára megint csak föl-föl vállalta méltóságát.

„Annyira bízom Önben — felelt 1644. június 25-én megújított lemondására III. Ferdinánd, — hogy el sem gondolhatom, jelenléte nélkül miként tarthatnám meg seregemet; remélem tehát, semmi esetre sem fog Ön távozni, sőt az eddigi módon folytatja tevékenységét, melyet császári és királyi kegyelemmel fogok viszonzni“. S ez az elismerés nem a diadalmas, hanem a

Lengyel- és Morvaországból várt segély elmaradása következtében gyors visszavonulásra kényszerített nádort érte. „Szolga vagyok — felelt a nádor aug. 4-én; — tettem, a mit tehettem s ösztönzés és jutalom nélkül is teszem, a mit tehetek.“

Kétségtelen, hogy kellő hatalomkörrel ellátva, sokat használhat vala hazájának Esterházy, ki behatóan tanulmányozta a közállapotokat s történeti alapon készült reformterveivel mindig készen állott a bajok orvoslására. Egyenlőn ostromozta az udvar roszakaratát vagy csökönösségét és a rendeknek egyoldalú ellenzékét. A konzervatív magyar férfias bátorsággal mondja a király szemébe, hogy halogatással még nem szűnik meg az ígéretek kötelező ereje s hogy az országos végzésekkel a rendek többségének beleegyezése nélkül ellenkezni nem lehet. Az elégedetlenség ellen legjobb szer a hazafiak megnyugtatója s a ki megnyugtatója, minden lehetőet megtesz azért a magyar. A rendeket pedig a szerénte meddő sérelmi politikától óvta s a szemében első feladatra, a török kiűzetése iránt akarta föllelkesíteni. „Szabadságot — úgymond — sem a religio dolgában, sem egyébképen nem hallottam, sem olvastam, mint itt Magyarországon ő felségek alatt volt és vagyon, ki annyi is, hogy félő, ne legyen a miatt veszedelme.“ „A közönséges szabadság — felelt a rendek panaszait hangsúlyozó Rákóczynek — nem kegyelmedet csak, hanem mindnyájunkat illet; az kegyelmednek sem fájhat jobban, aki távul nézi, mint minékünk, a kik érezzük: de idejét s jó rendjét mindeknek meg kell tartani.“

Politikai hitvallását azon, az udvar részére 1642-ben szerkesztett emlékirata tartalmazza, melyben a bajok felsorolása mellett az orvosló szereket is megjelöli; mivel „sebet akarván gyógyítanunk, ki köll azt mutatnunk.“ Kimondta, hogy a király sok ígéretet hagyott teljesítetlenül, sok törvényt végrehajthatlanul. Még csak a hitlevelet sem hajtották végre egészen. Különbséget tesznek az önként s a kényszerítve adott engedmények közt; mivel pedig a vallásiakat ez utóbbiak közé sorolják, örökös aggodalom, gyanú és nyugtalanság zaklatja a kedélyeket. Nyolcados törvényszékekre ritkán, az ország felső részeiben főtörvényszékekre már harminc év óta nem adott engedelmet az udvar. Így azután maga az országgyűlés válik bíróságfélévé, hogy a közügyek rovására magánpanaszokkal bibelődjék. Hibás az országgyűléseknek jelen alakja is. A követeket küldöik útastván, ezeknek nincs meg az a függetlenségük, mely annyira szükséges a gyors tárgyalásban; ezt az országgyűlésnek két kamarás rendszere s egymáshoz való izengetése is hátráltatja; egyháziak és világiak közt nagy a pártoskodás. Baj, hogy a javaslatok megtételét egészen maguknak igénylik a rendek s hogy a főrendek hozzájárulása nélkül is alkotnak országos vég-

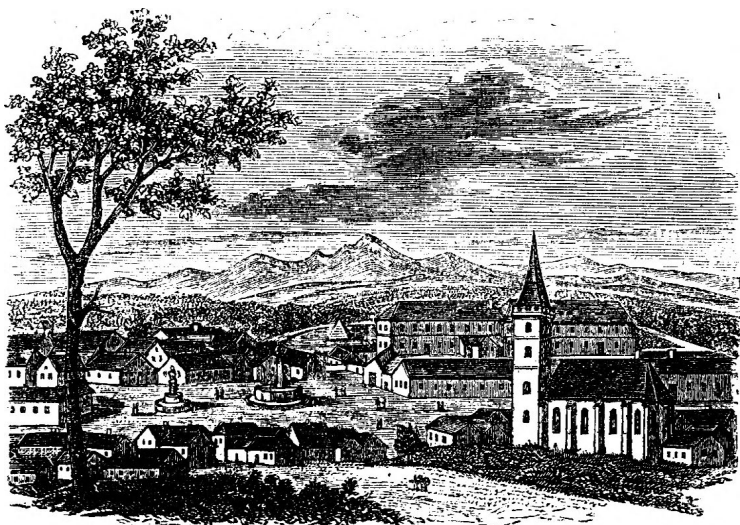
zéséket; mindezt azonban a főurak erélytelenségének és közönyének kell fölróni. Nem szereti a szervezett pártokat s ezeknek előlegesen való tanácskozásait, mert erősen, sőt makacsúl befolyanak maguknak az országgyűléseknek határozataira is. Nincsenek képzett államférfiak, mert az udvar fősvenysége a tehetségesebbeket is visszariasztja a sok anyagi áldozattal járó közpályáktól. Főméltóságokra gyakran olyanok jutnak, kik többet köszönhetnek zseböknek, mint eszköznek, holott szegényebb sorsú tehetséges emberekben alig volna hiány. S az erdélyi fejedelemnek sem kellene követeket küldenie magyar birtokai után, mert ezekben nincs meg a kellő érdeklődés a tulajdonképeni magyar királyság ügyei iránt. A hazafiak már nem is bíznak az országgyűlésekben, melyeknek határozatait alig veszi figyelembe a kormány. S ez ellen azon gyanút táplálják, hogy készakarva hanyagolják, sőt nyomják el a magyar érdekeket. S ha a király idején és komolyan nem foglalkozik az ország zilált ügyeivel, bizony, megérhetik, hogy a kétségbeesett nemzet olyas valamire határozhatja el magát, a mi azután nemcsak őt magát, de a szomszéd népségeket is veszedelembé sodorhatja. Az országgyűlés megtartását s ezen a honvédelem rendezését nem lehet többé halogatni.

Fölfelé és lefele ekként egyaránt megőrizvén függetlenségét, ha sok tekintetben türelmetlen volt is az övével ellenkező vélemények iránt, teljesen alkalmasnak mutatkozott a nádorsággal járó közvetítő szerep vitelére. S közbenjárását valóban föl is kellett újból ajánlania. — 1643. dec. 6-án Kismartonból írta első levelét I. Györgyhez, ki megmondván, hogy „oly terhes szolgaságot, milyen a léleké, egyáltalán nem türend“, szövetséget kötött svédekkel s újra Magyarországra nyomult, hogy annak valóban megvigye a vallás- és politikai szabadságot. „Ha mi difficultási vannak kegyelmednek — írta, — megtartván ama közönséges proverbiumot is, hogy falu fejében nem alkalmas kardot vonni: im én, tisztem is azt kívánván, (noha gyűlölséggel leszen meg), leborúlok ő felsége előtt s könyörgeni fogok, csak értsem akarátját kegyelmednek . . .“ Nem helyesli a sérelmeknek fegyverrel való orvoslását. „Ha minden két pénz keresetünkért százat költünk, előbb elfogyunk, hogy sem némely csekély keresetünkhöz jutunk.“ Inti őt, hogy ne legyen a töröknek, vagy más külföldi hatalomnak, nevezetesen a franciának uszályhordozója; a történelemből mutogatja ki, a francia szövetség mily végzetes volt idáig a magyarra s „a török sem szed mások kosarába epret.“ „A kegyelmed confoderatusai — folytatja — magukat, nem kegyelmedet nézik s im, bevitték a sárba és le is tették kegyelmedet.“ Ép oly veszedelmes a svédekben való bizakodás. Az egész külföldi segélynek „magos

ugyan a cégére, de veszedelmes és mérges ital vagy on alatt"; a magyar csak önmagában bízzék; régen megmondta már, hogy „ha csak a mások szájával eszünk és idegenekre támaszkodunk, éhel halunk meg"; igen jól tudja ő, „a kicsiny magyar erő mit téveszen." Egyesülve többet lehetne tenni az alkotmány biztosítására; „semmi ezt a mi nemzetünket és édes hazánkat meg nem tartja, hanem a békesség és jó egyesség, a császár urunknak hozzánk való atyai szeretete és oltalma." Majd, felindultában, arról vádolja Rákóczyt, hogy önző célokra tör, „azaz magát és külső világi javát nézi mindezekben s azért kívánja fogyasztani ezt a nyomorult hazát és nemzetet." — De ha 1645. június 11-éig írt s ráánkmaradt 28 intó levelében el-elragadja is őt a hirtelen fel-fellobbanó harag, ez a magyar különlegesség, a hazaszeretet melegsége sugárzik felénk minden sorából. Hol engesztelve, hol fölgerjedve, de mindig csak az egyre kéri: ne vesse utolsó veszedelemre ez egy maroknyi nemzetét! Tartson minden egyebet kisebbnek a közönséges megmaradásnál!

Gúnyt, hálátlanságot aratott lángoló honszeretete; mint ő maga panaszkodott, még első anyánk és atyánk vétkét is neki tulajdonítják; maga a király tiltotta őt el a békítés művének folytatásától, Lippay György érsek pedig valóságos Fabius Cunctatornak gúnyolta a hadvezetésben azt az embert, ki saját királyát ép úgy sürgette békés megoldásra, mint a támadó fejedelmet. S mikor lázbetegségéből felüdült, „noha bizony pogányokra menne örömesben, mint maga nemzetére", gyors és tervszerű mozdulataival hadvezéri képességeit is igazolta. Szerencset pusztá rémítéssel vette be és nem minden dicsekvés nélkül, de kétséggkívül nagy jóhiszemben írta meg Bécsbe, hogy a Tisza, Bodrog közét elfoglalván, a fejedelmet a Tiszán át a Nyírségbe szorította vissza s nem véli, hogy az ebben az évben még támadni merne. Kassára megy tehát, hogy avval együtt a Felvidéket is Ferdinánd hűségére térítse. „De a haditanács — csúfolkodék vele a fejedelem krónikása, Szalárdy — s a császár körül levő nagy gróf német urak s egyéb főrendek, megnézvén a cosmographiából avagy chorographiából, országok fekvéséről iratott könyvekből, a Tisza, Bodrog közinek, Patak s Tokaj hol fekszenek, azoknak situsát, úgy elmélkedtek vala: az erdélyi fejedelem minden bizonynyal el nem futott, hanem nagy tanácsosan cselekedett volna, hogy az ő felsége olyan derekas ármádájával, aperto marte, szembe való viadallal, meg nem vívott, melyet igen okosan, tanácsosan azért cselekedett, hogy az egy harcnak szerencséje alatt nem akarta nagy dolgait kockáztatni, hanem hadait egészen megtartván, előre gondolkodott, nagy dolgot akarván még azokkal végbevenni; de meglátná palatinus uram, kifogna nemsokára a fejedelem, hogy el nem futott volna."

S meg is látta. Mert Kassával nem boldogult s Kemény visszavette Szerencset, bár kapitányának, Radványinak, csak kevéssel előbb írta volt, hogy „nem kell arról gondolkodni, hogy a bágyadt, semmirekellő és elremült nép, ha szintén akarná is, megmászssa annak a helynek kőfalait és kerítésit, melyet mindazonáltal ha megpróbálna is, megnyugodjék kegyelmed benne, kellete-korán oly darázsokat küldünk oda, a kik minden bizonynyal a bágyadt legyeket elkergetik a kőfalak verőfényéről.“

Nagy-Höflány Sopron-vármegyében.

Észrevevén tehát, hogy „a bágyadt legyek darázsokká“ váltak, a háború-párt ellenében mindjárt a béke megkötését óhajtotta. Sárospatakon, Kassa alól való futásszerű elvonultában, szívesen fogadta, ha csak orvosságnak használta is, az ellenséges vezér, Kemény János által részére ajándékozott bort s önkéntelen házigazdájához, György fejedelemhez, békére intő levelekkel bocsátotta vissza a követeket. Kemény, az erdélyiek Fabius Cunctatora, nem üldöztette őt. „Ha fut a német — szolt, midőn alvezérei a menekülő nádor s német had üldözésére nógatták — elérjük a Dunánál; ha pedig rendesen megyen, mindjárt megharcol, mielőtt elérjük.“ Nagyobb vérontásnak csakis ily mérséklettel lehetett elejét venni. Mindkét vezér lelkéből

szerette a magyarságot és sajnálta azt fogyasztani, ha egyébként ellenségesen állottak is egymással szemben. — „Az atyafiszeretet reguláját követték e dologban.“

Maga Rákóczy azonban nem igen hajlott békés javaslataira s Esterháznak újra villogtatnia kellett kardját, hogy — úgy mond — Erdély zsarnokának igájából kivegye szegény nemzetét. Míg egyrészt a fölkelte megyék nemességét kecsegtette kegyellemmel, másrészt, különösen a Kassa elvesztése után közte s a német tábornokok között beállt feszült viszony, a hadi szerencse elpártolása s más kedvetlen körülmények következtében, Rákóczyval is újra fölvetette az alkudozásoknak minduntalan megszakadó fonalát. Fő célja az volt, hogy Erdély ne avatkozhassék a török-magyar ügyekbe s hogy szorosabb legyen az Erdély és Magyarország közti kapcsolat. Bebizonnyult azonban, hogy „ehhez is nagyobb pálca kellene.“ A hadi szerencse nem szolgált rá.

1645. nyarától fogva ő-maga már nem forgolódott a hadjárat színterén. Öregség, betegség, törődöttség szobába rekesztette. Onnan is lelke maradt az ügyeknek. A királyhoz emlékiratokat, a fejedelemhez intőleveleket, a sereghez parancsokat küldözgetett, írt, dolgozott, munkálkodott éjjel-nappal s mikor hadi tervei, mások hibája folytán, megghiúsultak, újra az alkudozások terére lépett, hogy a fejedelemnek egy-két harci sikere onnan is leszorítsa őt. Rég gyötörte fájós lába, melyet hiában „áztatgatott“ egyik-másik fürdejében; fájdalma — mint még 1642-ben írta — „a köszvény nevét is bizvást fölveheti“; a folytonos munka s az az izgatottság, mely javainak az erdélyiek által való kíméletlen pusztítása folytán különösebben is elfogta őt, a császáriak ügyének egyre kedvezőtlenebbül való alakulása mind jobban elkedvetlenítették s a bajok, keserőségek egészését is végkép megingatták. Mikor a célzatait sok tekintetben megghiúsító, aggodalmait megvalósító békét Lincben, 1645. szeptember 16-án megkötötték, őt napja állott már Isten előtt, — „kinek tulajdonsága a kevélyeknek ellene állani és az alázatosoknak malasztot adni“ s ki befogadta őt hajlékába, mert „macula nélkül járt, igazságot cselekedett, szívében igazságot szólt és nyelvével nem cselekedett csalárdságot.“

A Kis-Martontól délnyugatra eső Nagy-Höflányban, Sopron-megyében, 1645. szept. 11. hunyt el s az általa Nagy-Szombatban építtetett egyetemi templomban lelt nyugvóhelyet.

IV.

Esterházy mint író és mint ember.

A tizenhetedik század három nagy magyarja, Bethlen, Pázmány, Esterházy, — mint államférfiú, mint hitéhez hű ember és mint író lett nagy. Bethlen és Esterházy a harc terén is érvényesítette képességeit. A nádor irodalmi működését alig ösmerte kora. A magyar és deák nyelvet egyaránt ékesen használó szónok a tollat sem forgatta kisebb szerencsével. Ránk maradt hitvitató írata, különböző levelei s emlékiratai, politikai tanulmányai mindamellett is gyöngyei prózánknek, hogy felfogása szerint „a magyar nyelv nem magyarázhat ki oly világosan mindennemű iskolában forgó terminusokat, a mint kívántatnék.“ A jelen életrajzban tőle közölt idézetek maguk a bizonyosságai, hogy, ha nem mester is a mondat-szerkesztésben, tösgyökeres magyarságával, a nép nyelvének teljes ösmeretével, képeivel, hasonlataival, példáival, vitatkozása modorával, itt erős logikájával, amott nemes pathosával, nyugodtságával, majd gúnyjával folytonosan ébren tartja olvasójának figyelmét és érdeklődését. Tanult és gondolkozó fő; szép könyvtára volt s kezdve a klasszikusokon, folytatva az egyházatyákon, föl egészen a korabeli írókig bő olvasottságot árul el. A nemes példák hatását irányán is észrevehetjük; kiválóbb hajlamot a politikai irodalom, történelem és theologia iránt tanusított. Előadását vonzóvá, itt-ott meghatóvá teszi az a közvetlenség, férfiaság s nem egyszer fennköltség, mely váltakozva nyilvánul műveiben.

Fő munkája gr. Nádasdy Ferenchez intézett értekező levele, — „kit kellessék minékünk a szentírásnak értelmében követnünk, hogy mi is eretnokségben ne essünk.“ Sorra veszi Nádasdynak a szentatyákból a kath. vallás ellen felhozott idézeteit s valamennyire felelve, inti őt, hogy „fontolja meg igen jól azzal a szép okossággal, a melylyel az Úr-Isten kegyelmedet megáldotta, minemű hajóban evez kegyelmed; mert míg az ember a part mellett evezget, könnyen kiszállhat, ha eszébe veszi hajójának gyarlóságát; de ha a szelektől a derék tengerre ragadtatik és hajótörést szenved, későn és hiába gondolkodik aztán hajójának veszedelmes állapotáról és szabadulása alkalmatosságának elmulasztásán későn sópánkodik.“ Élőszóval is vitatkozott a vallásról

s oly szerencsésen, hogy „második Pázmány“-nak nevezték kortársai, kik közül nem egyet térített át a katolika hitre. Sennyei István kancellárhoz, I. Rákóczy Györgyhez, Lónyay Zsigmondhoz s másokhoz intézett leveleit részben ő maga nyomatta ki, ha viszont barátja volt is az előleges censurának. Hírneves leveleit, mint akárhányszor maga is megjegyzi, csak „raptim“ írta ugyan, ha azonban tehetett, a legnagyobb műgonddal dolgozott. Rákóczy György hol fondorkodó államférfiúnak, hol csupán elméletekkel bibelődő embernek tartotta őt. De ő is minduntalan bocsánatot kér leveleiben tőle, mikor azt állítja, hogy bizony a fejedelem okozza hazánknak utolsó veszedelmét. Kifejezéseiben választékos ugyan s megveti a „mosdatlan, istállóba való, bokorszőkő, hitvány kajtor csöcselék szájába való tréfákat“, sérteni azonban, igaz, csak hirtelen fellobbanva, ő is sért, — a gúny pedig nem legerőtelenebb fegyvere. Szókimondásáért nem-egyszer volt kellemtelensége. A protestáns Bethlen és Rákóczy e miatt ép úgy háborgott ellene, mint nem-egyszer a katolikus Pázmány és főpapsága is. Ez utóbbi már atyailag is megintette „nagy rendű emberekhez nem illő gyalázásaiért“. Ő viszont elismerte ugyan, hogy néha keményebben szólt, de nem mentegeti magát, mert igazat beszélt s azt vette ajkára, a mit szíve érzett. Elég kárát vallja, de nem tud és nem akar hízelkedni. Igazmondás nem sérelem. De mikor látta, hogy egyik-másik nagygyal való versengése csak a közdolgokat hátráltatja, rendesen, de méltóságosan, ő nyujtotta békejobbát; így történt 1635-ben Pázmánynyal s így 1644-ben Keménynyel szemben, midőn megbánta a fejedelemre szórt szidalmait. Törzsökös magyar ember volt, fel-felforrt a vére, de nem tartott állandó haragot. S a mellett sem a színléshez, sem a leplezgetéshez nem értett. Midőn 1638-ban III. Ferdinánd előtt kijelentette, hogy a béke érdekében Rákóczyt rá kell bírni a fejedelemségről való lemondásra, ezt a nézetét ő vele magával is tudatta. Sőt magát a királyt is szinte rendre-utasította, mikor ez, irigyeinek áskálódásai következtében, megtiltotta, hogy a budai pasához követségeket jártasson. „Halálát kívánta volna inkább, hogy sem ily rút, gyalázatos gyanúsítást olvasott volna magáról.“

Országos életének több vonása az újkor nagy alakjai közül hol Széchenyire, hol Deákra emlékeztet. Teljesen a történelem alapján áll, a jogfolytonosságnak s a „semmit rólunk nélkülünk“-féle elvnek híve, ki föltétlenül ragaszkodik ugyan az uralkodóházhoz, de semmiért sem tenné alku tárgyává az ország függetlenségét; igaz magyar egész az ingerlékenységig, ki nem embere az aranybulla záradékának, de más törvényes eszközökkel mindent megtesz a hazáért. A köznemesség fölemelésében keresi a közviszonyok helyesebb alakulásának egyik leghathatósabb előmoz-

ditóját, de, bizonyos határokon belül, a parasztságnak is barátja. Helyzeténél fogva közvetítő szerepre utalva, nem-egyszer találja magával szemben a nemzetet, sőt, előtte fontosabbnak tetsző elvek diadaláért, még a testvérháborútól sem riad vissza; egészben véve azonban mindenkor békés egyességre törekedett. Politikai sikertelenségeinek kulcsa a nem szigorúan megőrzött semlegesség, mely már annyi valódi tehetséget koptatott el.

Az ellenreformatio korában nevedve, nemcsak maga lett katolikus, hanem másokat is vonzott példájának követésére; de mivel tanulmányainak alapján, meggyőződésből változtatott hitet, őszinte barátja volt a vallástürelemnek. S azért a királyság protestánsai sem bizalmatlankodtak iránta. Az általa nagyra becsült s őt becsülő Kemény János szerint benne és Pázmányban „csak az vala káros, hogy az evangélikus religiónak mindenik nagy üldözője; egyébiránt nemzetüket és annak szabadságát szerető hasznos emberek valának; mert ha az nem obstatl volna, egyébiránt mind Bethlen Gábor, mind Rákóczy György fejedelmek idejében igen szomjúhozzák vala a magyar nemzetnek szabadságát és magyar nemből állandó királyságot hogy restituálhatnák a régi mohácsmezei (illetőleg rákosi) magyarok (1505-ben tett) végzésök szerint erről volt elég tractájok is; de a religio dolga nem juttathatta soha a meg egyezésnek perfectiójára őket.“ Ezzel szemben azonban ösmeretes Esterháznak Rákóczy egyik biztosához írt ama nyilatkozata, mely szerint „eszeveszett bolond az, a ki azt tartja, hogy valami magánosan álló magyar fejedelemség ezt a nemzetet és hazát megtarthatná.“ S Esterházyt, ha különben még oly buzgó híve volt is a római katolika egyháznak, Erdély ellen való politikájában kevésbbé vezette a reformált vallás gyűlölete, mint a támadó fejedelmek önzése iránt táplált gyanúja. „Vagyon emberben Isten akarátja ellen is akarát s gyakran igen ellenkező; de elszenvedi ideig ő szent fölsége s így magáért mindnyájunkat kíván sanyargatni; melyben lehetetlen, hogy Isten áldását és előmenetelét vehesse kegyelmed.“ A magyar nemzet sok vért ontott ugyan a szabadságért, de nem a végből, hogy református legyen, hanem hogy a vele szent István által megösmeretetett hitet, valamint hogy alkotmányát s köztörvényeit oltalmazza. „Nem nyereség, hanem veszély ott hazánkat, magunkat, törvényünket, szabadságunkat, religiónkat mindenestül kockára vetnünk és utolsó veszedelemre bocsátunk, a hol nem tudom micsoda praetensiva szabadságot keresünk.“ — S valóban, nem igen méltányosan vádolják őt ellenfelei arról, hogy katolikus voltát közdolgozokban is nagyon megérezttette; leveleiből senki sem s ellenfeleinek írásából is csak kevés ember vonhatja le e gyanúnak alaposágát. Igaz, nemcsak könyvet írt a vallás védelmére,

nemcsak napokat töltött a bibliából, a szentatyák munkáiból s más hitvitató művekből vett idézetek föl kutatásával, nemcsak első és második feleségét térítette a kath. hitre, nemcsak úri ösmerőseit és jobbágyságait akarta annak föl vételére bírni, egyébként is oly buzgó lévén, hogy még asztal fölött is theologiai munkákat olvastatott fel; hanem, mint az országnak első katolikusa, ténylegesen is résztvett az 1638. évben Nagyszombatba összehítt tartományi zsinat irányozásában. Mindez azonban, főleg pedig az utóbbi, épen azt mutatja, hogy szívében kívül eszével is katolikus volt, ki nem fogult el vallásában annyira, hogy ne lássa az azt szolgáló papságnak s az egyházi szervezetnek egyes hiányait s hogy ezeken ne épen az illetékes helyen, a tartományi zsinaton, ügyekezzen segíteni. S tarthatjuk-e bigott embernek azt, kit, noha már kortársai „második Pázmánynak“ neveztek, leányát a protestáns Nádasdy Ferencnek adta volt feleségül s ki annyira külön tudta választani a vallás és papság érdekeit, hogy ellenlábas, Pázmány, már egyházi átkot is emlegetett, Jakusith György prépost pedig 1633-ban Bicsére valóban meg is vitte számára a magyar püspököknek azon „atyai és főpásztori“ intését, hagyna föl ama, nagyrendű emberekhez nem illő, gyalázással, melylyel „ő kegyelme palatinus uram“ az egyház embereit, főképen más vallásúak előtt, naponkint és nyilvánosan illeti. Ha segíteni nem akarja az egyházi rendet, ne ügyekezzen rontására; mert a papok elnyomása a katolika vallás elnyomása. Pázmány viszont figyelmeztette őt, hogy „ő kegyelmét“ alacsony rendből az eklézsia szolgálatára vitte elő az Isten. Esterházy még akkor is engesztelve felelt: „Csak oly keményen ne igyekezzék őt meghajtani; mert a meghajtásnak előtte törés következik.“ Kijelentette, hogy neki ugyan nincs két szíve: a mi a szívében, az van a szájában; lelki pásztorait nem rágalmazta, de tetteiket sem javallta mindig.

Az igazságügyet országbíró és nádor korában egyaránt teljes odaadással szolgálta s részrehajlatlanságát oly ügyekben sem engedte kétségbevonatni, midőn némileg őt magát is érintő ügyekben kell vala bíraskodnia, pl. 1637-ben, mely évben a pozsonyi kamara Thurzó Erzsébetnek, mostohaleányának, örökségi ügyét más forum elé terjesztette. Pedig ezt még lehetett igazolni. Méltóbban vehette zokneven, hogy mikor 1633-ban a három év óta meg nem tartott nádori törvényszék helyett a megszáporodott bűntettek miatt rendkívüli törvényszéket hirdetett, azt, Pázmány és Sennyei tanácsára, elhalasztotta a király, érzékeny sebet ejtven ekként a nádor méltóságán. Az is sértette, hogy Pázmány 1634-ben ellenezte a nemesség részleges fölkelését, melyet ő rendelt el s mely e miatt el is maradt. Pedig „akkor bizony veszedelmes állapotban voltak az ügyek a hazá-

ban, melyből neki nem szabad kifutnia és csakis koldulásra menne feleségestül, gyermekestül; nem úgy mint a cardinalis, kinek Rómában is vagyon helye.”

Mint bírót és mint embert egyaránt hozzáférhetetlennek tartották kortársai s annak tarthatjuk mi is. Megszolgálatlanul, vagy elveinek árán semmiféle vagyont sem fogadott el. Nagy uradalmakat szerzett mégis, hol királyához való hűségének, hol takarékosságának jutalmát vevén azokban. Jövedelmeiből azonban oly sokat hitelezett a kincstárnak, oly bőven adott köz-célokra s annyi kárt szenvedett politikai ellenfeleitől, hogy családjára való tekintetekből nem-egyszer aggódott anyagi helyzetének rosszabbodásán.

Kétszer házasodott, mindakétszer tiszta vonzalomból, igaz szeretetből, de egyúttal gazdagon. Első felesége, Dersffy Orsolya, 8, a másik, Nyáry Krisztina, 15 évig boldogította őt. Otthon, neje és gyermekei körében, sokszor, — mindig meggyőződhetett, hogy, ha jeligéje szerint „gyűlölet az élet“, akkor „szeretet a család.“ S jó szíve nemcsak nevének továbbfolytatóiért dobogott, érezett az az árvákért is, kivált első feleségének elveszte után. „Kész volnék mindnyájoknak gondjokat viselnem és két-három százat is kitartanom bennök, mindazáltal a mit cselekedhetem, ugyan cselekszem azért is“ — szólott, megkönyezve a tatár-rabságból szabadult szegény árvák sorsát.

Ha anyagi érdekeivel sokat látszott törődni, azt épen családja iránt érzett szeretetével igazolhatta. Isten jóvoltából ez országban s nem másutt szerzett javait — úgymond — „s ezek mellett szép kiterjedt familiáját s magának is élő három fiát s három leányát“ bizonyosan nem akarta rabokká, — „sem farkasok barlangjának, avagy rókák lyukainak lakosaivá“ tennie. Fősvénységről senki sem vádolhatta; több iskolát állított, több tandíjat alapított, sok szegény emberen segített s jobbjai mint jótevőjüket emlegették. A hol kellett, fényesen jelent meg s a bécsiek és pozsonyiak nem-egyszer gyönyörködtek a büszke főúr által kifejtett fényben és pompában. Mindig teljes számban tartotta maga mellett a 300 zsoldost, a mennyire a törvény a nádort kötelezte, s volt idő, mikor 3000-et is fölfegyverezett, élelmezett, pedig még nádori fizetését sem kapta rendesen. Mikor fia, István, feleségül vette Thurzó Erzsébetet, fejedelmi fényvel, de egyúttal régi magyar módon tartotta ki lakodalmát; löversenyeket is rendeztetett s ezeken szép leányok, szép asszonyok osztogatták a koszorúból, gyűrűből, kendőből álló jutalmakat.

Esterházyban az embert nem-kevésbbé fogjuk rokonszenvesnek találni, mint a milyennek találtuk az államférfiút, katonát és írók gyakran, a hazafit pedig mindig, ha részletesen meg-

ösmerkedünk életének eseményeivel, miket előbb Toldy Ferenc, azután pedig Szalay László és folytatója, Salamon Ferenc beszélt el egy-egy kitűnő monographiában. E két mű tanulmányozása után korunkat nem érheti többé azon vád, melyet hazafias és emberbaráti törekvéseinek vázolója után Esterházy maga emel, hogy „a mostani háladatlanság ezt nem érti s nagy sokan érteni sem tudják. Igaz magyarságunkat pedig és hazánkhoz való szeretetünket a cselekedetek és nem a szók mutatják.” S ha végig gondolunk a XVII. század történetén, mely a férfias jellemnek annyi mintaképét szolgáltatotta, ha azon küzdelmes korszaknak fő alakjait első sorban mint embereket s nem azonnal mint pártembereket tekintjük, ha elősmerjük, hogy a szenvedély nem illetékes bíró s hogy föllötte áll a történelem részrehajlatlansága: akkor ez emberről, ki tévedhetett egyben-másban, de ki előtt eszményül a haza szent neve lebegett, ki ezen eszményért élt és eszményért folytatott munkájában eltörődve halt, — ezen emberről valóban bizvást elmondhatjuk, hogy hazaszeretete „az erények koszorújában olthatatlan fénynyel ragyog s a történet évkönyveiben tisztelő bámulattal említettik.”

Dr. Márki Sándor.

Wesselényi Ferenc nádor.

Született 1605.; meghalt 1667. március 28-án.

I.

Wesselényi ifjúsága.

Wesselényi Istvánnak Dersffy Katával 1604. december 5. kötött frigyét Isten két fiúval áldotta meg; az öregebb, Ferenc, 1605. őszén, a fiatalabb, Miklós, 1607. elején született. Unokái voltak Báthory István király egyik hívének, Ferencnek, ki Lengyelországban Debno várát, itthon pedig Hadadot és Zsibót szerezte meg; s fiai Istvánnak, ki mint erdélyi tanácsúr, hol Erdélyben, hol Lengyelországban foglalatoskodott s derék, vállas ember volt ugyan, ki húgának, Wesselényi Annának, szép magyarsággal fordított le egy imakönyvet, de ritkán tartózkodhatott saját családja körében. A gyermekek anyjukat már 1607. végén elvesztették s mostohájuk, kivel apjuk 1609. aug. 5. kelt egybe, úgy látszik, nagyon keveset törődött velök. Nagyanyjuk, Dersffy Miklós özvegye, harmadik urának, Ostrosith Andrásnak, beleegyezéssel, magához fogadta s gondosan neveltette az anyátlanokat. Eleinte házi tanítókat s egy gondviselőt tartott számukra, később azonban, 1617-ben, a jezsuiták vezetése alatt álló nagyszombati kollégiumba adta őket, hol Ferenc a tudományokon kívül az urfiskodásban is oly előmenetelt tett, hogy

a Bethlen által 1619-ben egyelőre szétugrasztott jezsuitáknak távollétét fölhasználva, 14 éves korában már önállóan szerződött egy kölcsönüggyben. Iskoláit Nagyszombatban, 1623-ban elvégezvén, a jezsuiták közé beállani kívánó öcsésének, Miklósnak példájára, azonnal a katolika hitre tért át, miben egyúttal a nagyanyjának első férje, Czobor Imre révén vele rokon Esterházy Miklósnak is sok része lehetett. Valószínű, hogy buzgó protestáns atyja rossz néven vette tőle a vallásváltoztatást, de haragjának soha sem adta jelét. Jó egyetértésben élt fiával, ki 1625. december 8-án III. Ferdinánd koronáztatásakor, a nádorrá kevésel előbb választatott Esterházy által pártfogoltatva, a királyi apródok közt szerepelt. Ugyanez időben kapta meg anyjától örökölt uradalmait, Sztrecsnót és Teplicskát, mely utóbbi helyen húnyt el majdnem másfél évtized óta betegeskedő atyja, kit kívánságához képest Krakkóban temettetett el.

Ferenc a maga ura lett. Udvarát fölváltva Teplicskában és Sztrecsnón tartotta. Rendkívül szerette a zajos mulatságokat s nemcsak szívesen látta, hanem erőszakosan is fogta a vendégeket. Kiválóan szerette a fiatal embereket s megjelenni vonakodó egy-egy kedvesebb pajtását öt-hat más cimborájával hozatta el. S azután vadászat, borozás és kártya járta. Abban a korszakban élt, mikor a regedei régi várban szent János napján 17 lovag, asztal mellé telepedvén, 97 nap alatt naponként és fejenként 57 itcét birt elfogyasztani a jó kerspachi borból. Nem csoda, ha eféle mulatságokban könnyen megfedkezett magáról a fiatal Wesselényi. Egyszer, jó ebéd után, odaszólt nemes Horváth Jánoshoz, kit már régóta szeretett volna szolgálatába venni:

„Ha nem féltened bőrödet, megvívnál lovászommal, a török Mátyással.“

„Miért ne vívnék? Megvívok biz' én szívesen“ felelt ez, némileg ingerülten. S a palotából kimenve, levetette dolmányát, kikapott egy kardot a buzogányhordozó kezéből s rögtön a príbékre támadt, kit azonban jól megvédett a Wesselényitől kapott vörös selyem mellény. Horváth tehát a töröknek inkább fejét kezdte vagdosni s pár sebet ejtett rajta.

„Ne vágd már! — kiáltott rá az oldalt kivont karddal segédkező Wesselényi, — úgyis látom, hogy derék katona vagy.“

Horváth csakugyan a földre dobta kardját, melyet Wesselényi oly erővel hajított az ablak rostélyához, hogy az hegyével a fába fúródott. Ép ekkor jött oda Záborszky János, és engedelmet kért, hogy most már ő küzdhessen meg a törökkel. A felboszantott Wesselényi, lovásza kardját is kikapta s mint valamely újabb Kinisy, két karddal rontott Záborszkyra, ki azonban visszavonult előle.

„Így forgasd a kardot! — szólt a haragvó háziúr s az egyik szablyát a török kezibe nyomva, bízta, hogy most már levághatja Horváth Jánost. A fegyvertelen Horváth ennek láttára s hallatára menekülni akart, a kapuban azonban földre bukott, mire a török szabdalni kezdte őt.

Wesselényi nemes apródja, Bárdy Pál, könyörgött urának, hogy szüntesse meg a további vérengzést.

„Mit parancsolgatsz te nékem ezekben?“ förmedt rá Wesselényi s kardjával halálosan sujtotta fejbe. Ekkor azután mindkettőt kastélyába vitette és saját orvosát rendelte melléjük. Horváth János ágyánál ő maga is megjelent s kijelentette, hogy „megbocsát“ neki.

„Nagyságos uram! — felelt ez; — te engem megsebezettél, megvagdaltattál; de él az én testvérem, ki érettem és ártatlan halálomért boszút fog állani.“

De nem állt boszút s Bárdy Pál atyja, György is lemondott arról, hogy az ügyet megvizsgáltassa.

Ilyen indulatban ölte meg még korábban nemes Szeghy Miklóst s fékezhetetlen haragjában 1633. karácsonykor Túróc-vármegye örökös főispánját, Révay Ferencet is halálra kereste. E tényeket inkább a kor durvaságának s a szenvedélynek rótták fel az egykorúak; különben bűnpalástolásnak kellene neveznünk azt, a mit ez ügyben Esterházy nádor tett Wesselényiért. III. Ferdinánd nejének, Máriaának megkoronáztatásakor Wesselényi teljes lelkingugalommal töltögethetett bort a nádor poharába. „Jó emlékezetű Esterházy Miklósnak — írta utóbb egyik levelében — én is igaz szolgálja valék; eszében nem sokat kaphattam, noha a mi kevéske van, annak oktatásából lövöldözök.“ Udvarképes ember volt, — ki, hogy nagyra mehessen, főképen a papok barátságát ügyekezett megnyerni. A mellett daliás, szép ember volt, ki Bécsben is mindenkor megfelelő fénynyel lépett föl, úgy, hogy a fiatal magyar urat, a nádor pártoltját, mindenütt szívesen látták. Személyes vitézségét kiváltkép a köznemesség becsülte nagyra, de méltányolta azt a király is, kinek érdekében Bethlen, a török, a cseh, svéd és franciák ellen minden alkalommal vitézül harcolt. Évek multán is emlegette, hogy „mikor Dunántúl Örsi urammal a török ellen voltunk, felette rossz lova volt; csak mind azon óhajtkozott: Úr Isten, adj jó török urat, ha elfognak!“ — 1642-ben Lipót Vilmos osztrák herceg aranylánccal és dicsérő oklevéllel jutalmazta hűségét. „Meglássák az én gyermekeim holtom után — írta ezen való elragadtatásában, — hogy a méltóságos ausztriai házbeli kegyes fejedelmeket nagy hűséggel és szeretettel szolgálják, ha Istennek haragját el akarják kerülni s a hatalmas Hectorszívű vitéz fejedelem alázatos szolgáljának adatott levelet tartásuk meg s

igyekezzenek ők is maradékuknak, ha nem szebbet és jobbat, — ehhez hasonlót szerezni.“ A gutai csatában egy előkelő töröknek fejét is egyik karját egy csapással vágta le s a zászlót is elragadta. Nem volt „elasszonyosodott férfiú“, nem töltötte ifjúságát kéjtelenségben és elpuhító tétlenségben, mondja róla III. Ferdinánd, ki őt grófságra emelte.

„Válaliban Atlas, Herkules szívében,
Nyelvében Ulysses, Antenor eszében;
Szerelmében Páris, Titán szeméjében,
Házánál Pilades, Achilles mezőben“ . . .

Szerelmében csakugyan Páris volt, fiatalabb éveiben alig alkalmas arra, hogy egy derék, házias asszonyt állandóan boldogítson. Bosnyák Tamás füleki kapitány leánya, Serényi Mihály özvegye, Zsófia, 1634-ben ment nőül Wesselényihez. Istenfélő, kegyes asszony volt, ki fiait, Ádámot és — az apjától utóbb annyira üldözött — Lászlót gondosan nevelte, egészen nekik élt; elég alkalmat nyílt, hogy gazdasszonyi hírnevét igazolja, — még több, hogy férjét egyszer-másszor kisegítse a pénzzavarból, melyet határtalan vendégeskedései és költségei idéztek elő. „Gdow örökös ura, a császári és királyi felségnek bejárója és szentelt vitéze, a pillacai praesidiumnak és bizonyos számú magyar vitézeknek főkapitánya“ lengyelországi birtokait Gdow-val együtt 80.000 forintért saját feleségének adta zálogba, de míg egyrészt rendre elzálogosította anyjától örökölt apróbb birtokait, nem kevesebb könnyelműséggel költötte el a gazdag feleségétől ajándékba kapott pénzt is; pedig mikor apja halála után, 1643-ban, füleki kapitány lett, úgy hitte, még fényesebb, még nyiltabb házat kell tartania. Ekkor, 1644. április 28-án hunyt el sokszor méltatlanul mellőzött felesége, Bosnyák Zsófia, ki a sztrečnoí kápolnában annyiszor imádkozott a boldogságos szűz Máriához, térítse vissza hozzá a hűtelent, ki egy 1652. június 15. kelt levélben maga is elismeri, hogy sokszor volt szerelmes. A teplicskai ódon egyházban üveg fedelű koporsóban nyugszik a boldogtalan nő, kinek lelkét annyi bú tépte, de kinek testét századok óta kíméli az idő, megtartva azt a szegény nép állandó kegyeletének tárgyául.

II.

A murányi Vénus.

Wesselényit többen ismerik murányi kalandjáról, mint talán államférfiúi összes tevékenységéről. A régiek és újak Gyöngyösi Istvánnak „Márssal társalkodó murányi Vénus,“ az újak Arany

Jánosnak „Murány ostroma“ című költői elbeszéléséből tudnak a dologról. A költők igen élénken színezték ki Murányvár bevételének körülményeit s eszményítették az elbeszélés hőseit és hősnőjét; de maga a komoly történelem sem tagadhatja a regényes részleteket, ha kevésbbé költői indokokra vezeti is vissza a kalandot s ha, különösen a murányi Vénus személyét illetőleg, nincs is annyira elragadtatva.

1644-ben Esterházy nádornak Kassa alól hátrálnia kellett; Wesselényi azt a parancsot kapta, hogy magáról Fülekről vigyáztasson a király iránt nem nagyon lelkesülő nógrádi népre s ha lehet, vegye be Murány várát, melynek protestáns ura, Illésházy Gábor, rendületlen híve lévén I. György fejedelemnek, sok jót tett az erdélyi sereggel.

Június derekán körül is fogta Wesselényi Murányt, hanem oly csekély készülettel, hogy július elején is

„Álla még Murányvár szüzi épségében,
Hozzáférhetetlen szikla tetejében;
Kevélyen tekintett völgye lapályára,
Wesselényi Ferenc ostromló hadára.“

Azonban úgy gondolta a vezér, hogy nem csupán a várnagy, Budaházy István vitézségén és éberségén fordul meg a dolog, asszony is levén a várban, a kinek, hír szerént, elég könnyű vére volt ahhoz, hogy egy daliás férfiú szerelmes szavára kissé megfeledkezzék a király iránt való hűségről. Rimai Széchy Mária Anna ugyanis, Illésházy három lánya közül a legidősebb, ki már betöltötte életének 32. évét, ha túl volt is az első ifjúságon, még sokat remélt az élettől. Igaz, hogy sokat beszéltek róla. Bethlen István, Gábor fejedelem kis öcscse, hat évi házasság után özvegyen hagyta, Rosályi Kún István uramtól pedig őmaga szűkött meg, megunván „a tekintetes, jószemélyű ifjú urat.“ Hiában akarta őt ura még fegyveres erővel is visszavezetni a maga házához: dévai támadásának újabb kudarc, válóper és az lett a vége, hogy Mária eladván az első férje után örökölt erdélyi jószágokat, hazament Murányba. Wesselényinél sokszor ellátogatott Fülekről Murányba Széchy György özvegyéhez, míg ez 1643-ban el nem hűnyt; Máriát, mint a ledérség hírében álló asszonyt, nem szerette ugyan, de szépségét eleget dicsérte ura előtt, úgy, hogy most, mikor ez özvegyiségének második havában felsőbb parancsra Murány alá szállani kényszerült, nemannyira ágyúval, mint inkább Amor nyílával akarta bevenni a várát.

Mestere a Vénus mindennek, — ezer találmánya van a szerelemnek. A jó Gyöngyösi mondását Wesselényi leleményesége is igazolta. A Ráhóról Murányba vonult Kürthy Ferencnének cselédei még most is szabadon járhattak-kelhettek a vár-

ban és azon kívül. Egyiköknek, Nagy Jánosnak, 70 tallért ígért Wesselényi, ha Széchy Máriához írt szerelmes levelét becsempészi a Kürthynének vitt — ugorka közé. Fejével játszott ugyan Nagy János, de bevitte és kézhez adta a levelet; s ebben Wesselényi személyes találkozásra kérte a szép asszonyt, ki hírből, mint daliás embert, úgys is ösmerhette már a vezért. Függő helyzetét sem szívesen tűrte s nagyon örömet vette az őt minden jóval kecsgetető izenetet. Másnapra már megvitte a hírt Nagy János a táborba, hogy a szép asszony, akármilyen bajos is az, módját ejti a találkozásnak.

Ötödik nap reggel Füleken Széchy Mária újabb követe, a kopasz Kádas Márton köszöntötte Wesselényit; s titkon megbeszélte, hol jöjjön össze az egymásért látatlanban is lángoló két szerelmes. Kádas Márton száz arannyal s újabb szerelmes levéllel tért haza a várba, hogy, hetednapra, megint fölkeresse Wesselényit. Mária ismét utalt a veszedelemre, mely kalandja folytán érheti; a várt légyottot azonban mégis megadta. Szombaton halászat színe alatt a tiszolci erdőbe megy; horgázás közben eltűnhetik cselédjei elől s ha Wesselényi is résen áll és okosan intézi dolgát, pár percök majd csak akad a további tennivalók megbeszélésére.

Szombaton némi fegyveres kísérettel csakugyan megjelent Wesselényi a tiszolci erdőben; a tulajdonképeni találka helyére azonban, Máriának Kádas által tolmácsolt kívánsága szerint, csak hét emberét — hadnagyait Vadászi Pált, Farkas Fábiánt és Ferencet, Nagy Jánost stb. — vitte magával, hogy Mária „ne sértessék sokak látásával.“ A szép asszony azonban megvárakoztatta őket; mint a feléjük lovagló Kádas mondá, azért, mert Illésházy Gábor „flöstökömré“ marasztotta meg sógor-asszonyát, ki azonban útban van már azóta, most pedig egy szép zománcos aranyórát küld ajándékba imádójának. Idestova tízet mutatott ez az óra, mikor

„Lejött a murányi napnak delisége:
Fényesül az erdő árnyékos zöldsége.“

Wesselényi eléje futott, hogy lesegítse lováról; Mária azonban „hamarább leugrék“, kezét fogott vele s jó napot kívántak egymásnak. Wesselényi leterítette „prédahányás“ közben nyert palástját a harmatos fűre s „ülőhely Máriának ezen adatottatott“. Ő maga térdenállva vallotta meg forró szerelmét s úgy kérte rá, hogy, megemlékezvén a Habsburgháznak őseivel szemben tanúsított sok jóságáról, térítse vissza Murányt a császár hűségére. Mária figyelmeztette, hogy a kulcsok Illésházy nál vannak; Wesselényinek tréfás fenyegetésére pedig, hogy elrabolja őt s Fülekre viszi, kissé komolykodva válaszolt. Csak

akkor ígérte meg Murány kézrekerítésében való segítségét, mikor Wesselényi őt feleségül kérte. Biztató mosolyára meg akarta ölelni, csókolni a vezér; azonban

„Erre gerjedt tüze hiában fárad,
Elkészített csókja ajakán marada:
A hová szánta volt, oda nem ragada:
Ugyan kár, — a szép csók csak ingyen szalada.“

Ferencnek a szép asszony hajából font karpereccel s avval az ígérettel kellett beérnie, hogy ügyében mindent megtesz.

Meg is tett.

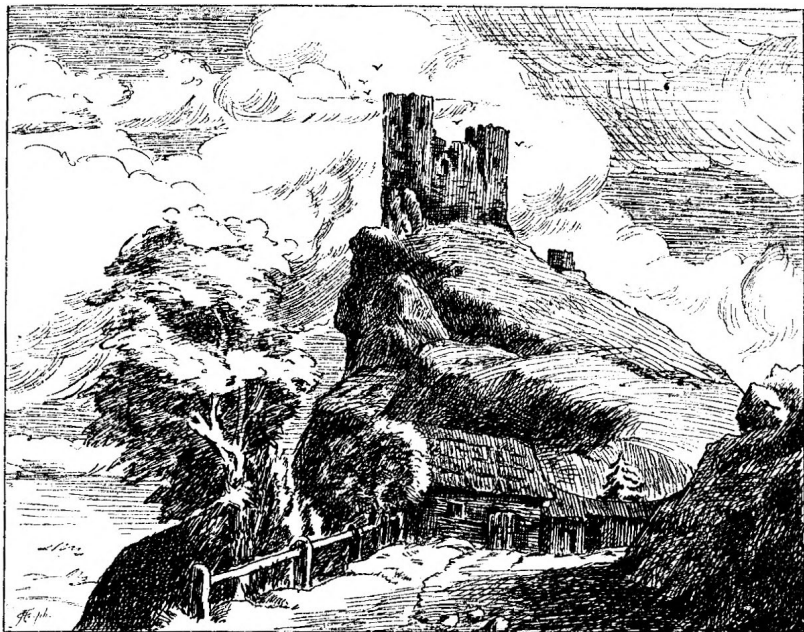
Roppant lelki harcot állt ki; tudta, mi vár rá, ha szándékát elárulnák. Őt börtönre vetnék, Kádast pedig a Hóhérbástyáról dobnák le. Szinte beteggé lett a sok tépelődésben, de mégis elkészült tervével. Rájött, hogy a fal ott is valami 35—40 méter magas, a hol legalacsonyabb. S akkor mindenféle ürügy alatt két létrát szerzett, párnákban pedig köteleket csempészett be, miknek fölhasználásával el is készült a 40 méteres hágcsó. Illésházy épen távollévén, izent Wesselényinek Fülekre, hogy csütörtökön, július 5-én éjjélkor, kísértse meg a bejutást.

Ficzek Jakabnak, Széchy Mária hajdani szolgájának kalaúzolása mellett a vezér, 5—600 fönyi válogatott lovas- és gyaloghaddal s legjobb hadnagyaival menten meg is indult a nyaktörő vállalatra. 6-án hajnalban már Murány alatt álltak. Wesselényi öreg-este 80 szemenszedett legénynyel készült a falak meghágására, míg a többinek a kapuhoz kell vala jutnia, hogy, ha amazok megnyithatják a kaput, idején betörhessenek. A három emberrel kémkedni ment vezért tót parasztok elvágták kíséretétől, mely hosszas keresés után ráakadván, a támadásnak elhalasztását javasolta. Különösen a vitéz Solymosi Ferenc találta úgy, hogy ura veszélybe dönti magát, — „mint a hajas Sámson híven Delilának.“ Azonban csakhamar útjukba került Mária követe, ki a Hóhérbástyánál megerősített kötélhágcsóhoz kalaúzolta őket. Wesselényi mászott fel először a várkertig. Itt eltikadtan pihentek egyikisé,

„De rettenés nélkül még sem lehettenek,
Csörtölözést hallván, talpra serkentenek.“

Másoldalról bejutott saját embereik okozták a zajt s most együtt, meztláb keresték meg a Mária által megígért kötélhágcsót. Kétszer voltak már azon a ponton, hogy az őrség rájuk bukkan; a hágcsót sem találták. Solymosi újra árulásról beszélt, visszatérést javasolt, Wesselényi ellenben a végsőre szánta el magát. E válságos pillanatban jelent meg Kádás, kit Mária már másodízben küldött keresésökre. A szép asszony meglehe-

tősen egyengette útjokat. Míg az őrség és a tisztség aludt, ő cselédeit ismételten a maga hűségére eskette meg, a kapuört kivéve, a többi „vártát“ nagy titokban mind lefegyvereztette velők s a császáriak hosszas késedelme által nyugtalanítva, már arra gondolt, hogy Illésházy tiszteit egyenként magához hívhatja, valamennyit legyilkoltatja s azután nyíltan a király hűségére szólítja föl az őrséget, midőn Kádás azt a jó hírt

Sztrečno.

hozta, hogy mindjárt megérkeznek a vitézek; s Vadászi és Kazai után harmadiknak csakugyan maga Wesselényi is a bástyafokra jutott. Mária fogadta őt, biztatva, hogy az egész őrség alszik s hogy, a kaput felnyitva, a többiek is bejöhetnek. Azután saját házába vezette szerelmesét, ki katonáit egyelőre eltiltotta a boritaltól. „Ismersz?“ riadt Wesselényi az eléje hivatott várnagyra, Budaházyra s az erősen megrémült embert, valamint az egymásután színe elé idézett tiszteket is III. Ferdinánd hűségére eskette föl. Azután az álmából fölzavart Illésházy Évától a vár kulcsait megszerezvén, fölnyitatta a kaput, melyen át vitézei trombitaharsogás és dobpörgés közt vonultak be.

Wesselényi most nemcsak Murány örségével tétette le a hitet, hanem levélben a Széchyek többi várának, Balognak és Lipcsének, kapitányát is hasonlóra szólította fel és bírta rá.

„Pénteken történek Murány megvétele,
Melyet a régiség Vénusnak szentele;
Nem is illett máshoz úgy ennek tétele,
Mint ahhoz, ki erre módokat rendele.“

Egyébiránt nemcsak a költők dicsőítik az új házaspárnak egymás iránt való hűségét, hanem, noha György fejedelem már 1644. aug. 22. azt írja, hogy Széchy Mária megunta a házasságot, — maga Wesselényi is többször emlékezik saját boldogságáról. „Micikém-“nek-, „asszonykám-“nak s más gyöngéd szavakkal nevezi feleségét, ki mint jó gazdasszony, németalföldi farkatlan tyúkokat tenyészt s a kapott sáfrányt „gyomorépitő-“vel akarja meghálalni Révai Lászlónak, a családi erények híjjáról vádolt férje által „édes apám“ névvel illetett derék öregúrnak. De nemcsak boldogságát, nagy vagyonát is nejének köszönhette Wesselényi. A többi Széchynek tiltakozását figyelembe sem véve, a király Máriának és neki ajándékozta Murányt és Balog várát, a leghízelgőbb szavakkal tette meg gróffá; Máriának pedig a királyné is sajátkezűleg írt levelet és egyéb ajándékokon kívül egy szép lovat küldött. A nőnek kedves társalgását, okosságát, elmésségét, magaviseletét, istenes elétét, hűségét, udvari népével való jó bánásmódját, irgalmasságát, és „sok szép virtusát“ alig győzi eléggé magasztalni költője, Gyöngyösi, ki már 1664-ben közrebocsátotta „Márssal társalkodó Murányi Vénus“-át. A balogi kapitányságot és Babaluska gömörmegei falucsát azonban 1668. december 28. másnemű szolgálataiért nyerte, akkor, mikor, tréfálgatása szerént, az öt Gyöngyösi helyett Göröngyösinek nevező Mária már nem „Vénus“, hanem „Vén hús“ volt. Mint ilyen is teljes gonddal ápolta köszvénytől korán elaggott urát, kit gyakran kisegített pénzzavarából s mindig, még politikai ügyekben is, támogatott tanácsaival. A korábban egyre kőszáló főúr, kinek levelei alatt, igazat mondva, első sorban feleségének jóvoltából olvasható a

Graf Wesselényi Fej

aláírás, most mind szívesebben ült otthon Murányban, úgy, hogy e körülmény, midőn — mint már nádor — egy török foglyot kért Balassától, ennek egy igen goromba izenetét vonta maga után.

Mondják ugyan, hogy Mária még 53 éves korában is könnyelmű volt s hogy főtanácsadóját, Leszenyei Nagy Ferenc nádori ítélőmestert sokféleképen kitűntette, férje azonban e gyanúsítások mellett is szerette őt s halálos ágyán is megátkozta első feleségétől származott fiát, Lászlót, ha bántani merné mostoháját. Férje halála után Bécsben volt fogva a bátor szívű asszony, ki onnan megszabadulván, 1676. októberben Kőszegre költözött s ott embertársainak gyógyításában keresett szórakozást, míg 1679. július havában a halál véget nem vetett visszontagságos életének. Csak két hónap múlva temették el azt a szép asszonyt, kit első feleségének halála után két hónapra már nőül vett a szerelmével nem bíró Wesselényi. — Ilyen szomorú vége lett annak a regénynek, melynek murányi epizódja híressé s közügyekben befolyásossá tette Wesselényit.

III.

Wesselényi nádorsága.

1655. január 24-ére király- és nádorválasztó országgyűlést hirdetett III. Ferdinánd. Pálffy Pálnak 1653-ban történt elhunya óta betöltetlenül állt a nádori méltóság. Sokan vágytak rá: Zrínyi Miklós, Csáky István, Nádasdy Ferenc, Forgách Adám, Tököly István, Rhédey Ferenc, Wesselényi Ferenc, sőt a német Puchheim is. „Vannak — olvassuk egy Zrínyinek tulajdonított emlékiratban, — kik sem cselekedni, sem elmélkedni maguktól, de sőt mások által sem tudnak, hanem épen csak másokra támasztják magukat; és ha azok tőlük elesnének, szintén úgy járnának, mint az oktalan papok, a kik könyvüket elvesztvén, semmit nem tudnak; és ilyen, közönséges ítélet szerint, Wesselényi, melynek ha Puchheim tudományt nem ad és instructiót, nem röpülhet.“ „Wesselényi az érseket istennek tartja és érte a magyar szabadságot lábával tiporná, ha lehetne“; pedig 1651-ben a Zrínyiaszban ő maga nevezte az ország egyik oszlopának. Ily vélemény előzte meg Wesselényi jelöltségét. Idáig inkább csak mint katoná s országgyűlési szónok tűnt ki, mint udvari ember pedig elég bizonyosságát adta hajlékonyságának, úgy, hogy az udvar semmi veszedelmet sem látott nádorságában s hitte, hogy tőle ugyan bátran keresztül viheti az egységes monarchia megalapítása iránt kovácsolt terveit; gróf Csáky László országbíró ismételten udvari és fegyveres cselédnek nevezi őt s Apafy később azt írta a brandenburgi választó fejedelemhez, hogy Wesselényinek és Lippay György érseknek az udvar iránt való

hűségétől már szinte megundorodtak a magyarok. — De a nemzet bizalmát másrészt mégsem nélkülözte egészen Wesselényi, ki csekélyebb kérdésekben szívesen játszott ellenzéki szerepet. Alárendelt ügyekben a protestánsok érdekeit is legyezte, úgy, hogy ezek, kivált az 1646. évi országgyűlés óta, ha nem szereték is épen, legalább nem haragudtak rá. Ily körülmények közt a csak vagy egyik, vagy másik fél által kedvelt többi jelölttel szemben némi előnye volt a közepes állást elfoglaló Wesselényinek, kit a rendek valóban meg is választottak.

A választással elégedetlenek némileg neki tulajdonították azon tényt, hogy mindjárt eleinte egy ismeretlennek hozzá benyújtott amaz indítványát közölte a rendekkel, az uralkodó házzal való szorosabb egyesülés kedvéért mondanának le a szabadválasztásnak voltaképp úgysem gyakorolt jogáról s tennék, míg önként tehetik, örökössé a királyságot. Az országgyűlés azzal mellőzte a javaslatot, hogy jogaiknak, szabadságaiknak főtámassza a koronázási hitlevél s mivel csak ennek elfogadása után koronázzák meg a királyjelöltet, világos, hogy van értelme, sőt biztosítéka is a választásnak. Lipótot tehát a régi módon kiáltották ki és koronázták, június 27-én, királylyá. Nádasdy már az országgyűlés folyama alatt, július 17-én nagyon elégtelenül írt az új nádorról, ki miatt őt is mellőzték. „Bizony dolog, úgymond, sok alkalmas személyek méltatlan negligáltak; de annak soha vége nem lesz, míg azok forgatják a status politicust ex professo, a kiknek csak ex accidenti kellene hozzá szólni. Rosz saru az, a kit varga nem csinál, hanem takács, szabó avagy más professiójú mesterember; így rosz gubernatio az, a kit csak árendások s nem az örökös urak gubernálnak; valamíg a betegségnek gyökere ki nem vesz, addig az ember egészséget ne várjon. Félek — adja Isten hamis proféta legyek — halált ne hozzon ez a betegség.“ Még nagyobb boszusággal szól róla 1656. nov. 16-án. „A mi palatinusunk — írja — igen napfény eleibe terítette, mit visel belől. Nem láttam embert dühödtebben titulust kívánni, mint ő, nagy untatásával jó kegyelmes urunknak; végtére secretus consiliariusságot extorqueált neki Puchheim, hogy vel ex eo nagyságoljam s ugyanezt kívánták, imponálja ő felsége nekem; de ő felsége csak azzal bocsátotta: deákul excellentissimus címet fog neki adni, magyarul ő lássa, milyen címet ad. Voltak sok más praetensioi, aureum vellust (arany gyapjas rendet) és egymás privátumokat praetendált, mindenekből szárazon ment el; végtére egy arany láncot kért neki Puchheim Gnadenpfenninggel, melyet is még csak most csinálnak, mintegy ezer aranyérőt, csak hogy szintén semmi nélkül ne menjen el.“ S a magyar Croesus, kinek 200.000 forint évi jövedelme lévén, a királyság leggazdagabb embere volt, lenézi a

nádort, ki — mert nem adja meg neki a nagyságos címet, ellene való fondorkodásról gyanúsítja őt. „Talán nem ártana meg-rántani a zablyáját — úgymond, — noha nem termett az a lakatos, a ki ő neki szabad nyelvének, állhatatlanságának zablyát tudna csinálni.“ Valjon mit mondana *most* Nádasdy Ferenc, ha parancsszóra nagyságolnia kellene mindenkit, a ki e címet meg-várja? Pedig Wesselényinek azonkívül, hogy az ország első méltóságát viselte s hogy új gróf létére sem tartozott az új nemesek közé, vagyona is szépen fölszaporodott. „Régi beszédem nekem az — írta — a mit Isten nekem szánt, azt adja; a ki másé, nem enyém az; de még ezek, ha Isten s az igazság hozza, megfordúlhatnak; mégis akarom, hogy nem valami feslett erköl-csömért, avagy negligentiámért, hanem uram-cászárom com-mendátiójára vesztsem, ha vesztsem is. Hogy pedig gonoszakaróim mérges nyelvekkel, tapsolással gyönyörködtetik magukat, ama Dorkó asszony énekét mondom csak rájuk: mit gondolok az iriggyel, mint rossz emberrel; ugyan egyikéhez sem megyek; hiszem Istent kenyeret kérni, mert merek azzal kérkednem, lett az idén búzám s rozsom tizennyolcezer négyszáz kereszttel s reménylem Istenemet, ezután is gondomat viseli.“ A Wesselényi és Nádasdy közt való ellenségeskedés sokáig tartott — s annyira elmérgese-dett, hogy midőn 1662-ben Nádasdy Ferenc eszközlésére, de a nádornak, mint az ország főkapitányának, tudta és megegyezése nélkül kivettek őt dunántúli végházat Batthyány Kristóf dunán-túli főkapitány hatósága alól, — a nádor először becsstelenségi perbe akarta fogatni, majd Zrínyi Péter vagy más által párbajra hívatni s jó magyarán kimondta, mit küld neki, ha ki nem jönne. S ez a heves két férfiú később mégis talált érintkező pontot, a *hazaszeretet* utóbb mégis csak egyesítette őket.

Wesselényi nem volt udvari ember a szó mai értelmében. Tudta, hogy méltósága a kormánynyal s a nemzettel szemben független állást biztosít neki s hatáskörének épségben-tartásán ép oly kitartással működött, mint mestere s egyik előde, Ester-házy Miklós. De neki ennél még több bajjal kellett megküzdenie. A kormány — épen az ő nádorságát közvetlenül megelőző időben — kísérletet tett a királyi helytartósággal, mely ter-mészetesen készségesebb eszköze és végrehajtója volna az ő akaratának. A nádorságtól most minden politikai jelentőséget el akartak vitatni s különben is oly középkori intézménynek tartották, mely nem illik abba a századba, a melyikben — s épen Mazzarininak 1661-ben történt halála után — XIV. Lajos kimondotta, hogy „az állam én vagyok.“ Mig a nádorság nincs eltörölve, az állam: király és nemesség egy ütt véve. Nádort nem képzelhetni nemesi rend nélkül, a rendi élet pedig akkor a nemzet törvényhozó hatalmának nyilvánulása volt. Azért kellett

aláásni tekintélyét, azért kellett azt egyszerűen a közigazgatás terére szorítani. S a közigazgatás terén Wesselényi kétségkívül otthon is volt, ki úgy kormányozta az országot, mint valami nagy megyét; de a nádori méltóság termeszete egyetemesebb, többoldalú tehetséget igényel. Ha valakinek, neki lett volna módjában, hogy a hatáskörének csorbitgatásai miatt unos-untig való sopánkodások helyett a nemzeti párt élére állva, illetőleg biztosítva e pártnak támogatásáról, érvényre juttassa az ország függetlenségének elvét. II. Rákóczy Györgynek 1657-ki támadása óta ki volt adva a jelszó, hogy a török uralmat Magyarország és Erdély egyetértésével kell megdönteni. A kenyértörésnél elhagyta Wesselényit erélye. Egyszerűen tudomásul vette a bécsi kormány azon utasítását, hogy „ha nem gátolja is fegyverkezésében a felvidéki nemességet, azt mindazonáltal ne engedje meg, hogy határaikat túllépven, Rákóczyhoz csatlakozzanak.“ Aggodalommal látta ugyan a bonyadalmakat, de nem mert határozott magyar politikát űzni. Az udvar által behozott figyelő hadtestet fölöslegesnek, veszedelmesnek s a magyarság ügyére nézve nagyon károsnak tartotta; elszállásolásáról, élelmezéséről mégis neki kellett gondoskodnia, az udvar kívánata szerint neki kellett ez ügyben vesződnie a vármegyékkel, melyek tőle várták a törvények szentségének megőrzését, a mint ezt világosan is értésére adták. Kétszínűnek kezdték tartani fenn is, alant is, pedig helyzetében más sem igen boldogulhatott volna jobban. Így akként kellett viselkednie, hogy a fejedelem a maga határozott ellenségének tarthatta s tartotta is, a mint világosan kiténik reánk maradt leveleinek szenvedélyes kifakadásaiból. „Csak az ördög vinné el a pogány palatinust“, kívánta nem-kevésbé pogányúl, midőn 1658. szept. 20-án arról értesült, hogy a tatárok az ő jószágait elégették, a német barátságról vádolt Kemény Jánosét pedig megkímélték. Pedig Wesselényi nem óhajtotta Erdély bukását. Mikor a török már Nagyváradot vívta, a felvidéki megyéknek 1660. július 21-én Tokajban az ő elnöklete alatt tartott gyűlésében szokás szerént szép beszédet mondott ugyan, föl is kérte a királyt, védje meg a kereszténységnek e fontos végvárát, sőt a nemesség fölkeelésének szervezésével sem késlekedett; hanem a megsegítésül — későn és hiában — küldött német hadak kihágásait a kassai gyűlésben mégis ő maga kényszerült védeni, noha beösmerte, hogy azok csakugyan „rettenetes csintalanságokat“ követtek el.

A szónoklatokon túl azonban csakugyan bajosan is mehetett; az 1662-ki pozsonyi országgyűlésen például szép szavainak, sőt könyeinek sem sikerült rá bírnia az evangélikusokat, hogy vallásos sérelmeik azonnal való orvoslásának követelése helyett inkább a hon védelmére gondoljanak s hogy e célból a többi

renddel egyesüljenek. Szept. 2-án tiltakozás mellett mentek haza, a csonka országgyűlés azonban mégis meghozta a törvényeket. Midőn zempléni gyűlésükben az evangélikusok érvényteleneknek nyilvánították ezeket, Wesselényi a tizenhárom vármegyéét ismét hazafias levelekben kérte, hasonló eljárással ne döntsék veszélybe a hazát. Dynastikus érzületét fejleszthette, hazafias aggodalmait azonban nem oszlathatta el azon, még 1658-ban megígért kitüntetés, melyre Nádasdy szerint annyira vágyott, hogy a spanyol király, a Habsburgoknak tett fontos szolgálatai előismerésül, az arany gypjas rendbe vette föl, úgy, hogy — a rend alapszabályai értelmében — most már saját királya is rokonának szólíthatta őt. Legyezgették hiúságát, de ő sem volt már az az ember, ki fényben, pompában keresse dicsőségét, mint még nem oly régen, midőn Bécsben 4—5 napig is elvárakozott cselédsége új egyenruhájának elkészülésére, hogy azután annál szemképrázatosabb módon jelenhessék meg az udvarnál.

Most, az 1662-ik évi országgyűlés után, a szokottnál is jobban aggasztotta az egyetérteni nem bíró hazának sorsa. A török már a következő évben támadt, támadásának sikerét részben a magyarok elégtelenségétől várván. Apafy fejedelem által bántatlanságot ígért mindazoknak, kik „magukat általa a hatalmas török császár pártfogása alá vetik.“ A reformátusok már 1662-ben kijelentették a nádornak, hogy „ők azelőtt sem bíztak volna azokban, kiknek lehelletük csak orrukban lett volna; hanem a kibén bíztak volna s mostan is bíznának, az az egekben és mindenütt mostan is jelen volna.“ Ha már egy Bocskairól, egy Bethlenről s a két Rákóczyról is elmerték mondani, hogy nem személyök kedvéért indultak hareba, hanem hogy a bennök megtestesült elvek: a vallás- és lelkiösmeret szabadsága s az igaz magyarság lelkesítette őket tette, hogyan éledhetek volna a személyesen nem szeretett, elvet nem képviselt és csak kényszerűségből cselekvő Apafy szavain? „Isten a tanúságunk — válaszolt körlevelére a nádor — szánakozással olvastuk Apafy úr körlevelét, kiről elmondhatni, hogy maga meztelen lévén, másoknak kincseket ígér Valjon mi szabadsága van magának is Erdélyben, hol egy pár jó karmazsin csizma elviseléséig hét fejedelem váltá föl egymást? Vagy a török ígéreteiben bízzunk-e, ki barmok gyanánt az emberekből is tizedet szed a szavának hitelt adott nemzetekből; ki Bethlen Gábor óta Erdélyben is az elviselhetetlenségig fölemelte az adót, elvette a fejedelem szabadválasztását, megcsorbított minden jogot, hol maga Apafy sem élhet szabadon s úgy kénytelen írni s beszélni, mint maga sem akarná s mint a magyarok természetes ellensége parancsolja? Valóban, méltán mondhatjuk Apafyról, mit a Megváltó Jeruzsálemről mondott: jobb, ha magatok és gyermekeitek felett sírtok!

Kedves nemzetem! Tudod, mi várna reád a török-uralom alatt? Előbb kiszívnák zsírodat; azután azokat, kik most méltóságos, nagyságos, főtisztelendő, nemes, nemzetes, okos címet viselnek, így szólítanák meg a behódolás után: Te disznó lélek, beste lélek, kurafi, hódolt jobbágy! hagyjuk, parancsoljuk: ezen úri, címeres levelünket látván, hozd ezt, hozd amazt; ha arra a napra itt nem leszen, anyád édes szopta teje is keserűvé válik a szádban.“ Fegyverre, kardra, bárdra hívja tehát a magyarságot, mert „itt az idő, melyben ha elpuhult ivadékaik eleiknek, elvész az a kis rész is, mely még a magyaré Magyarországból, vagy pedig a pogány ebet az országból kiverhetik.“ Jobb meghalni karddal, mint összetett kezekkel, mert „a magyar nemzet szabad nemzet“ és „nehezebb a nemes vérnek iga alatt nyögni, mint már megkötött hitvány kötés csorbáját bodzafüstjével nyelni.“ — Ő maga sereg nélkül ment volt ugyan a felvidékre; de népiesen s igazán ad hominem írt kiáltványa szándékától még azokat is eltérítette, kik imént hajlandók voltak Apafyhoz csatlakozni. Apafy, a minek voltaképp talán ő maga örült leginkább, egy magyart sem vert le a lábáról, sőt a következő évben, ha titokban is, Lipót hívének tekintette magát.

A nádor, a mit erősen megszorított hatáskörében tehetett, tett a hazáért. 1664. elején Lőcsén tanácskozott a rendekkel s neki is volt része benne, hogy a hadjárat erélyesebben indulhatott meg. Mindamellett nagyon s nem ok nélkül elégedetlenkedett. „Nehéz, édes kedves uram, — írja április 17-én — embernek ösztön ellen rugodozni! Balassa Bálint írott versében, hevervén, holott azt írja: *ha szól is dolgozhoz, félben vess, a mit mondott*; sokan dolgunkat avagy nem értik, avagy érteni s annyiaval inkább érzeni nem akarják. S ha idegen nemzettől szenvednénk, csak mégis tűrőbb volna; de magunk nemzete bűzhet bennünket s ezennel bán uramat (Zrínyit), Batthyány Kristóf uramat s engem egy csomólékba kötötven szabadságunkkal, olasz bugyogóban dugván, kakukkolni tanítanak. Átkozott privatum commodum, intestinum odium, fenthéjazó méltóság hálóságát s vakítja pákosztaságunkat.“ Saját személyének és méltóságának sérelmeit panaszolva, „bús elméjének vezérléséből“ mind jobban elragadja „pennája“. — „Élek, úgy-mond, mint számkivettetett, haszontalan kárvalló, sóhajtok, hol hamvafolta vénült szemeimmel áztatván öszült szakállamat s nem vígan hattyúmódra, hanem rettegéssel s reszketéssel elmélkedem hazám veszedelmével jövő haláloamat.“ Voltak némi hadai, de azokat sem fizették, úgy, hogy csaknem egy szálíg elszéledtek, — a mint ő régen megjövendelte; „de, teszi hozzá, ha szót nem fogadnak s autoritásomban megfognak: arról nem tehetek.“ Murányba nem szabad vonúlania, mert az udvarhoz

közel kell tartozkodnia; a hadjáratban nem szabad részt vennie, Lengyelországba, honnan pedig segítséget hozhatna, nem eresztik; Bécshez aránylag nem messze fekvő vára Teplicska erőtlen, Sztrečno is „üszögében“ van; „mostan, folytatja keserűen, egy kegyetlen völgyet találtattam a rettenetes hegyek közt, egy folyó-patak mellett; ott csináltatok erős sáncot; oda, a kegyetlenbe szorúlok s mivel a magyarságnak kelete nincsen, régen gyűlöltem tót szót tanulok s hitvány bakbúzó tótjaimmal zsendicét (juhsavót) iszom és mondhatom, az hoz új létre. Azonban ti, édes emlővel bíró magyarim, kik láttatok az első lovakon ülni: úgy hajtsátok és vezessétek rúdatokat, törést ne szenvedjen szekerek s rólam, ártatlanul megesett s földretapodt állapotomon példát vévén, szerencse kerekéhez mint bízhattok, — lássátok.“

Örömmel fogadta a harctérről nem-épen ritkán érkező jó híreket s örült Zrínyi diadalain, de annyival inkább bánkódott a felvidék nemességének közönyén. „Gyalázatos legyen minden nemzetségek — fakadt ki a halogató vármegyék ellen; — átkozott minden maradékuk és ha Isten életben tart, meg fogom tanítani Istenét, hazáját és annak törvényeit szeretni, magistratusainak parancsát megbecsülni.“ Nagy-néhezen, sok évelődés, vesződés után a borsodmegyei Szendrő alatt Bereg, Ung, Szatmár, Ugocsa, Zemplén és Sáros vármegyékből októberre összehozott ugyan egy 4—5000 főre menő sereget, a szentgotthardi meglepő győzelmet oly gyorsan követő s a diadalnál is meglepőbb vaskvári béke azonban az ő kezeiből is kiverte a fegyvert.

Dúlt kedélylyel ment Bécsbe, hova őt a nádorral, primással, Nádasdyval, Zrínyivel s másokkal együtt hívta volt a király és sehogysem tudták megnyugtadni azok a magyarázatok, mikkel Lobkovitz herceg a béke föltételeit bemutatta. — S 1664. dec. 9. tett válaszukban nyíltan is kijelentették, hogy „a békéhez ők nem szólhatnak, mert az a nemzetnek, az összes karoknak és rendeknek joga; de akaradjuk sincs elfogadni a békét.“ Megkapó színekkel rajzolták az országnak nyomorúságos állapotát. A felvidék el van vágva az ország többi részétől és Szendrőtől Pozsonyig ki van téve a török pusztításainak. Magyarország nem ország többé; csak rongya a réginek. A közbiztonság végkép oda lett. Mondhatatlan, mennyit állt ki a nemzet. Kolozsvártól Csáktornyaig mindenki vesztett valamit. S az általános nyomort és pusztaságot még a német katonák is növelik; és pedig, mint Spankau ezredes mondta, szándékosan, politikából. Legyőzött nemzetnek nézik a magyart: megvetik, semmibe sem veszik. A tanácskozásról komoran távozó urak tiltakozását 1665. január 5. Wesselényi a pozsonyi káptalan előtt is ismételte, kijelentvén, hogy Souches és Abensberg gróf császári

biztosokkal kész ugyan eljárni abban, hogy a Vág mentén alkalmas helyet találjanak egy, az elvesztett Érsek-Újvár pótlására rendelt erősségnek, a honvédelem azonban az ország dolga lévén, már most ellene mond mindennek, mit társai ez ügyben talán az ország jogainak sérelmével tennének. S mikor szept. 20. letette Leopold-Újvár alapkövét, — „a császárhoz majdnem undorítóan hű“ nádor nem volt már többé „udvari cseléd — fegyveres szolga“; felülkerekedett benne a *nádor*, az igaz magyar.

IV.

Wesselényi összeesküvése.

1666. január 3. elhunyt Lippay György érsek, kiről azt hitte a közvélemény, hogy megátkozta kezét, melylyel a koronát a „hitszegő“ Lipót fejére tette. A magyar katolikusok vezére most az ellenreformationnak híve, az „inkább tót“ Szelepcsényi György lett, ki mindenét a Habsburgoknak köszönhette, ki rabja volt önzésének és személyes dicsvágyának, kire tehát épen nem lehetett számítani a nemzeti ügy védelmében. Állásánál, méltóságánál fogva a nádort illetve meg annak fölkarolása. Lehet, hogy főképen feleségének ösztönzésére lépett a tettek mezejére; lehet, hogy nem volt egészen tisztában a tennivalók, vagy inkább a módoszatok iránt s igaz, hogy ekként nem is állott a feladat színvonalán; de a nemzetek történetében olykor sokkal kevésbé vonzanak a nagyesszű diplomaták, mint az inkább csak szívők után induló hazafiak példái.

Brutus harcát vitta szívében, de a Caesar iránt való személyes háláját legyőzte hazaszeretete.

Lobkowitz ellenlábásának, Auersperg miniszternek barátjával, Grémonville francia követtel már 1665-ben szólt aggodalmairól; a császárral ezidőszerezt békében élő francia királytól azonban egyelőre nem remélhetett komoly beavatkozást. Az országgyűlés Wesselényi sürgetései dacára is szünetelvén, a még azon év folytán Pozsonyban Lipót személyes jelenlétében megtartott értekezlet pedig nem vezetvén eredményre, hazafias aggodalmaiknak megbeszélése végett az urak csak magán összejövetelekre voltak utalva s a gyanakvó kormány előtt még ezeket is titkolniuk kellett.

I. Rákóczy Ferencnek Zrínyi Ilonával 1666. márc. 1. tartott lakodalmán a vendégek sirva-vigadva beszéltek honuk szomorú sorsáról s visszamenet Zrínyi Péter horvát bán betért Stubnyára a betegsége által ágyhoz szegezett nádorhoz, kinél Bory Mihályt, L. Nagy Ferencet, Keresztury Lászlót és Székely Andrást találta. A két főúr szorosabban szövetkezett egymással, hogy egymást utolsó csep vérig védik az ország jelen siralmas helyzetében, az ország szabadságának helyreállítására pedig mindent megtesznek. Ápril 5-én a nádor a magyar nemzet nevében arra hatalmazta fel Zrínyit, hogy Bécsben nyerje meg Grémonvillet a francia-magyar szövetség eszméjének, az összeesküvés céljaira pedig kérjen tőle kölcsön 100.000 frtot. Nem volt meg benne Oraniai Vilmos önzetlensége, hogy ne csak egy Egmontot és Hornt bírjon áldozatra, hanem vagyónát már most ő-maga is kockáztassa a hazáért. Tervök lassú lebonyolódásának első oka a pénz előteremtésében való habozásuk volt, a második pedig Grémonvillenek tartozkodó magaviselete. S Wesselényi valóban idegenkedett aféle tervektől, hogy Magyarországnak — a segítség viszonzásául — francia herceg legyen a királya.

Ő úgy vette észre, hogy lejártá magát János és Ferdinánd királyok kora, s így a másfél század óta szereplő német, vagyis azon párt, mely Magyarország fennmaradását német segedelemtől remélte. A másik nagy országos pártnál, a töröknél kell tehát kísérletet tenni s megújítani a János király korabeli török-magyar szövetséget. Nagy fordulatot jelez ez Wesselényi politikájában, ki az egyik alternatívával nem boldogulván, elfogadta a másikat, annak minden következményével együtt. S ezek közé tartozott, hogy a török barátságnak Erdély közreműködése folytán kell vala létesülnie s hogy az ily fontos föladatra különben képtelen Apafyt sem lehet kihagyni a tervből. Szándékában csak megerősítette Nádasdy Ferenc országbírónak önkéntes csatlakozása (július 29.). A beavatottak a nádor meghívására 1666. aug. 23. Murányban gyűltek össze s Wesselényi kész tervszellett állott elő.

A török hagyjon békét ezentúl az országnak, ne terjeszkedjék tovább, ne zaklassa a hódoltságot, ne avatkozzék a belügyekbe, sőt a nemzet külpolitikáját se bénítsa meg. A nemzet legyen független, mely alkotmányát szabadon fejleszthesse s közjogi kérdésekben önállóan intézkedjék. Ez országnak és Erdélynek védelmét azután a török vállalná el, mit a nemzet nem adóval ugyan, de bizonyos, legfeljebb 100.000 tallér évi tiszteletdíjjal viszonzna. A tulajdonképeni hódoltság határvonalainak szigorúbb, vagy enyhébb kijelölése szerint szabnák meg a tiszteletdíj nagyságát.

E tervvel Wesselényi megtagadta ugyan államférfiúi egész

tuáljuk, nem látván, se remélvén ilyen utolsó romlásra jutott állapotunkban senkitől bizonyos reménységet előmenetelünkre, sőt csak ezen státusban való megmaradásunkra is, hogy mindezekben egymás híre nélkül semmit nem cselekszünk, hanem mindenekhez egyenlő akarattal és megegyezett elmével kezdünk, munkálkodunk végig, állandóképen.“ Azt pedig, a ki közölök e miatt bajba jutna, tartoznak minden úton és módon „a galibából kisegíteni“. Ezen önzetlen és hazafias célú szövetkezetet már nem oly kedvező színben tüntette föl Zrínyinek és Nádasdynak dec. 28. való szorosabb egyesülése, mely szerint egymás előmenetelét és érdekét mindenben előmozdítják. Maga a bécsi szerződés azonban úgy, a hogy megkötötték, nagyon alkalmas arra, hogy rokonszenvet ébresztszen aláíróik iránt, kiknek ez oklevélből a hazaszeretet jótevő melegsége sugárzik ki. S Wesselényiről bizvást föltehetjük, hogy nagyravágyás nem vezette a dologban. Nádor volt, első személy a király után. Feleségét gyanúsítják, hogy trónra vágyott; uráról magáról lehetett-e föltenni ekkora önmegfeledkezést? Családi jószágain kívül királyadta birtokait s a tőle és az országtól nyert méltóságokat kockáztatta; mint *úr*, csak veszthetett, ha szándéka kitudódik, vagy máskép meghíúsúl; nyerni csak mint magyar nyerhetett s ekkor is csupán hazafiúi kötelessége teljesítésének — igaz, hogy mindennél boldogítóbb — öntudata jutalmazhatta. „Fölkelésünk célja, mondta Grémonvillenek Zrínyi és Nádasdy, nem más, mint hogy helyreállítsuk az országnak lábbal tapodott szabadságát s hogy visszaszerezzük elvesztett végvárainkat, mire a magyarok maguk is elég erősek volnának, ha a császárt kifelé valamely más hatalom foglalkodtatná!“ Wesselényi maga azonban még nem látta elérkezettnek a kitörés pillanatát s ha talán bízott is abban; hogy a végkép elkeseredett nemzet az első felszólításra fölkel, kellő pénzalap hiányában minden elhamarkodott lépéstől óvakodott. Hiszen a XIV. Lajostól kért kölcsön a vállalat diplomatiái költségét sem fedezhette teljesen, oly ember pedig, mint Nádasdy, ki hazafiasságától nem bírta különválasztani önszeretét, vonakodott előleget adni óriási jövedelmeiből s Rákóczy Ferenc esetleges megsarcolására, vagy Thököli István hitelére utalt. A nádorról széltére beszélték, hogy nem tud bánni a pénzzel, az ő vagyona tehát alig jöhetett szóba. Más tekintetben hűségesen szolgált a szövetségnek, a melynek azonban sehogysem kedveztek a külviszonyok. A lengyel udvartól csak udvarias feleleteket kaptak s Törökországban Baló László sem járt szerencsével. Sőt attól lehetett tartani, hogy a felvidéki nemesség újra hangoztatni fogja az „inkább Allah, mint Wer da!“ jelszókat s hogy a protestáns iskolai javakat bitorló Báthory Zsófia ellen támadva, török-német be-

avatkozást idéz elő, mi a Felvidéknek Erdélyhez, vagy Törökországhoz való csatolásával végződhetnék. Az 1667. január 9. Pozsonyban tartott értekezleten Wesselényi kimondta, hogy akár van, akár nincs gyökeres joguk a protestánsoknak, a király, ki birtokuk megtartását esküvel ígérte, köteles szavának állani.

Ily zavaros kül és belviszonyok közt gyűlt össze az 1659: 34. törvénycikk értelmében összehítt, de voltaképp az „interessatusok“ gyanútalan összejövetelére szánt besztercebányai „nádoriszek“ (1667. febr. 28.). A tizenhárom északkeleti megye képviselőin s az interessatusokon kívül Szelepcsényi primás és gróf Rothal is megjelentek azon; ez utóbbit és Zrínyit bízta meg a király, hogy meghallgassa az ország sérelmeit. A megyék azonban nem akartak részt venni oly gyűlésen, melyen a magyar ügyek tárgyalására, mint külföldi, jogosítatlan Rothal elnököl. Magántanácskozásaikban viszont erősen kikelték a kormánynak mind nagyobb önkénykedései ellen, melyek az ország teljes elnyomását készítik elő. A fegyelmetlen német katonaságtól ép úgy meg kell szabadulniok, mint a töröktől. A már nagyon beteges nádor személyesen nem vett részt a Széchy Mária lakásán tartott titkos gyűléseken; úgy látszik azonban, figyelmébe ajánlotta az uraknak, hogy mielőtt élni akarnának az aranybulla záradékában adott jogukkal, ünnepélyes követség által kellene fölszólítaniok a királyt, hogy valóban hajtsa is végre azon törvényeket, melyeknek megtartását trónraléptekor esküvel fogadta.

Terveik kétségtelenül olyanok, mik tiszteletet gerjesztenek azok tervezőinek hazafias szándékai iránt. A török ortalom mellett alkotmányában biztosított Magyarország, ha teljesen független már csakugyan nem lehetett, inkább lebeghetett eszményképül, mint a tartományi szerep árán kínált nyugati műveltség, mely egyébként még anyagi javukat sem igen akarta számba venni. A cél maga még akkor is becsülést érdemel, ha a végrehajtásában buzgólkodók nem birkózhattak is meg vele s ha egyesek önzésnek sem voltak is híjján. A besztercebányai interessatusok, Apafyhoz adott útasító levelökben, egész önzérettel hivatkozhattak igaz magyarságukra. Nemzetük ügyéért lelkesülő igaz magyarok voltak. S halálos ágyán is nemzetének ügyéért dobogott vezérök, Wesselényi szíve. Utolsó pillanatáig érdeklődött azon magasztos eszmék iránt, melyeknek létesítéséért egész jövőjét s minden méltóságát kockáztatta. Ő-maga rekesztette be a nádori széket. Betegen távozott Besztercebányáról, hol már március 16-án megerősíttette végrendeletét. Mindenét hű ápolójára, feleségére hagyta, kit a király és az ország ortalomába ajánlott. A siron túl is átokkal fenyegette bárgyúnak tartott fiát, Lászlót, ha mostoháját bántaná. S Tót-Lipcsén, hova félholtan érkezett, március 28-án mégis Széchy Mária mérge

ölte volna őt meg? S megölte volna azért, mert Wesselényi állítólag canossai útra készült Lipóthoz, hogy fölfedezzen neki mindent? Több, mint valószínű, hogy a végleges szakítás előtt a nádor még egyszer, de utoljára, Bécsben csakugyan meg akarta kísérteni a békés kiengesztelődést; de a valóságnak még csak látszata sincs azon, mit ellenségei foghattak rá, hogy az első sorban épen őt veszélyeztető terveket ép akkor fedezze föl, mikor a siker miatt legkevésbé sem aggódhatott. Annyi bizonyos, hogy Wesselényi évek óta betegeskedett s hogy maga is korábban megbarátkozott a halál gondolatával, mert végrendeletét már egy év előtt megírta. Abban kifejezett akaratához képest 1667. ápril 22. a murányi kápolnában temették el, de aligha barátruhában s aligha fény és pompa nélkül, mint kívánta, mert még az őt elsirató harangokat is egyenesen ez alkalomra öntette Széchy Mária.

Pázmány Péter, Bethlen Gábor, Esterházy Miklós.

Lippay György, Zrínyi Miklós, Wesselényi Ferenc.

A XVII. század első harmadában amazokat, a másodikban emezeket tartotta hazája oszlopainak a magyar közvélemény. Valamennyiök közt talán Wesselényi volt a legszerényebb tehetségű. Nagy esztét, könnyű felfogását, helyes ítéletét, leleményességét azonban nem épen szerencsétlenül pótolta a pártok küzdelmeiben s az udvarral való érintkezéseiben kifejtett ildoma. Nem tartozott azok közé, kik ellenálhatatlanul magukkal ragadják a népet, kiknek ígém áhitattal csügg s kiknek képességeiben föltétlenül bízik egy egész haza. Ő a szó szoros értelmében még csak forradalmat sem akart. Konzervatív magyar volt, erősen kifejtett jog- és alkotmányérzettel, ki a kormánynyal való küzdelmet csupán addig akarta folytatni, míg ezt a nemzeti örökölt szabadságok tiszteletére bírja, vagy kényszeríti. Hosszú éveknek csalódásai vezetik őt arra a gondolatra, hogy az országot fenyegető absolutismus elől egyesegyedül az arany bullában van menedék; nem egyszerre, nem mint *deus ex machina* tűnt föl szabadító gyanánt a reménykedők előtt. Ifjúsága viharos volt, — szenvedélyeit nem ügyekezett korlátozni, természetes hiúsága egyidőben szinte feledteté vele nemzetét s mondhatnánk többet, mint mondhatunk minden emberről; de csak *hibákat* szellőztethetnénk, gyöngeségeket, mik jellemét szeplőtlenül hagyják. S ő különben is közpályán működött. Milyen magánélet előzte meg hatásosabb szereplését, alig jöhet kérdésbe, mivel a politikában elért siker gyakorta független az egyén jellemétől; s a mint a legbecsületebb, legtanúltabb és legeszesebb emberek is veszedelembé dönthették hazájokat, úgy viszont jellemtelen, felületes és szélcsap férfiak már nem egyszer kérkedhettek eredménynyel. S a magánéletben is hányan vannak, kik fiatalságukban legkevésbé sem

ügyekeztek megtagadni könnyű véröket, míg férfikorukban teljesen megkomolyodtak s tüzzel, lélekkel láttak a becsületes munkához. Bizonyosan boldogabb az az élet, mely minden időben következetes az erényekben; de a hazaszeretet erény akkor is, ha kissé elkésve fog a munkához. A mily különbség van Zsigmond király uralkodásának első és második fele közt, megfontolás, higgadság, kötelességérzet tekintetében ép oly nevezetes fordulópont Wesselényi életében is a nádorság. De a mint életének első szakaszában nem volt erények híjján, úgy annak második részébe is átszűrődtek egyes hibái.

Wesselényi továbbra is az első benyomások embere maradt; oly körülmény, mi rosz ajánlólevél a diplomatai pályára. Egyes esetekben tudott színelni ő is és a két Rákóczy eleget szidta csalárdságát; egészen véve azonban szokimondó ember lévén, szinte csodálni lehet, hogy ő egy titkos társulat élére állhatott. Rosz néven veszik tőle, hogy a diplomata utolsó eszközéhez, a fegyverhez nyúlt. „Nincs más mód benne“ mondta ő maga. S nem is volt. Lett volna talán, ha Magyarország mint egységes állam nézhet szembe a más jellegű összbiradalomról álmodozó császári kormánynyal. Azonban épen ezen egység hiányzott; s a szétदारolt haza az országgyűléseken való pusztá ellenzéken kívül mit tehetett a reá nehézkedő katonai dictatura ellen? Mennyivel kedvezőbbnek vehetjük az ezen századbeli Anglia helyzetét; — s a *Petition of right* ott is követnie kellett a *Declaration of right*nak. Oly államesíny után, mint a vasvári béke, nemcsak a pártviszonyoknak kellett változniok, hanem a pártok taktikájának is. Az egységes, katolicus császárság eszméje azokat is megdöbbsentette, kik akartak ugyan egységet, de nem akartak német hegemoniát; s akarták a katholicismusnak a maga régi jogaiba való visszahelyezését, de nem a magyar állameszme árán. 1664-ben miben különbözött a tulajdonképeni Magyarország helyzete attól, a mibe Erdély Kemény János politikája folytán 3—4 év előtt jutott? Erdélyre nézve akkor a német, Magyarországra a török barátság látszott kisebb rosznak. S oly képtelenség volt-e az a remény, hogy a magyar-török szövetség még Erdélyt is visszaadja önnmagának?

Wesselényi, a német párt feje, a török párttal való egyesülésen dolgozott, — azon, hogy török és francia segítséggel útasítsa vissza a türhetetlen német avatkozást. Ennek azonban nemcsak szükséges következménye, hanem egyúttal útja, módja és biztosítéka volt az alkotmány megszilárdítása. Erre a kettőre törekedett; mert ezt a kettőt külön sem választhatta egymástól. A török hatalomról mindenki tudta már, hogy egyes sikerei mellett is tarthatatlan az állása; a westfáli békében és a XIV. Lajos föllépése folytán minden régibb jelentőségéből kiforgatott

német birodalom vezéregyéniségeiről pedig szintén nyilvánvaló volt, hogy keleten és délkeleten keresnek kárpótlást s hogy már 1648 után, egyelőre, igaz, még német nagyhatalmi állásuk foltozgatásával, határozottan arra törtek, a mit nyiltan csak 1804-ben jellentettek ki utódaik. A keletkező félben levő Ausztria veszélyesebb ellensége volt hazánknak, mint a hanyatló Törökország.

Elhamarkodásról, könnyelműségről bajos vádolni Wesselényt, mint az összeesküvés fejét. Allásának és az alkotmányos ellenzéknek egy eszközével sem boldogult a bécsiek ellen. S hogy a hazának mégis szolgáljon, kire hivatkozhatott volna most inkább, mint épen magára a hazára? Oly szövetség, melyben Erdély fejedelme s Magyarország három fő méltóságosa, a nádor, országbíró és a bán a Királyhágón innen és túl levő nemzet nemességének és polgárságának színe-virágával egymás oldalán és egymást kölcsönösen támogatva s mintegy hivatalos forradalmat csinálva vesz részt; oly szövetség, melyben — az ellenreformatio idején — katolikus és protestáns a haza mindennél szentebb eszméjében egyesül, magában véve, bizony, megkapóbb tényei közé tartozik lélekemelő példákban amúgy sem szegény történetünknek. Fontos már csak azért is, mert míg a XVI. század óta másfélszázadon keresztül Magyarország egyáltalán nem üzött önálló politikát, most végre megújja passzív magaviseletét s a jog szerint hozzátartozó országrészekkel szemben is vezérül lép föl. A szigorú történelem Wesselényiben s ezen szereplésében gáncsolhat, gáncsol is sokat; de igazságosan sohasem vitathatja el tőle szándékainak hazafias voltát, sem azt, hogy kötelességét fölismerve, legjobb tehetségei szerint cselekedett.

Dr. Márki Sándor.

Thököly Imre.*)

Született 1657. szeptember 25-én Késmárkon; meghalt 1705. szeptember 13-án Nikomédiában a Virágmezőn.

I.

Thököly ifjúsága.

Késmárki gróf Thököly Imre Késmárkon a Thökölyeknek ott máig is meglevő kastélyában született, 1657. szeptember 25-én. Atyja István volt a család dúsgazdagságának megalapítója; 1654-ben ő szerzett annak grófi címet, melynek hangzatosságát százezer tallerra menő évi jövedelem biztosította. S e jövedelmet még-inkább növelte ráthóti Gyulaffy Máriával 1651. november 14-én kötött házassága. Imre ötödik gyermekök s egyetlen fiuk, legfőbb reménységek volt. Atyja, ki mint Árva- és Máramaros-megye főispánja, maga is politikailag számbavehető méltóságot viselt, fiának, kiben — anyja részéről — a Bethlenek fejedelmi vére csörgedezett, fényes jövőt szánt s ehhez képest 1668. január 22. óta nagy gonddal neveltette az ágostai hit-

*) Fametszet után.

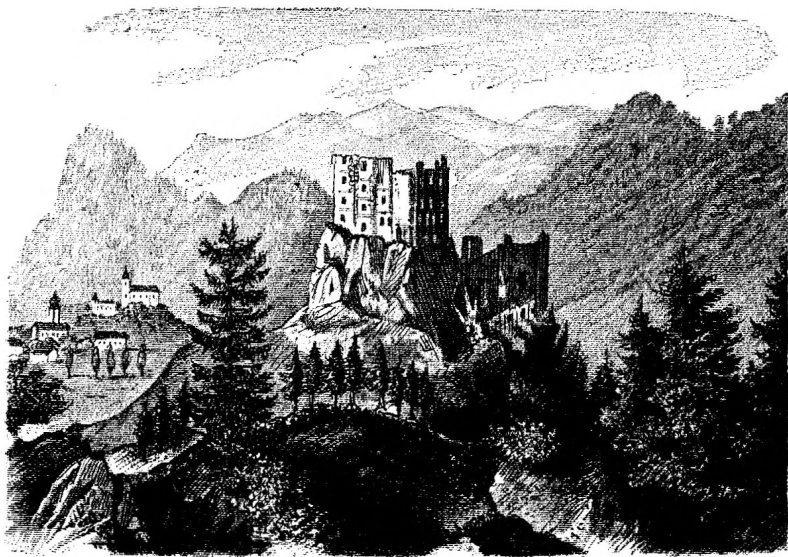
Thököly Imre életrajza.

vallású evangélikusoknak eperjesi kollégiumában. Itt 1669. október 4-én már mint syntaxista, vagyis V. osztálybeli tanuló játszott egy „Papianus Tetragonos“ nevű színdarabban, melyet a deákok a közönség mulattatására adtak elő. A tizenkétéves gyermeknek Imre magyar király szerepe jutott, mint a ki syntaxista létére is viselte Árva- és Máramarosmegye örökös főispánjának hangzatos címét. A jobbadán tősgyökeres magyar nemes ifjak közül, kik együtt játszottak vele a kollégiumnak mind a hét osztályából, hányan szerepeltek utóbb a történelem színpadán is és pedig csakugyan Imre királynak: Thököly kuruc királynak oldala mellett! Például unokatestvére, Petrőczy István, Izdenecz Márton, Szirmay András, Jánoky Farkas, jó barátja Kellemessy János, Bertóthy Zsigmond stb. Legkedvesebb s még életének alkonyán is szeretettel emlegetett barátja Pekry Lőrinc volt.

Az ifjú gróf azonban nem fejezhette be kollégiumi tanulmányait, a mikről tanítói naplót vezettek ugyan, de az, fájdalom, elveszett. A Wesselényi-, illetőleg Zrínyi- és Nádasdy-féle összeesküvésnek fölfedeztetése, különösen pedig a Szécsy Mária által védett Murányvárnak elfoglaltatása után ugyanis gyanúba vették Thököly István grófot, hogy szintén részes a fölkelésben. Thökölyt már hosszas betegsége is eléggé igazolhatta volna; a főúr azonban igen világosan látta, hogy a nagy vagyonára áhítozók semmi esetre sem hagyják őt megmenekülni; fiát Imrét tehát Likava várának védelmével bízván meg, ő maga két növendék leányával, Katalinnal és Évával együtt Árva falai mögé vonult. Árvát a bányavárosok főkapitánya, Esterházy Pál, már 1670. november 20-án körülfogta s István grófnak december 3-án történt halála után be is vette azt. A leányokat nemcsak megoltalmazta, hanem a pár év múlva szép hajadonná növekedett Évát feleségül is vette.

Thököly Imre ezalatt Likavát védte Heister ellenében. E vár a Vág völgyének egyik legszebb helyén, a Lykavka falu fölött emelkedő meredek sziklán valamikor a XIV. század elején épült. A Thökölyek nagyjösszeg pénzen vásárolták meg az Illésházyaktól s tekintélyes erősséggé, de egyúttal fényes főúri lakássá alakíttatták át. A kútat védő fal egymaga 70,000 forintba került, min alig csodálkozhatunk, ha olvassuk, hogy falragasztékul borban hígított tojásfehérnyét, homokot és meszet használtak a mesterek. A sziklába vájt roppant pincék s az új bástyák ép oly biztos védelmet ígértek, mint a mennyire gyönyörködtettek a szemet a Semiramis kertjeihez hasonlított szép kertek. A vár kapitánya, Nemessányi, hatodik hete oltalmazta már a várat és ifjú urát, midőn, a puskaporos torony felrobbanásával egyidejűleg, hírét vette Thököly István elhúnytának. Ekkor

a család más barátjaival együtt, ő maga is menekülésre ösztönözte a nagyjövőjű gyermekeket. S Thököly Imre december 4-ének sötét éjjelén leánynak öltöztetve barátjával, Keczerrel, osont ki a várból és két szolga kíséretében szerencsésen keresztül jutva az ostromlók seregén, a császáriak megtévesztése végett visszásan patkólt ló hátára pattant, alig pihenve addig, míg Husztra nem ért, honnan december 13-án már Teleki pártfogását kérte.

Likava vára.*)

Nemessányi csak ekkor adta föl az erősen megrongált várat, melyet a hozzátartozó hatalmas uradalommal együtt mindjárt lefoglalt a kincstár.

December 24-én késő este érkezett Apafi küldötte Husztra, hírül vivén, hogy a fejedelem szívesen látja az ifjú grófot, ki a karácsonyi ünnepek után azonnal meg is indult Erdélybe s 1671. január 18-án már Fogarasban volt. Idejének javát az enyedi kollégium látogatásával töltötte s a nagy tudományú Absolon Dániel kísérte őt, mint nevelő, mindenüvé. — Thökölyt ez évben megidézte s jószágainak elvesztésére ítélte a pozsonyi törvényszék; a reá következő esztendő azonban eleinte minden

*) Rézmetszet után.

jóval kecsegtette a fiatal politikust, ki e tekintetben is méltó tanítványa volt Absolonnak.

Kesmárkot, illetőleg a kettős fallal körített Thököly-várat, melyben nagybátyja, a jó öreg Zsigmond úr lakott, az ő nevében foglalta el Szirmay Miklós; családjának föltétlen hívét, a hegyi úton Arváig hatolt Pika Gáspárt 1672. október 20-án örömmel s mint szabadítójukat fogadták jobbágyai, a lutheránus tót parasztok. Pika november 3-án bevette Árvavárát s onnan az egész vármegye népségét a bujdosók részére vonta; nemsokára azonban arról is értesült Thököly, hogy a várat visszavívta, Pikát november 25-én karóba húzatta s jószágait ismét lefoglaltatta Spork tábornok.

Az ifjú főúr, kit Apafi fejedelem kiváló szívességgel fogadott s kit gondos nevelésben és tudományos oktatásban részesített, mindezen hírek hallatára nagy ifjúsága és tanulmányai mellett sem maradhatott közönyös. Atyja ellenséges németek ágyútüzében lehelte ki lelkét; nővéreit apácázárdákba, őrizet alá vitték; őt magát mindenéből kifosztották. A boszú gondolata, a németek elől Erdélybe futott bujdosók folytonos üstöngzése s Apafinak, főleg pedig Teleki Mihálynak, Erdély e kiváló államférfiának jóakarata hogy ne vonzotta volna őt a hazátlan magyarok, a szabadságkeresők s az ezeket gyámolító törökök táborába? Gyermek volt, de híres család s nagy vagyon örököse, kinek nagy jövőt ígért mindenki — s nagy jövőt ígértek az ő nevében a felvidéken kivívott első sikerek is. Így lett ő, mint utóbb az élet iskoláját kijárva, 1694. ápril 30-án maga mondotta, már 13 éves korától fogva a török nemzetnek mind szerencséjében, mind szerencsétlenségében állhatatos igaz szolgája.

Kényeztette, gügyögtette őt az a párt, melynek nagy szükségé volt reá s már gyermekkorában eltöltötte azzal az eszmével, hogy a haza és vallás csak tőle várhatja szabadságát s hogy ő azon gondviselés-szerű férfiú, ki ismét nagygyá teheti a hazát. E tömjénezés kétségkívül befolyást gyakorolt jellemének fejlesztésére s arra, hogy benne utóbb oly párhuzamosan működtek a nagy erények és a nagy hibák.

Nevelője és hű barátja, az eszes Lilienbergi Absolon Dániel vezette be őt a politika útvesztőibe is. Ő volt az első, ki a bujdosók ügyének legalább annyiban nyerte meg az 1674. május 20-án lengyel királylyá választott Szobieszktyt, hogy országában a hadfogadást ne gátolja; s ő, ki Bethune, francia követ s vele XIV. Lajos figyelmét ismét a magyar ügyekre irányozta. E férfiú nyerte meg Thökölyt, a gyermekifjút is, ama merészebb politikának, melyet Wesselényi Pállal, a bujdosók eddigi vezérével szemben, Teleki Mihály folytatott. E politika a kurucok ügyének európai kérdéssé való emelésében tetőzött.

Francia, török, lengyel és erdélyi érdeket kellett emlegetni, hogy súlyt nyerjen az és hogy kiemelkedjék elszigeteltségéből. S ezt csak úgy lehetett remélni, ha a derék, de fényes tehetségekkel nem bíró Wesselényinek háttérbe szorításával Telekit állítja a mozgalom élére.

Az elégületlenek 1675. ápril 1-én Telekit ösmerték el fejöknek. S elősmerte őt Thököly is, ki négy hét múlva a nevezetesebb bujdosókkal együtt alakszerű szerződésre ügyekezett lépni Apafival s a francia királylyal, hogy a háborút nagyobb arányokban folytathassák. A törökök magatartása azonban az erdélyieket s velők Telekit megakadályozta a nyílt föllépésben, úgy, hogy egyelőre még mindig Wesselényi maradt a hadak élén. S táborával járt a szépen fejlődő ifjú Thököly Imre is.

Eleintén teljes engedelmességet mutatott. A vitézi élet az újság ingerével hatott reá, kedvvel végezte tennivalóit és szabad idejét örömetst töltötte jó cimborák közt, poharazgatva. 1676 vége óta azonban ismét élénkebb részt vett a politikában. Igaz, hogy főképen ő beszélt rá Apafit a németekkel való háborút ellenző Beldi Pálnak szabadonbocsátására, de viszont tevékeny volt abban is, hogy ez térítvényt adjon magáról. 1677. július 9-én Radnóton huszonharmad magával első sorban ő kötelezte magát, hogy híve lesz Apafinak s engedelmeskedik az általa vezérül küldendő Telekinek; mihez tíznap múlva különben Wesselényi és társai is csatlakoztak; és szeptember 14-én „sok racionálása és persvasiója után“ ő vette rá a fejedelmet, hogy elfogadjá a Bethun által ajánlott lengyel segílyt, melyet ettől első sorban az ő Mentora, Absolon eszközölt ki. Úgy volt, hogy reá bízzák a lengyel dandárral együtt működő csapatok vezetését. Szeptember 24-én azonban addig, míg a porta helybenhagyása meg nem érkezik, Teleki, a fejedelem nevében, eltiltotta őt a lengyel hadakhoz-csatlakozástól; s mivel 28-án ő ennek ellenére is megindult, véghetetlenül sértve érezte magát, midőn a fejedelem már két nap múlva visszarendelte, október 5-én pedig egyenesen tudatta is vele, hogy már csak lutheránus vallása miatt sem küldheti őt a végekbe, mert a katonák agyonlőnék. Mikor azonban a fejedelmi tanácsban részletesen ösmertette Telekivel való viszálját, 13-án megengedték neki, hogy mint magán személy a fölkeltekhez csatlakozzék. Időközben „Teleki urammal is jobban kezdte a hűrt összeigazítani“ s így november 6-án a portáról érkezett lehangoló felelet után is kiindult Magyarországba. Ott december 5-én egyesült Wesselényivel; csakhamar azonban ezzel együtt téli szállásra vonult.

A táborban napról napra láthatta, mily kevésbé alkalmas Wesselényi a nagy feladat megoldására. Hiszen a Boham által vezetett s francia pénzen szolgáló 2000 lengyelt sem tudta meg-

tartani maga mellett. Mindenképen rajta volt tehát, hogy cselekvő fellépésre bírja Telekit, mivel a közös érdek ismét összehozta. Február 24-én Kővárban személyesen találkozott vele s ezt, ki épen imént tette politikai halottá a megbuktatására törekvő Béli Pált, reá is vette, hogy, ha másként nem, mint magánember csatlakozzék a felkelőkhöz. A vádak egész özönét zúdította Wesselényi fejére: hogy ellensége a fejedelemnek s hogy csak alkalomra vár, mikor hódoljon meg a németnek. A jövő két embere meg is egyezett s felosztotta egymás közt a szerepet, melynek logközelebbi célja Wesselényi megbuktatása volt.

Március 7-én Somkúton ünnepélyes követség élén Thököly tudatta Telekivel, hogy a bújdosók őt ismerik el fővezérököül. Ez elfogadta a választást s a melléje rendelt tizenkéttagú tanácsba Wesselényit és Thökölyt is bevette. Amaz alatt a mezei, emez alatt a végbeli katonák állottak; a két alvezér közt folyt örökös torzsalkodás azonban ép oly lankasztólag hatott a hadműveletekre, mint Teleki névszerűtlensége s a fővezérletben tanúsított szerencsétlensége. Tokaj és Szerencs sikertelen vívatása s Telekinek a franciákkal való meghasonlása után a hadak, mivel Apafi nem bízott Wesselényiben s ez sem ő-benne, a 21 éves ifjú Thökölyt ösmerték el vezérököül, olykép, hogy Teleki főfelügyelete alatt igazgassa a hadügyeket. S elösmerte őt Wesselényi is, kinek „csupán az ügy győzelme feküdt szívéen.” Mikor látta, hogy szakadást idézne elő, ha kizárólag magának igényelné a parancsnokságot, megosztotta azt vetélytársával, sőt egészen véve elüljárójának is tekintette őt. Ez önmehtagadás szép példája honszeretetének.

II.

Thököly fénykora.

1678. nyarán a fölkelők inkább kénytelenségből, mint bizalomból fogadták el vezérököül Thökölyt, ki nagy fiatalsága mellett is három év óta forgolódott már közöttük s önálló feladatokkal is megbirkózott. Tudták róla, hogy már az év elején szigorúan lépett föl rakoncátlankodó hajdúi ellen, — vitéz, de engedetlen kapitányukat, Borbély Györgyöt vasra is veretvén. Másrészt azonban leereszkedő magaviselete s a hadi fáradalmakban panasz

nélkül való részvétele, bőkezősége, csüggedni nem tudó természetete, derült kedélye, majd a helyzethez mért komolysága, a német iránt érzett személyes és hazafias gyűlölete, neve, nagy vagyona, deli termete, bátorsága, dicsvágytól pezsgő ifjúsága, diplomatiai ügyessége, a fejedelem udvarában való kedvessége s Telekinek bizalma mégis oly népszerűséget szerzett neki, hogy épen nem csodálkozhatunk a sereg választásán, vagy inkább megnyugvásán, főleg ha meggondoljuk, hogy Thökölynek mellőzése nem is eshetett volna meg pártszakadás nélkül.

Az általa fegyverre szólított megyék csakhamar húszezerre szaporították hadait, melyekkel a felvidék több várát bevette, Lesslie tábornokot megverte, őseinek uradalmait visszafoglalta, Józsa István által Ausztriát és Morvát pusztította, október végén megszállotta a bányavárosokat; a körnöci pénzverőházban talált 180,000 darab arannyal s az ott felhalmozott ezüsrúdakból saját nevére és „pro libertate et justitia“ veretett pénzzel pedig a fölkelés vagyoni erejét is nagyban emelte. A bécsi udvart szinte megszállító sikerei az elégtelenségben oly bizalmat keltettek, hogy azt a szentkereszti veszített csata sem olthatta ki szíveikből. S maga Thököly sem annyira e miatt, mint inkább annak hírére fogadta el a fegyverszünetet, hogy ügyének pártolója, XIV. Lajos, megbékülni szándékozik Lipóttal.

Az 1679. év első két harmadában tökéletesen megszibbasztá törekvéseit hadainak fegyelmetlensége, a mirigyhalál, Telekinek pártfogó szerepe, de kivált Wesselényivel való viszálya. Mialatt a felvidéki kurucok inkább saját felelőségükre, mint neki, vagy Telekinek engedelmeskedve harcoltak, ő jobbadán Wesselényi ellen vádaskodva tölté idejét, az udvar előtt egyre hajtogatva, „mennyi rossz embere és Wesselényi Páltól készített, csináltatott gonoszakarója van neki mind a két rendbeli, de kivált a mezei had között,“ úgy, hogy 1679. nyarán „becstelenségre és veszedelemre“ nem is örömet ment volna közzéjük. Vádolta, hogy Wesselényi a törökkel cimborál, a kurucok élelmezését megnehezíti, nem hajtja végre Teleki parancsait, a hajdúságot mind maga mellé édesgeti s hogy Erdély segítségével nem bízik stb. Thököly figyelmeztette Telekit, hogy ez egyuttal őt s a fejedelmet is sértheti, mire a fejedelem megbízásából alig háromszázad magával augusztus 7-én kiindult Somlyóból. A margitai táborgyűlésben augusztus 21-én fölvetette azt a kérdést, elösmérik-e őt erdélyi pártfogás alatt álló vezérül. Elösmerték, csupán azt kötve ki, hogy Wesselényinek bántódása ne legyen. Thököly azonban azon szin alatt, hogy még veszteget is a végbeliek közt, szeptember 3-án bizalmasabb embereivel együtt elfogatta Wesselényit. Ezt ugyan megszabadították hívei, seregét azonban nem nyerhette többé vissza.

Thököly 1679. június 20-án ugyan elüljárójául ösmerte el Telekit s hűséget esküdött Apafinak, augusztus 21-ike óta azonban őt lehet tekinteni a bujdosók egyetlen vezérének, ki mellett valamennyi háttérbe szorult. Allásának bizonytalansága folytán csak most, ősszel kezdhette meg hadműveleteit; a szikszói győzelmen s néhány város megsarcolásán kívül azonban semmi derekasabb dolgot sem végezhetett ez évben. E sikerek pedig nem hogy megörvendezették volna, de még aggasztották is Telekit. Az ifjú vezér egyszer-másszor keményen irogatott neki. „Éltre való embernek tartom magamat — szolt — s lássa ő nagysága és kegyelmeitek, mit csinál, de én bizony semminék oka nem leszek.“ S nem hiában fakadt ki. Míg ő-maga 1680. január 8-án kelt körlevelében kijelentette, hogy „törvényteleniséggel, szabadságtalansággal senkit meg nem bánt, vitézeinek híre és akarátja ellen nemzete közöl semmi szín alatt ki nem megy feje fennállásáig s a dolog vége-szakadásáig el nem áll s nemzete javát tévén fel, mindenek felett bujdosó nemzetével együtt él, hal“, — addig a bennső egyenetlenkedések idején még eléggé fegyelmezett seregében is megbomlott a rend. 1680. kezdetén a kuruc had közel állt a feloszláshoz. A „barátságos“ török ép úgy meglövdözte a téli szállást keresőket, mint a debreceni magyar: éhség és fizetetlenység zúgolódást támasztott s Harsányi vezetése alatt a kurucok egy része rablóbandát alakított. De úgy értett a fegyelmezéshez, hogy az 1680. év már az erdélyi államférfiúnak idáig is kelletlenül túrt gyámkodása alól teljesen kinőtt férfiúnak mutatta őt; kora tavasszal és az ősz elején a császáriakkal folytatott alkudozásai olyannak tüntetik fel, ki fegyvereinek egyes sikertelenségei mellett is számbavehető ellenfél.

Jellemző, hogy a deli ifjúnak 23 éves szívét mint akarták fölhasználni politikai célokra. Teleki, a hogy mondják, leányát, Apafi Miklós bájos özvegyét már el is jegyeztette vele, hogy Erdélyhez ezzel is közelebb hozza. XIV. Lajos egy gazdag francia nő kezével kínálta meg s e tervnek szintén volt politikai háttere. A bécsi udvar pedig most azon mesterkedett, hogy a király iránt való hűségére I. Rákóczy Ferenc szép és dúsgazdag özvegyének, Zrínyi Ilonának keze által térítse vissza a kuruc vezért. S az egyébként csapodár ifjú ugyan vonzalomból is, főkép azonban mellétk tekintetekből ez utóbbival való frigyét óhajtott leginkább. Vágyódása mindamelllett sem feledteté vele hazája iránt vállalt kötelességeit. Honszeretetet s dicsvágy egyaránt követelte tőle, hogy ne nyúgódjék addig, míg nem biztosítja a fölkelés ügyét.

Ez okból útasította vissza az 1681. évi soproni országgyűlésen való megjelenést, melyre pedig sógora, Esterházy Pál,

minden módon ösztönözte s maga az országgyűlés is felszólította. Sőt a török pártfogásáról biztosítatva, 1681. május 20-án azt izente Thököly Caprara kassai főkapitánynak, hogy a fegyverszünet leteltével ismét megkezdí a háborút, a sopronyi országgyűléssel pedig tudatta, hogy az adott alapon nem egyezkedhetik, főkép a rendeknek a vallás ügyében tanúsított szűkkeblősége következtében.

Az Apati által is támogatott Thököly a nyáron mintegy 25,000 emberrel kezdte meg és szerencsésen folytatta hadjáratát, mivel a XIV. Lajos által is szorongatott Lipót öt-hat ezer embernél többet nem küldhetett ellene. Csak az vált szerencséjére, hogy Thököly meghasonlott Telekivel, ki a böszörményi, kállói és szathmári sarcolások után október végén diadalmenetben vonult be Gyulafehérvárra. Thökölynek azonban igen nagy fontosságot adott az a körülmény, hogy immár leplezetlenül segítette őt a török, kinek komolyabb föllépésétől is lehetett tartani. Sapanora kapitány tehát hírül vitte a kuruc vezérnek, hogy a király nemcsak nem ellenzi Zrínyi Ilonával való házasságát, hanem hogy teljesíteni is fogja az ország, legkivált pedig a protestánsok kívánatait, ha a gróf ezek fejében leteszi a fegyvert. lűséget fogad s közbenjár a töröknél a béke ügyében. S Thököly nem is volt ettől idegen; fegyverszünetet kötött és kijelentette, hogy nemcsak a töröknél fog működni a béke javára, hanem kurucaival együtt maga is meghódol, ha a király az országot s különösen az evangélikusokat kielégíti, a bujdosók elkobzott vagyonát visszaadja, neki „Magyarország részei urának“ címével a tizenhárom északkeleti vármegyét átengedi s milderre hat hét alatt határozottan felel.

Lipót azonban válasz nélkül hagyta e kívánatait, ellenben a török, francia és hadnagyainak zsákmányleső egy része mindekép lebeszélni ügyekezett békés hajlamairól, mi tökéletesen sikerült is. 1682. tavaszán a török kijelentette, hogy Thökölyt elősmeri Felső-Magyarország fejedelmének úgy, hogy halála után szabadon választhasson a nemzet egy protestáns királyt; a magyarokat és horvátokat szabadságaikban fenntartja s minden módon védelmezi a porta; és a magyarok kezén hagy mindent, mit ezek a némettől, bár török segélylyel foglalnak el; hogy a magyarok befoglalása nélkül a porta nem köt békét, — az 1664. évi vasvári békének pontjait Felső-Magyarországra nézve megerősíti és hogy a magyarok követeit Konstantinápolyban a független nemzetek követeit megillető tisztelettel fogadja; mindezek fejében azonban 40,000 arany forint adót fizet az ország a szultánnak. Ehhez képest Munkácsról azonnal fegyverbe szólítja ugyan Thököly a magyarságot, teljes erélylyel mindamellett csak Zrínyi Ilonával június 16-án megkötött házassága után

lépett föl, midőn e házasság megéneklődének, Gyöngyösinek szavai szerint, Mars

„Az menyegzős ruhát máskorra téteti.
Az leoldott szabályát megint felkötöti.“

Keserves könyhullatások közt búcsúztak el egymástól a pár hetes házastársak; hiszen

„A nádméz is tetszik akkor keserűnek
S akármely orvosság halálhozó fűnek.“

Thököly Imre megkoronáztatása.

Kassát, Eperjest, Lőcsét, Szepesvárt, Szendrőt, Tokajt és, Ibrahim budai pasával s Apafival és Telekivel egyesülve, Füleket, melyet a költő Koháry István védett, elfoglalván, szeptember 17-én Ibrahim vezér a füleki táborban Magyarország királyává kiáltotta őt ki s a török védelmet biztosító athnamét, valamint a fejedelmi hatalmát jelentő zászlót, pálcát és kalpagot ünnepélyesen átadta neki.

Thököly azonban a királyi címet, Bocskay és Bethlen példájára, nem fogadta el, hanem csak fejedelemnek s kormányzó-

nak nevezte magát. A szövetséges Ibrahim és Apafy ugyan el-eltávozott mellőle, mindazáltal ő egyedül is folytatta a hadjáratot, bevette a bányavárosokat, Lévát stb. s meghódította az országot egészen a Vág vonaláig. Csak most lépett fegyverszünetre s diadalmenetben vonult haza őt epedve váró feleségéhez: „kiben sarkantyúja vala az szeretet.“

Ekkor állt dicsőségének tetőpontján; de nem bízta el magát. Országgyűlést hirdetett Kassára, melyre még Lipót híveit is ama biztosítással hitta meg, hogy teljes szabadsággal tárgyalhatják a közügyeket. Az 1683. január 13-án megnyílt országgyűlés nem helyeselte föltétlenül a török szövetséget, sőt egy jelentékeny párt az alkotmányos kormányzathoz visszatérni most már hajlandóbb Lipóttal sem óhajtott szakítani. Thököly azonban, ha eleintén kész volt is egyezkedni, arra a hírre, hogy a szultán ez évben teljes erejével akarja megtámadni a császárt, most már nem a nemzet és lelkiösmeret szabadságának ügyét, hanem önérdékét kezdte latolgatni s dicsvágyától ép úgy elkapatva, mint képtelenné válva annak belátására, hogy János király korszakának biztosításához egy Szulejmán kellene, a higgadtabbak tanácsának ellenére elhatározta, hogy föltétlenül csatlakozik a törökhöz. S e részben még az önkényuralom gondolatától sem riadt vissza, mint azt a tályai gyűlésen való magatartása bizonyítja. Az ellenzék elnémitásával végrehajtotta ugyan terveit, de — saját mostoha fiának, II. Rákóczi Ferencnek, a szabadsághősnek nyilatkozata szerint — „mióta álarcát eldobta, a népszerűség is elszállott nevétől; Magyarországon azóta csak oly párt fejének tekintik vala, mely nemcsak a császár, hanem az országnak a soproni országgyűlésen helyreállított törvényes kormánya ellen is fegyvert fogott.“

Időközben a császár szövetekezett Szobieszky lengyel királlyal s bőségesebb segélyt nyert a német birodalomtól, úgy, hogy most már hidegebben bánhatott Thökölyvel, kinek többé a hercegi címet sem akarta megadni. A kuruc király június 10-én tehát 50 úr kíséretében azon szilárd elhatározással tisztelgett Eszéken a Bécs ostromára roppant had élén siető török nagyvezírnél, Kara Musztafánál, hogy teljes erővel támogatja a törökök terveit, miknek sikerétől saját s hazája boldogulását remélte. Neki a Duna balpartján kell vala előnyomulnia, hol sógora, a nádor és Schultz tábornok örködött; az utóbbi azonban Morvaország és Slézia határaitra vonulván vissza, a felvidék Pozsony és Trencsénmegye kivételével Thököly birtokába került s ettől még kipróbált királypártiak is menedéklevelet kényszerültek kérni. Thökölynek a váradi s egri pasák dandáraival s az általa különben nem szívesen látott erdélyiekkel együtt csakhamar 30,000 főnyi hadsereg állott rendelkezésére, melylyel már Pozsonyt

is vívatta, midőn Lotharingi Károly elől Nagyszombatig kellett visszahúzódnia. Augusztus 7-én fénynyel vonult be e városba, mely azonban távozta után, másnap, a kurucai által gerjesztett tűz áldozatául esett. Utóbb még berontott Ausztriába, de sikertelenül; nemsokára a török is vereséget szenvedett Bécs, majd Párkány alatt, úgy, hogy Thököly, kit Kara Musztafa a veszteségért okozott s kitől most már hívei is tömegesen pártoltak el, szeptember 20-án békeközvetítésre kérte meg a lengyel királyt.

Tartson Lipót országgyűlést, melyre a fölkelők is megjelenhessenek; orvosolja a sérelmeket, adja vissza az elkobzott javakat, ismerje el őt a tizenhárom megye fejedelmének s a végrehajtás pillanataig szállja meg e megyéket a lengyel király. Ezek voltak Thököly főbb kívánatai. Lipót azonban föltétlen megadást követelt; s hiában fordult a kuruc király János György fejedelem közbenjárásához, hiában hirdetett országgyűlést Eperjesre, hiában alkalmazott túlszigort a tőle elpártolókkal szemben: hanyatló ügyén többé nem fordíthatott.

1684. folytán sikerrel harcolt vele Schultz és Barkóczy Ferenc; Eperjes alól elkergették, Bártfát, Sztropkót, Makovicát bevették s a Lipóttal Regensburgban fegyverszünetre lépett XIV. Lajostól sem gyámolított Thököly napról-napra fogyni látta híveinek számát. A föld népe sem rokonszenvezett hadaival, melyek zsold hiányában sarcolásokból kényszerültek fenntartani magukat.

A következő évben még szomorúbban alakultak Thököly körülményei. Szövetségei, a törökök, csatát vesztek Nyerges-Újfalunál s feladni kényszerültek Érsek-Ujvárt; ő maga május elején elverte ugyan Schultzt Ungvár alól, azontúl azonban egyik csapás a másik után érte. Krasznahorka, Ónod, Eperjes, Tokaj, Kálló az ellenség kezére került, szövetségese, Apafi pedig nemcsak elhagyta őt, hanem hűtlenségi pört is akasztott nyakába s erdélyi javait elkobozta. Ily viszonyok közt izente meg Bécsbe Thököly, hogy nemcsak a még kezein levő várakat adja át a császárnak, hanem hogy harcol is a török ellen, ha tiszteséges békét köthet. Egyúttal azonban Nagyváradra ment, hogy a pasától segítséget eszközöljön ki Kassa védelmére. A pasa szívesen látta őt, megbeszélte vele a segélynyújtás módozatait, s megvendégelte; mikor azonban távozni készült, azon közmondásossá vált figyelmeztetéssel, hogy „Hátra van még a fekete leves“, kávára marasztalta s azután Ibrahim budai pasa rendeletére, de a porta híre nélkül, október 8-a táján elfogatta s vasban küldötte őt Nándorfehérvárra.

III.

Thököly utolsó kísérletei.

Nándorfehérvárott levették ugyan róla a vasat s egy hónap múlva már azzal biztatgatták, hogy újabb kaftánt, kardot, zászlót fog neki küldeni s más országot adni a szultán; hogy nagy emberre teszi, országokkal s koronával ajándékozza meg s november 22-én maga, elfogatásának parancsolója, a szerdár is nagy dolgokkal kecsegtette őt; a mellett másképen is keresték kedvét, kedvenc ételeit küldték fel hozzá stb.; ő azonban mégis csak úgy volt meggyőződve, hogy „az ki maga akarja szerint nem cselekedhetik, rab volna az.” A fogság unalmait emlékiratainak szerkesztésével, naplójának folytatásával, levelek írogatásával, látogatások tételével s fogadásával ügyekezett elűzni. Eltöprenkedhetett rajta, miért fosztották meg őt szabadságától; azért-e, mert bécsi alkudozásai keltettek gyanút, vagy azért, hogy a török az ő fejével vásároljon békét s hogy Apafi boszút álljon rajta.

Némi vigasztalására szolgálhatott, hogy elfogatóját, a szerdárt, december 2-án megfojtatta, őt magát pedig mindjárt másnap igen kegyesen fogadta s azzal vigasztalta, az új nagyvezír, Szulejmán, hogy az eddiginél nagyobb királylá teszi a császár. E közben elesett Kassa, Regéc, Patak, Ungvár, mit nagy bússal hallott Thököly, kit legjobb híveinek elpártolása is egyre aggasztott; a kurucok ugyanis, elfogatásának hírére, egymásután esküdtek hűséget Lipótnak; Szücs, Deák, Petneházy, Petróczy hadastúl átment a némethez.

S ez nem pusztán az elkeseredés műve volt. Az ország területi épségének helyreállítása most háttérbe szorított minden egyéb érdeket s Thökölyt kivéve talán mindenki belátta, hogy a megingatott török hatalom többé nem biztosíthatja a nemzet szabadságát. Különben idáig is mily visszasság volt az, hogy a magyarság egyik elnyomója ellen a másiknál keresett védelmet! Thököly még mindig annál keresett.

December 4-én, Likaváról szabadultának hálászókkal megült tizenötödik évfordulóján értesítette Munkács hősiek védelmében fáradozó feleségét, hogy az új nagyvezír visszaadta szabadságát s fejedelmi méltóságát, minek öröme meg is fogadta azután, hogy míg él, mindig megszenteli a hónap első napját s hogy ilyenkor bort nem iszik többé.

1686. január 2-án megérkezvén Nándorfehérvárra a melléje rendelt szerdár, Ahmet, ezzel együtt hatodnapra beindult Magyarországba s nemsokára már Nagyváradon érkezett a

hadjárat folytatásáról. Fölkelésre buzdította híveit s táborba szállt; mivel azonban értesült róla, hogy Caraffa nem vátatja, hanem csak egyszerű ostromzár alatt tartja Munkácsot, a némettel alkudozó Apafinak megijesztésére s hadjárata anyagi segéd-eszközeinek növelése végett erdélyi javainak visszafoglalására Erdélybe nyomult, honnan azonban a németek elől nyakában egy mentével kellett júniusban Lugosra menekülnie. Buda, Simon-tornya, Siklós, Kaposvár és Szeged elfoglaltatása után Szulejmán nagyvezír ijedtében ismét azzal ajánlott békét a németnek, hogy ennek biztosítására Thökölyt is kész kiszolgáltatni. A német azonban, látván, mennyire csökkent a Thökölyben való bizalom s hogy mily csekély had gyülekezett e mellé ez évben, nem sokat adott többé a kuruc király fejére. Kijelentette, hogy csak úgy békülhet meg, ha minden foglalásáról lemond a török. Ezt pedig még az utolsó évek szerencsétlenségei után is túlságos árnak találták Konstantinápolyban.

Mindamellett épen Thököly pártjának kiírtása végett alakította meg Caraffa az eperjesi vértörvényszéket s az ő támadásának jogalapját akarta elvenni az 1687. évi IV. törvényczikk, mely eltörölte az aranybullának a fegyveres ellenállásról szóló záradékát. Csak következetesek voltak tehát magukhoz a rendek, ha mindjárt a következő cikkben a haza ellenségeinek s párt-ütőknek nyilvánították Thökölyt és híveit. E hívek száma különben napról-napra fogyott. Hiszen suttogtak a kuruc király azon szándékáról, hogy kedvező béke fejében kész katolikussá lenni s küzdeni a lutheránusok ellen. Munkácsot hőselkű felesége, Zrínyi Ilona, 1687. január 16-án szintén kénytelen volt feladni; életét mindenfelől orgyilkos és méreg fenyegette, a török nem segítette, rosszakarói holt hírét költötték; ő azonban a nemzet-hez intézett kiáltványában kijelentette, hogy így is holtig hű bajnoka lesz a szabadságnak. Hanem az eperjesi szörnyettetre, Erdély fenyegetett függetlenségére s az önkényuralom ezer cselekedetére hiában hívatkozott többé; a magyarság nem bízott benne s a törökben és szótlan megadással fogadta sorsát. Erdély elszakadt a töröktől, mely Magyarországon is mind szűkebb térre szorult, sőt a Balkán északi részében is háborgatva, csakhamar békéért könyörgött.

Itt, az Al-Duna mellett, aránylag jelentéktelen föladatokkal kellett bibelődnie Thökölynek. 1689. július 8-án sikerült ugyan bevennie Vetiszlánt s augusztus 23-án 31 német zászlót elfoglalnia Orsovánál; magát a törököt azonban egyre verte Bádeni Lajos.

Thököly szerencséje az 1690. évben csillant föl újra. — A porta ugyanis Apafi halálának hírére Thökölyt nevezte ki Erdély fejedelmévé s országának adóját a Bethlen által fizetett

összegre szállította le. Tatár, török, oláh támogatta az Erdély-felé siető kuruc királyt, kinek útját a déli határláncolat szorosaiiban hasztalan állta el Heissler császári tábornok és Teleki Mihály. Thököly tízezer emberrel úttalan úton kelt át a hegy-ségen s ez átvonulással megérdemli a magyar Hannibal nevet. Augusztus 21-én ily módon lepte és verte meg Zernyest-nél (Fogarasmegyében) a támadást ez oldalról nem váró ellen-séget. Heissler fogságba jutott, Teleki pedig, Thököly politikai pályájának megnyitója s utóbb legnagyobb irigye, a csatatéren lelte halálát. Szeben mellett a keresztényszigeti tábori ország-gyűlés szeptember 22-én „már egynehány esztendeje lévén, hogy az felséges ausztriai ház armádája titkos és színes módok alatt az országnak javallása, akarátja s híre nélkül béhozott és bocsátott volt szegény hazánkban“, — maga tökéletes szeretetéből és szabados indulatából, egy szívvel és lélekkel választá Erdély fejedelméül Thökölyt. Ez elfogadta az eléje adott kilenc föltételt s 29-én megerősítette a huszonkét törvénycikket, trónján azonban csak rövid ideig ülhetett; mert Bádeni Lajos Szerbiából gyorsan Erdélyre ütött, hogy Thököly onnan fölkelésre ne bírja a Tiszavidéket s a tatároktól és oláhoktól elhagyatott fejedelem egy havi csatározás után október 25-én a bozzai szoroson keresztül Havasalföldre kényszerült menekülni.

Itt tartózkodott egész télen át, lesve annak a módját, hogy visszafoglalja országát. Erre azonban nem nyílt többé alkalm. A sátrak alatt való tartózkodás idején elromlott lábaival 1691. június 3-án Köprili Musztafa nagyvezírhez kellett csatlakoznia és sikerült is ideiglenesen bevennie Karánsebest és Lugost; Szalánkemén alól azonban, hol döntő csatát veszített a török, ő is alig bírt elmenekülni. Passarovicon szállt téli táborba; ott várta reménytelen ügyének jobbrafordultát. 1692. május 13-án Új-Palánkig ment rég nem látott hitvese, Munkács hős asszonya elé, kit Heissler tábornok szabadságának árán mentett meg a fogságból. Az egykor oly szép, oly deli ifjút Ilona alig ösmerte föl; úgy megtörte azt a sokévi gond és nyomorúság. Még aznap átkelt Rámba, török földre — s Ilona ezzel mindörökre elhagyta imádott hazáját, hogy híven osztozzék bűjdöső urának szenvedéseiben.

2500 kuruc — Thökölynek majdnem egész hadinépe — által kísértetve, ágyúdörgés közt vonultak be Passarovicra, hol két évet azután békében, ha nem is boldogan töltöttek. Thököly egészségét ugyanis aláásták a tábori élet viszontagságai, mint erről nagy részletességgel tudósítanak gondosan vezetett naplói; kedélyét pedig egészen megzsibbasztották a vállalatait kísérő örökös sikertelenségek. Mert a mit neki „lovon ígértek néha, azt gyalog meg nem állották.“ Eszének és haditapasztaltságá-

nak folyvást hasznát vette ugyan a török, de már csak saját gyöngesége miatt sem segíthette őt sikeresen. 1693-ban pl. éppen az ő ösztönzésére tűzték ki Erdélyt a hadműveletek céljául. Csekély seregével augusztus 1-én maga Thököly is kiindult Passarovicról s 13-án fölkelésre szólította Magyarországot; azonban, mint becsülője, a tatár kán mondta, ekkor is kitűnt, hogy ő bizony csak árva a török nemzetnek, mert Galambvár (Galambóc) megszállására kellett szorítkoznia. Maroknyi hadában egyre szaporodtak a kihágások, a miknek egy megható részletekkel bíró rendeletben akart gátot vetni; a portán az erdélyi pártosok dolgoztak ellene s működésüket csak a nagyvezírségben történt változás gátolhatta meg; Belgrádon még szóba állott vele a fővezér, de csak a tatár kánnak elfogadása után, hogy „a muszurmán nemzet“ meg ne ítélje; bízta az erdélyi fejedelem-séggel és zenészeit elküldte hozzá, de csúfolódott is vele, hogy 6—700 embere el ne szaladjon azután a harcból. 1694. szeptember 4-én „hazájáért, nemzetéért, vallásáért“ ő is csatlakozott ugyan a 45,000 főnyi török sereghez, de megint avval keserítették, hogy „ez az ő munkájok érette lévén, ha Isten adja, Magyarországra vagy Erdélybe beültetik, neki egyéb dolga ne legyen, hanem csak imádkozzék.“ A hadjáratból csalódva visszatért Thökölyt emberei megnyugtattak ugyan hűségökről; a törökök azonban, kik közöl, saját szavaként, csak orvosában, egy borbélyban bízott még, kijelentették, hogy nem bánják, ha elszélednek is hadai.

Erőfeszítéseinek sikertelenségét látva, már-már azon gondolkodott, hogy Lengyelországba bújdoszék s hogy a lengyel király fejére tegye Magyarország koronáját is. De hogyan juthatott ily kalandos gondolatra, midőn, bár oly alázatos volt, hogy leveleiben a kajmekám-pasa tihájának kezeit is csókoltatta, még csak kurucainak állandó letelepítésére sem nyerhetett alkalmas helyet az ozmán-birodalomban! A török haragudott reá, mint a hadi szerencsétlenségek közvetett okozójára s ő ugyan nemegyszer keményen odamondta a főbbeknek, hogy ha csak az egy feje és becsülete maradt is meg, azért senkinek sem rabja; más-kor azonban könyezve panaszkodott a rajta esett sérelmekért, holott 3 szultánt, 11 vezért szolgált hűségesen. Régi ellensége, Veteráni is megszánta. Azonban: „Patientia!“ kiáltott föl leveleiben ismételve, mikor pedig már annyira jutott, hogy nem is ebédelhetett, ha valamijét el nem adta. 1696-ban így is elfogadják őt hitelezői, ha felesége pénzzé nem teszi utolsó ékszereit is. És mégsem csüggedt. Hiszen „a török birodalomban az gyakran megesik, hogy a kinek a hold setéten mutatja is magát néha, megint világoskodni szokott; a kinek pedig néha igen világosan mutatja magát, olykor felhővel boríttatik be. — Talán Isten úgy

adja, hogy már valaha a hold nekem is jobban fog világoskodni.“ S bízott másik felültetőjében, a franciában is; XIV. Lajosnak és a dauphinnak arcképeit pl. még özön baja közt is meg akarta szerezni. Bizalmas tehát egész a gyermekdedségig; de azt, ki ennyi veszteségre szánta el magát, talán mégsem a számítani képtelen, rideg nagyravágyás sodorta idáig. Igazsága van, midőn életének utolsó napjaiban azt írja Bercsényi Miklósnak: „A hosszas bujdosást és szenvedést azért a hazaért s igaz ügyért vettem fel, kinek felszabadulásában kegyelmetek most munkálkodik; egyébaránt, ha azt nem néztem volna, találtam volna én is kenyeret és bujdosásaimban, szenvedéseimben könnyebbéget.“

Az utolsó hadjárat, a melyben Thököly részt vett, az 1697. évi volt. Ő tanácsolta II. Musztafa szultánnak, hogy első sorban a tiszántúli vidék visszafoglalására törekedjék s ő javasolta a nagyvezírnek szeptember 14-én, hogy szakassza el a

Thököly névalírása.

Tiszán át Zentánál vert hidat, mert csak így remélhetni hősies védelmet a seregnek a Tisza jobb partján Savoyai Jenő által megtámadott részétől. Ez utóbbi tanácsának nem-követése nagyban előmozdította a keresztények győzelmét, mely a nagyvezír s 20,000 török életébe került. Maga Thököly is a holtak közé rejtőzve lappangott, hogy éjjel úszva meneküljön át a Tiszán. — Az angolok közbenjárása most már békealkudozásokra vezetett. Paget lordhoz Thököly is beadta emlékiratát, melyben még mindig álmodozott Erdély s a kapcsolt részek fejedelemségéről, javainak visszaadásáról, vallásszabadságról, alkotmányról s közböcsánatról. E kívánatokat azonban nemcsak tekintetbe nem vették, hanem 1699. január 26-án még azt is kikötötte a karlócai béke, hogy Thököly és társai török alattvalók legyenek ugyan, a béke tekintetéből azonban a birodalom belsejében s nem a határszéleken telepítendők le.

A politikailag megölt Thököly most Stambulba költözött, hol szűk és egészségtelen házban szállásolták el; s midőn ezt és a mostoha bánásmódot megúnva, a nagyvezír híre nélkül passzra

indult Drinápolyba a szultánhoz, a nagyvezír elfogatta s Kis-Azsiába, Nikomédia bythiniai városba belebbezte őt.

1701. szeptember 23-án érkezett a városba, búsan és leverten, egész környezetével. Csak Zrínyi Ilona nem csüggedett. Mindjárt első nap ünnepélyt rendezett s addig erőltette a jókedvet, míg földeríthette férjének komor arcát is. A következő évben szintén az ő kedvéért telepedett át a városhoz 7 kilométerre, a Szent-Illéshegy alatt levő bájos Virágmezőre s 1703. február 18-án Istenének itt adta vissza lelkét.

Thököly ezentúl még inkább érzé az elhagyatottság iszonyú terhét. „Édes nemzete“ martyrjának tartotta magát s már csak az volt a vágya, hogy otthon, atyjának sírjában pihenjen. Mostoha fiának, II. Rákóczi Ferencnek fölkelése azonban ismét viszhangot keltett szívében. Ovatosságra s arra intette ugyan, hogy okúljon az ő sorsán; másrészt azonban arra is kérte, szabadítsa meg innen; mert fáj neki, hogy nem vehet részt küzdelmeiben, mikor úgy szeretne harcolni! „Nec in pace, nec in bello ne legyek kegyelmedtől és az én nemzetemtől elfelejtve!“ Szabadon óhajtáná látni hazáját, melynek szolgálatára régi, hűséges embereit Rákóczi figyelmébe ajánlgatta. Szeretne közelebb lenni a küzdelmek színteréhez, ha csak Nándorfehérvárott is, vagy még inkább Lengyelországban.

Rákóczi viszont oly meleghangú leveleket írt hozzá, minőkre, emlékiratainak hangja után, alig lehettünk volna elkészülve. Anyagilag is nagyban támogatta mostoha apját; visszaadatta a Lipót kincstára által lefoglalt javakat s készpénzzel is segítette őt, reményt nyújtva neki a hazatérhetésre. 1705. augusztus 24-én Thököly is küldött követet a szécsényi országgyűlésre s bár, saját szavai szerint, beteges állapotú s mintegy a másvilágon volt már akkor, fölcsillant lelkében a jobb jövő reménye. „Isten erősítse meg kegyelmedet — mondta Rákóczi-nak — azon resolútiójában, hogy soha német uralkodása alatt lakni nem kíván; bezzeg, én sem kívánok soha!“ „Látom — fejezte be levelét — nemsokára elfogy életem és azután e világi életre nem lesz szükségem.“ S 1705 szeptember 13-án vasárnap reggel három órakor a Virágok mezején levő csiflikban (majorházban) el is fogyott élete s 27-én elbúsulva tették örök nyugalomra őt hívei az örmények nikomédiai temetőjében „szép, kies, magányos helyen, nagy-sűrű, zöldellő, árnyékos fák alatt, hol tudniillik magát életében gyakran mulatni szokta volt, egy hideg forrás mellett.“

Nem teljesült legfőbb vágya: pora nem vegyülhetett a hazai földdel.

IV.

Thököly jellemzése.

Thököly az utolsó magyar szabadsághős, ki a vallásért és a hazáért egyszerre fogott fegyvert; mert II. Rákóczi Ferenc föllépte már lényegesen különbözik az ővétől. Nem azért, mintha Thököly, vagy időközben más valaki megoldotta volna a kérdést; hanem azért, mert utóbb még a lelkiösmeret szabadsága is másodrendűnek tetszett a tisztán politikai érdekek mellett.

Sokan kétségbe vonják Thökölynek önzetlenségét. Tény azonban, hogy ő a vallást és hazát egyaránt szerette. „Áldásék Istennek az ő szent neve, ki az erőtelenség által is véghez viszi a maga dicsőségét!” S elfogatása előtt pár nappal, 1685. október 6-án még mindig azt óhajtja, hogy „mind e régtől fogva szenvedő magyar nemzet, mind abban a nemes hazában letelepedett Istennek anyaszentegyháza, ha egyébben nem, bár csak reliigiója szabadságában érhesse el kívánt végét.” De nemcsak szóval volt vallásos. Első ifjúságától fogva szigorúan teljesítette hitbéli kötelességeit. Ünnepeken szentbeszégeket hallgatott, esetleg betegágyában is; a farsangi hónapok első napjait „e hazának már régen bevött szokása szerint” böjtöléssel és háromszoros templomozással ülte meg; az úrvacsorához előtte való nap készült s ha jókor reggel kellett áldoznia, ezért már Isten bocsánatát kérte; a káromkodót szigorúan büntette, a nagyhetet mindig kiváló ájtatossággal töltötte stb. „Mindeneknek úgy kell lenni — írta, — a mint Istennek tetszik; ő aláz s ő magasztal, — legyen áldott mindenkor és mindenekért az ő szent neve!” És ez a tudat, vagy inkább hit vigasztalta őt legnagyobb szerencsétlenségében is. Vallásosságában nem volt meg XIV. Lajos korának üres külsősége, ha nem-egészen alaptalan is az a vád, hogy a szorongattatás pillanataiban egyszer-másszor hajlandó lett volna katholizálni. Egyébiránt meg volt győződve róla, hogy „ezt a magyar ügyet katolikus fő nem igazgathatná és nem is obediálnának a malcontentus magyarok neki.” S e hite onnan eredt, hogy egy század óta a vallás ügye a legszorosabb összefüggésben látszott lenni az alkotmányossággal. A mellett azonban türelmes volt a más hitűek iránt, mert nemcsak hitsorsaira nézve követelte a lelkiösmeret szabadságát; seregében katolikusok is szolgáltak, legfőbb támaszának pedig a mohamedán törököt és a katolikus francziát tartotta s 1693-ban nyíltan panaszkodott róla, hogy őt „sem az angliai király, sem más evangélikus királyok s fejedelmek nem segítették.”

Tehetségesebb volt II. Rákóczi Ferencnél, de prózaibb is; Condé inkább, mint Coligny; hanem azért beváltotta 1680-ban

tett esküjét, hogy „nemzete javát tévén föl, mindenek felett bujdosó nemzetével együtt él, hal!“ „Ha azért — úgymond — Istennek tovább is elvégzett s elrendelt tanácsa az léssen felőlünk, hogy bennünket bujdosással s hazánkon kívül való számkivetéssel ostromozzon, legyen Istenünk szent akarátja“ 1679-ben még azt vallotta ugyan, hogy „a török segítséghez sem bízhatunk, a németnek sem hihetünk, a franciáktól sem várhatunk“; mindamellett az elsóban és utolsóban még akkor is remélt, midőn jóhiszeműségében már alig osztozott valaki. Igen korán s mintegy praedestinatio útján került egy nagy mozgalom élére; oly ifjan, hogy nem óvhatta meg lelkületét az első benyomások végzetes következményeitől, a mik pedig végig kísérték őt az egész életén, hogy itt-ott egyenetlenné tegyék jellemét. A törökhöz még a keresztény fegyverek diadala után is úgy ragaszkodott, hogy népszerűségének rohamosan kellett hanyatlanania; ragaszkodása azonban elvből történt, oly szilárd, habár hibás elvből, hogy nem gyöngíthette azt a töröknek általa is jól ösmert ezer hibája és gyöngesége sem. Nem tudta elképzelni, hogy letűnt volna e hatalom fénye és csak attól várta hazájának földerültét. A múlt hagyományai vezették és pedig oly kizárólag, hogy el kellett vesztenie a jövőt.

Azok azonban, kik egyszerű önzésről s arról vádolják őt, hogy a félig leigázott hazában gazdag dynasta akart lenni, ha már fejedelem nem lehetett a szabad országban: nagyon nehezen, de talán nem is igazolható, vádat emeltek ellene. Nem az első magyar államférfiú ő, kiről elmondták, hogy tömérdek kincsesel ment volna ki a hazából, — mintha bizony hátra nem hagyta volna, politikai fényes pályáján kívül, fejedelemséggel fölérő ropant uradalmait, — mintha 1693 óta nem zálogból és kölcsönből tartotta volna fenn magát, úgy, hogy bár evőeszközeit is pénzzé tette már, „cambium és vexel“ sem segítette ki végül zavarából, s a „királyt,“ a „fejedelmet“ majdnem elzáratták hitelezői. Ha csak dynasta akar vala lenni, mindjárt célt ér a németnél, mely őt eleinte anyagi javakkal és kedvezményekkel szerette volna elvonni a fölkelés ügyétől. „Szegény fejem, mind nemzetségemre, atyámra, anyámra nézve, mind pedig hatalmas török nemzet protectiója által ki voltam és micsoda méltóságra mentem volt s most mire jutottam!“ kiáltott fel; hanem azért halála előtt pár nappal is szerencsét kívánt Rákóczinak, hogy „soha német uralkodása alatt lakni nem kíván; bezzeg — úgymond — én sem kívánok soha!“ Méltán tarthatta magát nemzete mátyrjának. Elveit föl nem adta soha. Erdély s a 13 megye függetlenségét követelte 1698-ban a karlócai béke alkalmával, tehát akkor is, midőn, saját nyilatkozata szerint, semmije sem volt már. II. Rákóczi Ferencet, kire Erdélyt illető jogait

utóbb átruházza, ezért mint acéljellemű férfiút magasztalja a történelem; van-e joga arra, hogy Thökölyt, ugyanazért, hatalomra, vagyonra vágyó, könnyűvérű főúrnak tekintse?

„Emberek, változások alá rekesztettek vagyunk, édes fiam uram — írta volt Rákóczihoz —; kivált a ki olyan ügyben és fegyver között forog, mint kegyelmed; mikor nagyobb szerencsét látja, akkor féljen szerencsétlenségtől, mert a fegyver senkinek sem kedvez! Féljen s őrizkedjék az árulóktól s tanuljon az én példámon; a német hitének, gratiájának semmiképen ne higgyen, de caute még másoknak is: mert a világ állhatatlan; addig becsüli és szereti az embert, míg hasznát veheti.“

Politikái, de nem jellembe vágó hiba volt tőle, hogy hazája érdekeit annyira azonosította a rohamosan hanyatló törökkel, mint azt Bocskay, Bethlen, I. Rákóczi György még a hatalmas portával sem cselekedte. De tehetett-e róla, hogy a német ugyanakkor üldözte legjobban a vallásszabadságot s ugyanakkor kobozta el, vagy legalább nyírálta meg a magyar alkotmányt, mikor másrészt bizonyos népszerűséget szerzett magának az ország területe épségének helyreállításával? A machiavellismus alaptételéhez híven a hazafiak először a török zsarnoktól akartak szabadulni, hogy megszabadulhassanak azután a másiktól, a némettől. Azért népszerűtlen Thököly, ezért népszerű Rákóczi. — Thököly, hogy járhasson a béna magyar állam, elvette részére a török mankóját is és úgy bízatta továbbhaladásra; Rákóczi magát a beteg lábat gyógyíttatta s önjerejére utalta a nemzetet. Egyelőre egyik sem ért célt s a nép különbözően ítél az egy célra törőkről. „De az igazság ugyan megmarad végig, a hazugságnak pedig rövid szokott lenni a vége; a jó fa a gyümölcséről szokott megismertetni.“

Thökölyben igen sok oly tulajdonság volt, a mi kedvezőbb körülmények közt kitűnően érvényesülhetett volna. Egyénileg bátornak, néha, pl. az ellenséges vetísláni vár körülhajózásakor, merésznek bizonyult. A fáradsalmakat panasz nélkül tűrte s leereszkedő, barátságos modorával sok szívet megnyert. Szigorú volt olykor egész a kérlelhetetlenségig, de e szigor nélkül csakhamar szétzüllött volna serege. Mint gyermek-ifjú teljesen lehagolt, kedvetlen, fegyelmezetlen és kicsapongó katonákat vett át; s ezekkel már az első évben diadalokat mutatott fel, azután pedig, a legsanyarúbb küzdelmek közt, úgy rendbeszedte őket, hogy teljesen a hadi szabályok szerint támadhatott velők. Hadi tervei mindig talpra estek s 1686. évi erdélyi vállalatát kivéve, egyik sem dicstelen. Az erdélyi déli határláncolatán 1690-ben végrehajtott átkelése a magyar haditörténelemnek egyik legszebb ténye. Utóbb is, midőn mint száműzött kezdetben 5000, a karlovicai békét közvetetlenül megelőző években pedig csak

5—600 fegyveressel parancsolhatott, ő maga még mindig bírt fölmutatni erejéhez mért sikereket s a török nem-egyszer bánta meg, hogy nem élt tanácsaival.

Tevékenysége bámulatos. Jókor reggel szokott volt kelni s mindig azonnal elvégezte könyörgését. Reggeli után rögtön dolgaihoz látott; béke időben otthon írogatott, olvasgatott s fogadta a jelentéseket és bizalmas embereit, — vagy kiment pus-kásokkal és hajtókkal vadászni. Délben pontosan ebédelt, vagy otthon, vagy valamely hívénél s fénykorában 17 szakács és 5 sütő gondoskodott asztaláról. Mindamellet az egyszerűbb ételeket kedvelte s ezekben nem volt mértéktelen. A bort azonban — Apafi udvarában növekedvén — nagyon szerette, úgy, hogy erősebb mulatságok után egy-két napig is „kornyadozott“ s ki kellett hevernie baját. E zajos mulatságokat különben, életének javát katonák közt töltvén, alig kerülhette ki. — Ebéd után néha kilovagolt, vagy vadászni ment; legtöbb esetben azonban ép úgy levelezett, mint, sürgős esetekben, vacsora után is. A vadászatot háborús időkben is „recreatio“-nak tekintette. Fia-talabb korában egy hétig is napról-napra résztvett a dinum-dánumokban; később azonban nagyon vigyázott magára. Tábor-ban az egész napot katonai szemlékkel, jelentkezések fogadásá-val, írással, török pasák, vezérek vagy külföldi követek látoga-tásával töltötte s keveset adott saját kényelmére. Száműzetésé-ben sok szórakozást talált a kertészetben, földművelésben és állattenyésztésben is, a mivel már 1676-ban kedvvel foglal-kozott; s 1684-ben kiadott gazdasági utasításai rendkívül becses forrásai a magyar mezőgazdaság történetének.

Igen jó és számító gazda volt ugyan, másrészt azonban nagylelkű, adakozó s a hol kellett fényűző is. Fejedelmi udvara 1683-ban az előkelőbbek közé tartozott Európában, mely éven-kint 111,647 forintját emésztette föl. Még száműzetésében is sokat adott a külső fényre s nagyban apasztotta ugyan szolgál-személyzetének számát, magát a beosztást azonban meghagyta. A zene és tánc még legszomorúbb napjaiban sem hiányozhatott udvarából. De ha ebben s mások, különösen a francia követ le-ítatásában, kedve telt is, másrészt nagyon szerette a természet-et és egy-egy forrás mellett, vagy szép úton örömet el-andalgott.

Kedélye sohasem hagyta el végképen, jószíve sohasem tagadta meg magát. A szegényeket védte, a betegeket látogatta, a rabságba jutottakat kötelességén felül is kiváltotta, kedvelt cselédeinek kiházásításáról ő maga gondoskodott, halálra ítélteknek gyakran megkegyelmezett s egészen alárendelt hely-zetű szolgáinak temetésén is kegyelettel vett részt.

Családi élete nem volt sívár, legalább nem annyira, mint azt mostoha fia, az őt csak kis gyermekkorában ösmerő II. Rákóczi Ferenc rajzolta. Feleségét szerette és száműzetésében gyöngéden gondoskodott kényelméről; érzékenyedve vallotta be, mily önfeláldozó iránta e nő, ki viszont nem nyilatkozik róla mindvégig oly szeretettel, ha csakugyan rossz bánt volna vele. Frigyüket két gyermekkel áldotta meg Isten: Istvánnal, ki 1683. február 20-án és Zsuzsikával, ki 1694. október 13-án született; amaz azonban már április 3-án, emez pedig a következő évben hunyt el. De szerette mostoha gyermekeit is. Rákóczi Júlia kiházásításáról az aprólékossáig gondoskodott, — Ferencet pedig szigorú katonai neveltetésben részesítette, hogy utóda lehessen. Talán ez a szigor tette igazságtalanná iránta II. Rákóczi Ferencet, kiről pedig még halálos ágyán is szeretettel emlékezett Thököly s reá hagyta roppant vagyonát és minden igényét. Apjának, anyjának emlékét mindvégig kegyelettel őrizte.

Thököly nagy műveltségű férfiú volt. Gondos nevelésben részesült s még táborozásaiban is szívesen olvasgatta Caesart, Platot, Ovidiust, Hugo Grotiust, Rotterdami Erasmust s egyes útleírásokon s más efféléken kívül még Pázmányt is. A műveltebb Nyúgaton nem utazott, hazájában s a Keleten azonban minden nevezetesség iránt érdeklődött. Nagy gonddal vezetett naplói valóságos utazási és időjárási tájékoztatók s kivált ez utóbbi tekintetben fontosak, mert napról-napra följegyzi, milyen idő volt. 1685. évi fogságában emlékiratain is dolgozott; ezek azonban, sajnos, nem maradtak reánk. Irálya, melyet Nagy Iván, Thaly Kálmán, és Torma Károly által kiadott naplótöredékeiből s Deák Farkas és Thaly által összegyűjtött leveleiből bőségesen ösmerhetünk, nem mintaszerű ugyan, pongyolaságát azonban eléggé mentheti azon körülmény, hogy roppant levelezését majdnem egy maga folytatta. Mint elbeszélő s vitatkozó nem-egyszer tűnt ki írásban úgy, mint az országgyűléseken vagy katonái előtt tartott szónoklataiban s diplomatai tárgyalásaiban. Tót királynak csúfolták ugyan, de tótul, lengyelül és rácul is csak keveset tudott, csupán a magyarban és latinban lévén otthonos. Társaságát azonban így is igen kedvelték az angol, francia, holland stb. követek. Levelein meglátszik a keleti élet hatása: meghúnyászkodásig menő alázatossága a török államférfiak, még a nála jóval alantabb állók iránt is. Hogy a vezér neki apja, anyja; hogy kezeit csókolja, hogy ő szolga stb., az kétségkívül mind csak szóvirág; mert ha valósággal kezét csókolta is nagyvezírnek, s ha nem akart is leülni előtte, — az életben másrészt vele szemben is szókimondó, bizalmatlan s olykor büszke volt. Hangulatára nagyban hatott egészségének korán megrendült állapota. Fiatalkorában is gyakran betegeskedett,

1691. óta pedig rendkívül sokat szenvedett köszvénybaja miatt. S ezt tudva, még inkább csodálhatjuk lelkének amaz erejét, mely a sors ezer csapása mellett is fennmaradt az elkínzott test összeroskadásáig.

Negyvennyolc éves korában végezte be életét az eszes és hős férfiú, az utolsó „kuruc király“. Körülbelül akkor, midőn megszületett az 1705. évi VIII. törvénycikk, mely elösmerte, hogy „a méltóságos Thököly Imre fejedelem a magyar haza szabadságainak helyreállításáért fegyvert fogván és azon ügynek minden jobb útakon és módokon való folytatására életét, jószágát feláldozván, úgy most is hazafiúi magyarsága szerént hazánkért bújdosásban lévén..... méltónak ítéltett, hogy minden jószágában restituáltassék.“ S méltónak ítéltjük őt mi is arra, hogy nevét mindenkor jobbaink közt emlegessük.

Dr. Márki Sándor.

Boesckay István.

Szül. 1557. január 1-én, meghalt 1606. december 29-én.

I.

Bocskay István származása.

Hazánk családai között kevés van olyan, a mely nemzedék fáját nagyon messzire vissza tudná vinni. Ha tudva van is egyik-másik őse a családnak, hézag mutatkozik, ha azokat egymással összekötni akarjuk. Azon családok közé, a melyek származását a tizenharmadik századig vissza tudjuk vinni, tartozik a Bocskay család. Származott az ősrégi Baksa vagy Boksa nemzetségből. A család eredetéhez regényes monda fűződik.

E nemzetségből való volt a tizenharmadik században élt Miczbán. Egy évben, mikor neje terhes állapotban volt, megjelent ennél egy koldús asszony, a ki három egyszerre született gyermekét szoptatta. A bánné elkergette a szegény asszonyt mondván, hogy ha tisztességes asszony lett volna, nem születik hármasa. Elmult néhány hónap: lebetegedett a bánné s nem három, de hét gyermeke született. Igen megröskelkedék ezen a dolgon, s hogy szegényét kikerülje, egyet kiválasztott a hét gyermek közül, a többi hatot meg átadta egy vén asszonynak.

Veszítse el őket. De a sors másképp intézkedett. A bán éppen haza lovagolt, a mint a vén asszony a gyermekeket magában rejtő kosárral tovább ódalgott. Gyanúsnak tetszett magatartása. Megállítja: mit és hova viszen. Az asszony zavaros szavai még inkább gyanús dologról tesznek tanuságot. A bán látni kívánja a kosár tartalmát, mire az asszony megvallja a tényállást. A bán megtiltja ezen istentelen parancsolat teljesítését, dajkákat fogad a gyermekek mellé s titokban nevelteti őket. Mikor már nagyocskák voltak, egészen olyan ruhát csináltatott nekik, mint annak az egynek, a ki a kastélyban nevelkedett s egy napon fölhozatta őket a várba. Mikor ott voltak, azt kérdi a bán feleségétől, mit érdemelne az oly anya, a kit hat ily szép fiúcskát elvesztene. A bálné halálra méltónak ítélte. Erre a bán elmondta a hat gyermek történetét. A bálné most térdén állva könyörgött bocsánatért, a mit meg is nyert. A gyermekek azonban fölnevelkedtek s hét családnak lettek őseivé.

Azon családok közé, a melyek Miczbán fiaiól származtak, tartozott a Csapi, a Sávári Soos, a Kövesdy s a mely bennünket ez úttal leginkább érdekel, Miczbánnak Dénes nevű fiától származó Bocskay család. Dénes unokájának unokája János, a ki a tizennegyedik század végén élt, volt az, a ki a család mármarosmegyei bocskói birtoka után a Bocskay nevet fölvette.

A család idő múltán Bihar-megyében nagy kiterjedésű jószágokat szerzett. Mikor a család két ágra oszlott, az egyik az ősi bocskó után a bocskai, a másik a biharmegyei szerzemények egyike Kis-Marja után a kismarjai előnevet vette föl.

E helyt nem lehet hivatásunk a család történetének legfőbb mozzanatait sem előadnunk. Csak egy embert kell Bocskay István elei közül bemutatnunk: édes atyját, Györgyöt.

Ez nem tartozott azon emberek közé, a kiket parlagi uraknak szokás nevezni. Ellenkezőleg egyike volt kora legműveltebb egyéniségeinek. Csak egyet-kettőt kell látnunk az ő okos, rendszerető emberre valló betűivel írott leveleiből, olvasnunk jó irányát úgy a magyar, mint a deák fogalmazványban: minden további bizonyíték nélkül könnyen elhithetjük, hogy eszes emberrel van dolgunk.

Miksa király uralkodása alatt tanácsosi állásra vitte föl, a mi pedig nem csekély dolog volt abban az időben, melyben a bécsi kormány egyik legfőbb törekvésének tekintette a magyar úri rendnek a kormányzati szerepről leszorítását s ezen az úton Magyarországnak önálló államból egyszerű tartományyán alakítását.

Bocskay György nagy híve volt az uralkodó háznak. Azok közé az emberek közé tartozott a kik tudnak akarni s mivel abban a meggyőződésben volt, hogy hazánk java a Habsburg-

házhoz van kötve, tudta akarni, hogy reá nézve ne létezzék az a valami, a mi a nemzet nagy részét a véréből származott Zápolyaiakhoz kötötte. Akkoriban találjuk a szereplő emberek között, mikor Erdély — rövid időre — meghódolt a Habsburg háznak s Izabella királyné és fia a „választott király“ Opuliában éltek. Abban a hitben volt, hogy ezt az összetartozást biztosítani kell s akkor a törököt könnyű lesz kiűzni Magyarországból. Így gondolkozván Bocskay György, ő is egyike volt azoknak a főuraknak, a kiknek csapatait Erdélyben találjuk a Castaldo helyére lépett Dobó és Kendy Ferenc vajdák támogatására.

De tudjuk, hogy az erdélyi vállalat nem vezetett sikerre. Az udvar Erdély terrorizálásával akarta e tartományt megtartani, nem látva át, hogy bécsi és pozsonyi kormány csak a Duna mellett, csak Buda fölszabadításával hódíthatja meg Erdélyt. Mihelyt Erdélyt azt látta, hogy a bécsi kormány Erdélyt bírva sem képes a török ellenében elhatározó sikereket kivívni, azonnal fölmerült a töröktől való félelem s ennek következtében a törökkel való kiegyezésnek vágya, a mi még abban is nyert táplálékot, hogy a szívekben nagy volt a német iránt az ellen-szenv s hogy sokan lelkesültek a Zápolyaiakért. Az öreg Petrovics nem szalasztotta el az alkalmat, visszahozta Izabellát és fiát, a kiknek általánosan meghódolt az ország.

Ferdinánd emberei a síkon meg sem kísérhették az ellen-állást, a várak sem tarthatták magukat sokáig, 1556 végén az utolsó, Szamos-Újvár, is elesett. Dobó és Bocskay György foglyul estek s Kolozsvárra vitettek nem annyira foglyok, mint bel-lebbezettek gyanánt. Bocskay Eppel nevű gazdag polgárnál lakott az Óvárban, szomszédságában annak a háznak, a melyben Mátyás király született. Vele volt felesége Sulyok Krisztina is, a ki itt lebetegedett s a következő (1557.) év első napján, pénteken fiat szült, a ki a keresztségben István nevet nyert. — A sors úgy hozta magával, hogy két majdnem szomszédházban szülessen két ily nagy fejedelme hazánknak. Bocskay ugyanis teljesen méltó volt Mátyáshoz: ha ő nem tett szert oly hírnévre, dicsőségre, annak oka nem ő benne volt, hanem abban, hogy nemzetünk ekkor nem volt oly hatalmas mint Mátyás korában.

II.

Bocskay István ifjúsága.

Ép úgy mint Mátyás, azonképen Bocskay István családjának is csak ideiglenes tartzkodási helye lévén Kolozsvár, egyik sem töltötte gyermekéveit ott, a hol a napvilágot először megpillantotta, a Szamos vidékének ama szép városában. Bocskay István gyermekévei az ország nyugoti, Erdélynek s az avval szomszédos vidéknek elszakadása után is királyi kézben maradt részében tölték számos tagból álló család közepette.

Volt ugyanis két férfi- és hat nőtestvére. Az előbbieket nevei voltak Miklós és Jeromos, az utóbbiaké, Anna, Sára (később Bagdy Györgyné), Judit (k. Bánffy Kristófné), Krisztina (k. Palocsai Horvát Györgyné), Ilona (k. Haller Gáborné) és Erzsébet (k. Báthory Kristófné.)

De nem maradt ez az országrész állandóan lakóhelye a mi hősünknek. Bocskay György, a ki 1556-ban még fogságot is kész volt a Habsburgház iránti hűségeért szenvedni, megingott abban. Mikor azt látta, hogy e ház Erdélyt nem képes megtartani, hogy a török ellen semmi erélyes föllépést nem tanúsít, hogy a nemzetre nézve abból a körülményből, a hogy római császár a királya semmi haszon nem származik, de igenis kár t. i. az a kár, hogy ez a körülmény a törökre kihívólag hat; elgondolta, van-e ugyan ok arra, hogy csupa merő hátrányért (már a hogy ő képzelte) elszenvedje a német hatóságok hatalmaskodásait, a mik I. Ferdinánd trónra lépte óta folyton napirenden voltak. Azok közé állott, a kik „János király fiát“ — így szerették János Zsigmondot azok nevezni, a kik neki „a választott király“ címet megadni vonakodtak — Magyarország urrává akarták tenni. E mozgalomban ismét együtt találjuk György urat Dobó Istvánnal, a kivel az erdélyi együttes működés óta — úgy látszik — szorosabb viszonyban volt.

Bocskay szerencsésebb volt Dobónál : míg ez foglyul esett, addig annak sikerült Erdélybe menekülni. Az igaz, hogy az 1569-iki 3 törvénycikk elkobozta a király alatti részekben való birtokait, de szerencséjére vagyonának nagyobb része a nélkül is Erdély és az ahhoz tartozó részek területén volt.

Hogy Bocskay György mily kiváló helyzetet foglalt el új lakó helyén, annak legvilágosabb tanúsága, hogy egyik leányát Erzsébetet Báthory István fejedelemnek testvére, a későbbi fejedelem Kristóf vette el, mely házasság különösen a mi Istvánunknak volt nagy szerencse, jelentékenyen megkönnyítvén az ő nagy tehetségeinek érvényesítését.

Bocskay György nem soká élt Erdélyben. Már 1571-ben meghalt, a mikor fia tizennégy éves volt. Kétségtelen, hogy ez már eddig igen sokat tanult atyjától, ehhez járult a természet közössége s akkor nem csodálhatjuk, hogy Bocskay István (csak hogy nagyban) oly annyira hasonlított atyjához. Különösen a nagy akaraterő jellemezte mind kettőt, a melylyel úgy tudtak érzelmeiknek parancsolni, mint annak, a mit más ember alig tud elkerülni, a multnak.

III.

Bocskay István politikai szereplésének első korszaka.

Huszonnégy éves Bocskay István, a mikor vele a politikai élet terén először találkozunk és pedig mindjárt akkor kitűnő helyzetben. Báthory Kristóf neje az 1581-ik év elején elhalt. Innét fogva igen elbúsulta magát az a nélkül is már elbetegedett fejedelem s legfőbb gondjának tekintette fiának, a még csak nyolc éves Zsigmondnak a trónon következőt biztosítani. S ez annál inkább törekvése volt, mivel tudta, hogy a közvéleményben korántsem általános az a fölfogás, hogy Zsigmond legyen utóda. A nemzet nagy része ellenkezőleg a fejedelmi testvérek harmadikának Báthory Endrének István nevű fiát szánta annak. Bocskay természetesen azok között volt, a kik Báthory Kristóf törekvéseit támogatták, hiszen Zsigmond neki unokaöccse volt, az ő nem rég meghalt testvérének fia. Csakugyan győztek, az országgyűlés megválasztotta Zsigmondot trónutódnak. E helyzetből következett, hogy Bocskay — Csáky Dénes, Kendy Sándor és Kovacsóczy Farkas társaságában — a kevés nappal ez után elhalt Báthory Kristóftól végrendeleti végrehajtóvá — „testamentomos úrrá“ az akkori kifejezés szerint — nevezetett ki. E négy úr volt a kormányt vivő tizenkét tagból álló tanácsnak is lelke. A fejedelem nevelése főleg Gálffy János gondjai alá tartozott, de inkább csak anyagi tekintetben: a szellemiekben a jézsuiták adtak az ifju fejedelemnek irányt, a kiket 1579-ben Báthory István lengyel király telepített Erdélybe.

Zsigmond uralkodásának egyik legnagyobb eseménye István lengyel királynak 1586. december 13-ikán bekövetkezett halála volt. Innét fogva még nehezebb lőn az erdélyi helyzet. Eddig

is egyre változtak a rendszerek, pedig István király gyakorolta a főfelügyeletet. Innét fogva még nagyobb volt a zavar.

Nem találtak más menekülést mint két év múlva nagykorusítani a még csak tizenöt éves ifjút, a ki korához képest igen fejlett volt ugyan, de még sem eléggé érett. A föltételek: a jézsuiták kitiltása és az alkotmányra való eskünek letétele voltak. (1588. december 23.) A fejedelem mellé három tanácsos választatott: unakatestvére Báthory Boldizsár, Gálffy János és Kovacsóczy Farkas. Az öreg Giczy, a ki 1585 óta kormányzó volt, első tanácsúri címet nyert s az ország kapitányává lett.

Ez idő szerint Zsigmondra az atyai s nem az anyai atyafiság gyakorlott befolyást. Báthory Boldizsár tanácsosa lett, míg Bocskay nem, Giczynek rövid időn bekövetkezett halála után az országhkapitányi méltóságot is ő nyerte el, míg testvére Báthory István az első rendű tekintélyű váradi főkapitányságra neveztetett ki.

A fiatal fejedelem ez idő szerint igen szeretett a szintén Gyula-Fehérvárt lakó s hozzá hasonló természetű unokabátyjával Boldizsárral barátkozni. Gyönyörködtek az olasz színészeknek, bívészeknek mutatványaiban, tartottak versenyvívásokat stb. De a barátság nem tarthatott soká. Boldizsárban hiányzott az a józan okosság, a mi minden fejedelmi vérbeli hercegnél a legfontosabb: kerülni még csak látszatát is annak, mintha urával, fejedelmével bármi tekintetben versenyezni akarna. Ő pedig nemcsak nem kerülte ezt, hanem egész nyíltan versenyzett is. Még azt sem tartotta illetlennek, a fejedelem szolgálatabeli vitézeket magához csábítgatni. Ki csodálkozhatnék, hogy a fejedelem, a ki kicsiségekre hiu, heves természetű és büszke volt s azon felül még husz' éven alul: unokabátyjával csupa merő apróságokon végtelenül meghasonlott.

A nagykorusítás negyedik évében (1592.) annyira jutott a meghasonlás, hogy Zsigmond fölszólította a tanácsurakat, hogy közte és Boldizsár között válaszszanak. A kibékülés ugyan létre jött, de nem a szívekben. A Báthory rokonok befolyása megapadt, István kénytelenült a váradi kapitányságról lemondani, mely állásra most Bocskay István neveztetett ki. Itt látjuk őt újra a politikai élet színpadára lépni, miután első politikai szereplése még nem volt valami jelentékeny s úgy látszik hamar befejeződött. Most már nem a gyermekorból alig kikerült ifjú az, a ki előttünk áll, hanem a meglett, szívós ember, a ki ezen túl nem igen fogja magát, kiszoríttatni hagyni, sőt a ki a bekövetkező nehéz időkben igen nagy szerepet fog játszani.

Erdélyre ugyanis ekkoriban a kísértetek korszaka következett be. Magyarországon a végbeli viszonyok pár év óta

folyton rosszabbodtak, érzett hogy a nagyobb háború bekövetkezik, habár 1591-ben a béke további nyolc esztendőre meghosszabbított. 1592-ben már látni lehetett, hogy a nagy háború nem marad el. Erdélyben a közvélemény megoszlott. A befolyásos emberek legnagyobb része az addigi politika mellett kívánt maradni, ragaszkodott a török szövetséghez. Ezek feje volt Kendy Sándor. De volt ellenkező tábor is. Ennek fejei voltak a jézsuiták, a kik a kitiltás dacára visszakerültek s a fejedelemre nagy befolyást gyakorlottak. Ezek már vallási szempontból is kívánták a katolikus császárral való szövetséget. Társuk volt a buzgó református — Bocskay István. Első pillanatra szinte furcsának tetszik az ily szövetség abban a korban, a melyben a vallási szempont oly elsőrendű tényező volt. Ámde Bocskay nagyobb eszű ember vala, semhogy ily elfogultságon fölülemelkedni ne tudjon. A későbbi jövőt mintegy előre-érezve átlátta azt, hogy ha Erdély csak akkor szűnik meg a törökkel tartani, a mikor az már ki van űzve Magyarország területéről, úgy kegyelemre ki lesz szolgáltatva a római-német császárnak, ellenben ha Erdély tevékeny részt vesz a török elleni küzdelemben, az szabhat mind maga, mind az egész magyar nemzet érdekében föltételeket. Ő pedig azt hitte, hogy ha Magyarország és Rudolf többi országai kivált Erdélytől is segítve összefognak, a már hanyatlott ellenséget az ország nagy részéből kiűzhetik.

A két párt közti küzdelem először is a 1593. február 2-ára egybehívott gyűlésen nyilvánult. A törökpártiak segínyt akartak a töröknek megszavazni, a jézsuitákra és Bocskayra hallgató fejedelem azt megakadályozta, de a rendek is meggátolták, hogy ő tegyen abban az irányban valamit, a melyet helyesnek tartott. A következő télen mindazáltal folytak Rudolf magyar király udvara s az erdélyi kormány között az alkuvások. 1594-ben már élesebb volt a helyzet. Mind inkább kitűnt, hogy a fejedelem a jézsuiták és Bocskay tanácsait követve a tanácsurak és az egész erdélyi közvélemény ellenére is szakítani fog a török politikával.

A török párt hívei idegesek lettek abban a hitben, hogy azzal hazájuk sírját ássák meg. Föllépésüket siettette az a körülmény, hogy egyik Magyarország felé siető tatárseregről az a hír járta, hogy az Erdély ellen van küldve. A május 12-ére Tordára egybehívott országgyűlés ennek megfelelő hangulatban volt. Nem szavazták meg a segínyt, a mit a fejedelem a hozzáfolyamodott rácok lázadóknak kívánt adadni, ellenkezőleg azt követelték, hogy Zsigmond lépjen fel egész határozottan a török szövetségese gyanánt. Kivánták továbbá tegye le — 20-ik

évét betöltvén — újból az esküt az alkotmányra s mivel abban befoglaltatik, a török szövetségre.

Báthory Zsigmond a bécsi udvarral szemben sokkal inkább le volt kötve, semhogy a törökpárti politikához átsaphatott volna. Bátorsága ellenben elhagyta. Alkudozásba lépett Boldizsárral, hogy ideiglenesen neki engedi át a fejedelemséget. A török párt győzelme egy időre teljes volt. Zsigmond megindult a tiszavidéki családi birtokok felé s egész Kővárig haladt.

Az országgyűlés elküldte Forró Jánost Bocskayhoz Váradra, hogy közérjük meghívja. De ez nem oda, hanem csapataival együtt Kővárra a fejedelemhez ment, míg Kornis Boldizsár Erdélyben egyengette a fejedelem visszajövetelének útját. Különösen a székelyek és a némettel szövetkezni mindig kész szászok közül nyert meg sokakat. E közben a tatár veszedelem is elvonult. Báthory Zsigmond és Bocskay most arra a meggyőződésre jutottak, hogy nincs semmi ok Zsigmond visszavonulásra. Erdélybe mentek. A fejedelem augusztus 8-dikán ért Kolozsvárra, az országgyűlést eloszlatta s újra egybe hívta Kolozsvárra augusztus 17-ikére. A törökpárt érezte, hogy nincs abban a helyzetben, hogy véleményének kifejezést szabadon adhasson: hiszen ők csak személyesen voltak jelen, míg a másik pártnak a Bocskay dandára és e fejedelmi darabontok szolgáltak támaszul. Így történt, hogy mikor a fejedelem megtette a fölhívást a töröktől való elszakadásra, csak Kendy Sándor emelte föl ellene szavát, de az országgyűlés auguszt. 27-dikén elfogadta a fejedelmi előterjesztést.

A fejedelem és Bocskay politikai nézetei győztek. E határozat után vezethették csapataikat a félholdasok ellen. De ők e győzelmet nem tartották elégnak politikájuk érvényesítésére. Abban a hitben voltak, hogy az ellenzék, a melynek élén oly tekintélyes emberek állanak, mint Báthory Boldizsár, Kendy Sándor, Kovacsóczy kancellár, Ifjú János, ha egyelőre félre vonul is, nem fog megszűnni, harcolni a nézete szerint hibás politika ellen. A monostori kertben összegyűltek a további teendők, az ellenzék végleges lefegyverezésének megbeszélése végett ugyane nap délutánján: a fejedelem, Bocskay, Geszti, Kornis Boldizsár és Jósika. Határozatuk oda ment ki, hogy az ellenzék vezérémbereit el kell láb alól tenni. Más nap reggel elzáratták a város kapuit, megeskették a darabontokat és lovasokat, hogy akármi kívánságuk, azt teljesíteni fogják. D. e. elfogatták az ellenzék 13 legelőkelőbb tagját, 10 közülök pár nap alatt kivégeztetett. Természetesen köztük volt a pár sorral feljebb említett négy férfiú. A legközelebbi országgyűlésen kimondatott

reájuk a „hazaáruló“ s nemcsak saját, de nejeik és gyermekeik vagyonának elkobzása is.

Lehet hogy nem volt más mód az ellenzék végleges legyőzésére, lehet hogy volt némi alapja az ekkor leöltek itélő leveleiben foglalt amaz állításnak, hogy ők a fejedelmet székéből ki akarták vetni, de kétségtelen, hogy ez az eljárás nemcsak Báthory Zsigmondot, de épen Bocskayt is azon emberek közé sorolja, a kikben az akaraterő oly nagy, hogy céljaik érdekében semmi eszköztől nem riadnak vissza.

Bocskay és párthívei teljes diadalt arattak. Báthory Boldizsár és a Kendyek példája elvette mindenkinek a kedvét az ellenzékétől. Most már siettek a helyzetet értékesíteni. Az oláhországi (havasalföldi) és moldvai vajdákat szövetségbe vonták, nekik magyar csapatokat küldtek segélyül s a vajdák csapatai ezek vezetése mellett még az 1594/5-iki télen átkeltek a Dunán s ott tettek a törököknek károkat. Carillo Alfonz a fejedelmi udvarban élő jézsuita, Bécsbe küldetett s ott tisztába hozta a szövetséget. Erdély uralkodóját a császár — magyar király elismeri fejedelemmek, Zsigmond nőül veszi Károly stiriai főherceg egyik leányát s ha magva szakad, Erdély a részekkel együtt visszaszáll a magyar koronára. Miután a föltételek tisztába voltak hozva, ünnepélyes követség küldetett fel a szövetség megkötésére. Ennek vezére Erdélynek jelenleg legbefolyásosabb államférfia Bocskay volt. Január 28-dikán meg volt kötve. Ugyane követség ment tovább Gréczbe leánynézőbe. Bocskay és az anyafőhercegrő megegyeztek március 4-ikére már a hozomány iránt is.

Ebben az évben (1595.) aratták a keresztyén fegyverek legszebb sikereiket. A császári és királyi hadak bevették Esztergomot, Visegrádot, az erdélyiek Lippát, Jenőt, Világosvárat. A törökök ezek ellen nagyobb támadást nem is mertek tenni: beérték azzal, hogy Szinán nagyvezér Oláhországot elpusztította. De még ez a hadviselésük is eredménytelen maradt. Bocskay alatt jelentékeny csapatok mentek októberben segítségül, a melyek Gyurgyevónál teljes diadalt arattak. Bocskaynak alkalma nyílt vezéri tehetségei érvényesítésére.

A következő évi teendők megbeszélése végett a tél folytán fölment a fejedelem Prágába. De már akkor volt egy titkos célja: feleségétől Mária Krisztinától, a kit augusztusban vett el, válni kívánt s ennek akarta a császárt megnyerni. Ennek fejében kész volt Erdélyről lemondani s vagy Rudolfnak vagy annak a főhercegnek átengedni, a ki elválasztandó feleségét nőül venné.

Távolléte alatt a fejedelem asszony és Bocskay, tényleg tehát csak az utóbbi, voltak helytartói. Az utóbbi teljes hata-

lommal rendelkezett pénzzel, katonával. Ez intézkedett a széke-lyek lázadása ügyében, a melynek lecsendesítése — úgy mond — „halál nélkül nem lehetett.“ Többeket kivégeztetett, mások fog-ságra vettettek, de a rendet sikerült helyreállítania. „Ugyan nem hallattatik mostan engedetlenség és szófogadatlanság kö-zöttek.“ „Mind Fölségednek, mind földes uroknak engedelmesen szolgálnak.“ A fejedelem Prágában léte alatt megbetegült. Al-kalmat szolgáltatott ez Bocskaynak annak kifejezésére, hogy „isten a ki a nyavalyát reá bocsátotta, meg is gyógyítja“ „az egész keresztyénségnek örömére.“ S Bocskay ezen kifejezéseit nem tekinthetjük frázisnak : a mult évi sikerek után még inkább hitt abban, hogy az általuk kierőszakolt politika sikerre fog ve-zetni. Természetes tehát, hogy megakadályozta, hogy az erdélyiek csak valamennyire is hallgassanak az ez évben békesség és szö-vecség végett igen kedvező ajánlatokkal odaküldött török követre.

Bocskaynak az év folytán sem volt semmi oka arra, hogy egyénileg elégedetlen legyen. A fejedelem folyton nagy tiszte-lettel viseltetett irányában s október 2-iki kelettel olvasunk egy oklevelet, a melyben Zsigmond kiemeli azon „kiváló hű-séget, ragaszkodást, engedelmességet és érdemeket, a melyekkel fejedelemsége kezdetétől törekvését, gondját és fáradságát üd-vösségének és méltóságának védelmére s növelésére fordította.“ Ezen tulajdonai elismeréseül nyeri el Bocskay, a ki ez idő szerint fejedelmi tanácsúr, váradi főkapitány, Bihar, Kraszna és Belső-Szolnok megyék főispánja volt a Kendy Ferencről el-kobzott Szent Jób várát egész uradalmastul.

De ha Bocskay személyére nézve meg volt elégedve, nem lehetett a közügyekkel. Ez évben a török elleni háboru nem folyt a régi sikerrel : Eger elesett s a mezőkeresztesi csata, a melyben a szövetségesek együtt voltak, inkább szolgált a törö-köknek, mint a keresztyéneknek hasznára. A fejedelem visszás családi viszonya következtében mindinkább elvesztette tevékeny-ségét, érdeklődését. Örökké a feleségétől való elválás és a feje-delemségről való lemondás voltak gondolatai. Ezek, képzelte, fogják s a papi rend, a melybe lépni készült, megadni neki azt a nyugalmat, meglegedést, a mit addig hiában keresett.

Magá a prágai udvar is ellenezte e tervet. Utóbb mégis belementek : 1598. április havában megtörtént Erdélynek átadása Rudolf biztosai kezébe Zsigmond elment Opuliába, a csere hercegségbe.

Hogy Zsigmond legbizalmasabb emberei nem helyeselték ezt az eljárást, bizonyos. Jósika nyíltan ellenkezett, a minek azonban reá nézve szomorú következményei voltak. Az ellen-mondást túrni nem tudó fejedelem elfogatta, a biztosok kivégez-tették. Bocskay okosabban viselkedék. Látván, hogy egyebet

nem tehet, bele nyugodott. Épen ő volt az, a ki Jósika elfogatását is eszközölte. De hogy nem volt megelégedve Erdélynek Rudolf alá kerülésével, azt leginkább tanúsítja az a körülmény, hogy ő volt az, a ki Zsigmondnak, a ki természetesen Opuliára s az ottani szűk viszonyokra hamar ráunt, visszatértére az útát egyengette. Zsigmond már augusztus 20-ikán megérkezett Kolozsvárra s kilenc nap múlva a rendek meghódoltak neki.

Mikor Bocskay, Zsigmond ezen vállatának egyik legfőbb eszközévé tette magát, két dologban csalódott. Azt hitte, hogy a prágai kormány, a melynek eredetileg a legkevésbé sem tetszett Zsigmond fejedelem lemondási terve, örvendeni fog, ha az hajlandó lesz országa kormányát újból átvenni. Másodszor azt képzelte, hogy az opuliai tartózkodás Zsigmondot kigyógyította hóbortjából. Mit hinni annál hajlandóbb volt, mert csakugyan sikerült feleségével összebékíteni. Legalább Zsigmond úgy viselkedék egy ideig, mintha feleségével csakugyan jó viszonyban állana. S mindkettőben csalódott. Az udvar becsületbeli kérdést csinált Erdély birtokából s a legcsekélyebb hajlamot sem tanúsította az arról való lemondásra, Zsigmond pedig még hóbortosabb volt mint annak előtte. Alig foglalta vissza fejedelemségét, már ismét oda hagyni kívánta.

Nem sokára utban volt Bocskay Náprágyival Prágafelé. Újra alkudni kellett az előbbi alapon. Legalább valamivel kedvezőbb föltételeket igyekeztek kinyerni. Nagy sikerekről nem beszélhettek, 1599. április 6-dikán mégis sikerült az egyezséget létre hozniok.

De ők nem számítottak Zsigmond egyéniségével. Míg követei nyugoton jártak az ő érdekében, az alatt ismét mást gondolt. Fülébredt benne a Báthoryság. Taval, mikor először mondott le, levelet kapott Endre bibornoktól, a kivel már több év óta semmi összeköttetésben nem voltak, elválasztván őket egymástól Endre testvérének Boldizsárnak vére s a „kötélbe vert igazság,” mely szerint még Endrének és Istvánnak is elkoboztatnak az erdélyi fejedelem alatti birtokai. Ekkor mégis hozzá szólott mint Báthoryhoz. Ne engedje, hogy a már családi birtoknak tekintett Erdély idegen kézre kerüljön. Akkor nem hallgatta meg e szavakat a fejedelem. De úgy látszik sokat töprenkedett felettük. S most mikor Bocskay és Náprágyi távol voltak s efféle vállalatról le nem beszélhették, elhatározta, hogy lemond ugyan a fejedelemségről, de nem Rudolf, hanem Endre javára. A bibornokot kibékülés címén magához hívta s mikor ott volt, kényszerítette a fejedelemség elfogadására. (1599. március 29.)

Bocskayék erről természetesen mit sem tudván már ezután kötötték meg Zsigmond nevében az egyezséget, azután, mint a

ki dolgát legjobban végeze, indultak haza felé. Mire Bécsbe értek, már tudta az udvar Zsigmond ezen újabb szerencsétlen cselekedetét, s követeit elfogatta. Ezeknek azonban sikerült igazolniok, hogy fejedelmök legújabb változásában semmi részök nincs, s miután Rudolfnak letették a hűségesküt, elbocsáttattak.

Bocskaynak most már nem volt politikai szereplési tere. Erdélyben az öt gyűlölő Báthoryak léptek uralomra, azon felül csak keveredett, kuszálts viszonyok voltak mindenfelé. Nem érezett, nem érezhetett törekvést azokba elegyedni. Egyelőre legjobbnak tartotta a politikai szereptől visszavonulni.

Endre fejedelem, a mint Bocskay bihar megyei jószágaiába visszatért (a melyek Rudolf alatt maradtak) fölszólította, hogy mint Déva és Görgény birtokosa hódoljon meg neki. Augustus 10-dikét tűzte ki határidőül. Bocskay keveselte az időt. Endre azt válaszolta: „keresztyénnel van dolgod.“ De nem járt el nagyon keresztyénileg: mihelyt a határidő letelt, elkobozta Bocskay javait, pedig ez azt is megengedte, hogy tiszteli hódoljanak. Bocskay ez ellen panaszt emelt s Endre szabad útát biztosító levelet adott neki az október 18-ikára összehívott országgyűlésre.

Ezt azonban Bocskay már nem kívánta igénybe venni. Őszre el volt határozva az udvar nagy hadjárata Báthory ellen: egy felül Mihály oláh vajda, másfelül Basta. Az utóbbit volt Bocskay is támogatandó egy csapat „jámbor angyallal“ — így nevezték magukat az általa megfogadott magyar hajdúk. De Mihály gyorsabb volt: mire Basta és Bocskay megmozdultak volna, Mihály egész Erdélynek ura volt s ott — mint általánosan ismeretes — iszonyún gazdálkodott egész addig, míg Bastának sikerült az udvart ellene megnyerni s az ekkép kieszközölt fölhatalmazással a következő (1600.) évi szeptemberben kiűzni.

Most ismét Rudolfnak hódolt Erdély s mint annak hive jelent meg novemberben a lécfalvi gyűlésen. De ha meghódoltak is, nem viseltettek a szintén Rudolf hűségén levő Bocskay iránt jó indulattal: ellenkezőleg őt, mint Zsigmond tanácsosát és visszahozatalának egyik legfőbb eszközét, tették a fejedelem minden bolond tetteiért, az Erdélyt ért minden szerencsétlenségért felelőssé. E gyűléstüknek kifejezést óhajtván adni, hűtlenséget mondtak ki reá azon a címen, hogy „császárnak és házának sokat vétett, az országra romlást hozott, az által, hogy Zsigmondot Opuliából haza segítette s a vitézi rendet titkon melléje eskette.“

Bocskay ily körülmények közepette legjobbnak látta Erdélytől és szomszédságától távol lenni. Prágába ment s Rudolf király udvarához neveztetett ki tanácsosnak, főleg, természetesen, erdélyi ügyekben. Ebből többféle haszna támadt. Erdély újabb szomorú eseményeiben nem kellett semmi szerepet játszania,

megismerkedett alaposan a prágai udvarral, s visszanyerte Rudolf rendelkezéséből a lécfalvi gyűlés által elfoglalt javait.

A mint néhány év elmúlt, megszűnt honfitársainak Bocskay ellen táplált gyűlölete: 1604-ben tehát vissza tért jószágaira. Átvette erdélyi javait, azután pedig a bihar megyeieken települt meg.

IV.

A változott viszonyok.

Tizedik esztendeje volt immár annak, hogy a monostori kertben egy egész ifjú fejedelem s annak néhány tanácsosa ama bizonyos tanácskozást tartották. E tanácskozásoknak egyik legfőbb embere, majdnem azt mondhatnók lelke Bocskay István volt. Ez a tanácsos, a kit az ifju név már nem illetett meg, de a ki a fiatal férfiak közé tartozott, egész ifjúi lélekkel adta tanujelét annak, hogy egy Bocskaynak az akaraterő a legfőbb tulajdona. Abban a hitben volt ő, hogy ha Erdély erejét a magyar királlyal egyesíti, sikerülni fog a törököt, ha nem is teljesen, de jó formán kiűzni hazánkból. Ily nagy eszmével szemben nem ismert az ő lelke gátat s hidegen tanácsolta azok elvesztését, a kik ezt a politikát gátolták.

Tizedik esztendeje volt annak. De azokból a fellengző reménysegekből semmi sem teljesült. Igaz, hogy sikerült néhány várat visszaszerezni, de azok fejében mások estek el. A tiz éven át folyt hadviselés arról tett tanuságot, hogy ha a török már nem képes is a nagyobb mérvű terjeszkedésre, a keresztyének, legalább az adott személyi viszonyok mellett, szintén nem képesek annak visszavetésére.

Micsoda oka legyen ily viszonyok közepette Erdélynek arra, hogy Rudolfot urának ismerje? A török támadások ellen a félreeső prágai kormány segítségénél többet ér a vele való barátságos viszony, a hogy az Báthory István korában volt. S e mellett, mily más egy nemzeti kormány, mint egy idegen, a mely a legjobb akarat mellett is — a mi pedig Rudolf biztosai-ban nem igen volt meg — mindig ügyetlen, mindig alkalmatlan. Az erdélyieknek csakugyan ismételten törekvésök volt ezt a „császári“ (mert az volt s nem magyar királyi) kormányt elűzni. Erre törekedtek a fiatal iktári Bethlen Gábor vezetése alatti „bujdosók“, a kik a temesvári basa védelme alatt vonul-

tak meg s a kik miután Nyáry Pál által visszautasítottak, Bocskayhoz fordultak neki ajánlván fel az erdélyi fejedelemséget.

Bocskay tíz évi tapasztalatok után, kivált miután Rudolf császár-királyt a maga egész nyomorúságos állapotában, udvarát a maga egész hitványságában megismerte, nem is volt messze Bethlen Gáborék álláspontjától. Nem lett volna Bocskay, ha nem lett volna kész előbbi politikájának ez idő szerinti alkalmazhatatlanságáról meggyőződve, avval fölhagyni és arra az útra térni, a mit az adott viszonyok közepette helyesnek talált. De akkor sem lett volna Bocskay, ha erre a meggyőződésre jutva, minden további körültekintés s az erők iránti tájékozás nélkül fogott volna vállalatához. Ő tudta azt, hogy egy tisztán Erdélyre alapított fölkelés nem vezethet sikerre. Az csak akkor érhető el, ha táborába ha nem is egész Magyarország, de mindenestre annak tekintélyes része gyűl össze.

S ez nem is tartozott a lehetetlenségek közé. A katonaság Magyarországon borzasztó sok kihágást követett el. A bécsi és prágai kormányshékek a magyarokat majdnem teljesen megfosztották minden hatalomtól, önkényesen jártak el nem nézván a magyaroknak sem jogaira, sem érdekeire. Az általános fölháborodást előmozdító körülmények között kitűnő helyet foglalnak el a kamarai pörök. Ilyeneket akasztottak azon főurak nyakába, a kiknek vagyonára a kamara emberei ráéheztek. A legaljasabbak egyike volt az a hírneves pör, a melyet Illésházy István ellen indítottak, a mely ezen főurnak hűtlenségben marasztalásával és óriás vagyonának elkobzásával ért véget. Hozzájárult ezekhez, hogy megkezdődött az üldözés a két felekezeten levő protestánsok ellen, a kik ekkoriban az ország lakosságának nagy többségét képezték, s a kik közül valók viselték a magyar főhivataloknak is nagy részét.

Ennyi sérelem következtében az országgyűlések mind mozgalmasabbak lettek, a rendek mind gyakrabban emlegették, hogy minek szavazzák meg a nagy hadi adót, ha a török ellen nem történik semmi, csak az ő elnyomatásukra. A fölháborodás azonban még mindig nem volt elég általános, arra szükséges volt az 1604-iki országgyűlés. Ezen Mátyás főherczeg, a ki az uralkodót helyettesítette, igen ügyesen viselkedett. Nem orvosolta ugyan a protestánsok s általában a rendek sérelmeit, de megígérte, hogy pártolólág terjeszti az uralkodó elé. Erre a rendek megszavazták az adót s 21. cikkelyből álló törvényt hoztak. Rudolf azonban úgy tön, mint a kit isten azzal ver meg, hogy elveszi esztét. Nemcsak nem orvosolt semmi sérelmet, hanem egész önkényűleg egy 22-ik cikkelyt ragasztott a törvényhez, a melyben kijelenti, hogy általában minden országaiban, de különösen az annyi „eretnkség“ által elárasztott Magyar-

országban, föladatának tekinti, a katolikus egyháznak a régi állapotban helyreállítását.

Ezzel meg volt üzenve a háború nemcsak a protestánsoknak, hanem az egész magyar nemzetnek. Mert ugyan mily alkotmány legyen az, a melynél az uralkodónak joga van a megszavazott törvénycikkelyek mellé újakat, a nemzet akaratával ellenkezőket ragasztani.

Ez volt az a mire Bocskay várakozott. Kétség kívül eleve megbeszélték fogadott fiával Homonnay Bálinttal azokat, a miket a felső vidéki megyék e törvénysértésre válaszolni fognak gálszécsi gyűlésükön, a melyre az adó reájok eső részének az egyes megyék közti kivetése végett összehivattak. A felelet nem volt más mint annak kijelentése, hogy a 22-ik cikkelynek önkényes odaragasztásával az egész törvény erejét megsemmisítettnek tekintik s a míg azon segítve nem lesz, egy krajcárt sem hajlandók fizetni.

Ezzel a felföldön ki volt mondva a fölkelés. Bethlen és társai meg a temesvári vidéken Erdély fejedelmévé kiáltották Bocskayt. Ez kissé idő előtt történt. Rákóczy Lajos és Dampierre Duval szeptember 6. legyőzték őket s kézre került Bocskay levelezése. Most már Bocskay nem tagadhatta részességét.

Most már nem lehetett várakoznia. Annál kevésbbé, mert Belgiojoso kassai főkapitány Rakomazba maga elé idézte. Bocskay természetesen nem jelent meg. Erre megindult a császári haderő Bocskay várai ellen. Szent Jób hamarosan kézre került, most Kerekin volt a sor. De ez alatt megtette Bocskay a maga intézkedéseit. Érintkezésbe lépett a hajdúknak Lippay Balázs, Szilassy János és Németh Balázs vezéreikkel, eléjük adta, hogy ők midőn magyar főúr ellen mennek közvetve a maguk magyar nemzete és református vallása s így önnönmaguk ellen harcolnak és megnyerte őket, hogy szakadjanak el a németektől. Az október 14-ikéről 15-ikére virradó éjszaka egyszer csak külön váltak a hajdúk s Álmosd és Diószeg között német társaikat teljesen tönkre tették.

Ezzel megkezdődött a Bocskayféle fölkelés.

V.

A Bocskayféle fölkelés.

Bocskay nem volt még készen, mikor Belgiojoso föllépése a zászló kibontására kényszerítette. Ezen felül a törökkel is szeretett volna azelőtt tisztába jönni, attól tartván, hogy ha már föllépett, az úgy fogja tekinteni, mint a kinek tetszése szerint szabhat föltételeket. De e félelme nem volt alapos: a törökök már október 19-ikén kinyilatkoztatták, hogy hajlandók öt Erdély fejedelméül elismerni, november 14-ikén már az athname is megérkezett. De a készületlenség sem érezte magát, mert Bocskay a hajdúkat megnyervén egyszerre megfosztotta Belgiojosot csapatai nagy részétől, míg maga elegendő fegyverben gyakorlott népre tett szert, mely a fölkelésnek magköve gyanánt szolgálhatott.

Belgiojoso kísérletet sem tett a Tiszán túl eső rész megtartására. Az mondhatni kardcsapás nélkül esett Bocskay kezébe. Nagybacska várak, mint Kálló, is hamar megadták magukat.

De Belgiojosonak a Tisza jobb partján is nehéz volt helyzete. A védelem központjául Kassát nézte ki, azonban a polgárok nélkül számított. Ezek elkeseredve egyházuk elkobzása felett, mihelyt Bocskay fölkelésének hírért meghallották, elhatározták, hogy többet nem eresztik be Belgiojosot. Egy kis helyi forradalommal visszavitték az előzőtt protestáns lelkészeket, őrizet alá helyezték Migazzi és Zalatnoki püspököket (az előbbi egyszermind a kassai kamarának is elnöke volt) s a várost védelmi állapotba helyezték. Belgiojoso tudván, hogy a hajdúk sarkában vannak, jobbnak látta a befogadást nem erőltetni, hanem Szepesvárra vissza húzódni.

A hajdúk oly gyorsan nyomultak elő, hogy Lippay Balázs már október 30-ikán megjelent a város alatt. November 12-ikén maga Bocskay tartotta bevonulását: a polgárság mint szabadítót öröm újongással fogadta. Kassának, mint első rendű hadászati pontnak Bocskay kezébe kerülése természetesen nem maradt következmény nélkül, a kik eddig nem bíztak sikereibe, tömegesen csatlakoztak hozzá követvén innét kibocsátott nyílt levelét, melyben a nemzetet az alkotmány és a vallásszabadság védelmére hívá fel.

Kassa elfoglalása Rudolf kormányával is megértette a fölkelés jelentőségét. Ezért küldték leküzdésére a császári hadsereg egyik legjelesebb hadvezérét Bastat, azzal a hadsereggel, a mely a török ellen volt felszerelve. Basta csakugyan megverte az egyik hajdú kapitányt Osgyánnál, magát Bocskayt meg

Edelénynél, de valami nagyobb e győzelmekből nem következett: Kassát hiában kísérle meg bevenni, csak Eperjes hódolt meg a szabad vallásgyakorlat kikötése mellett. Ezután téli szállásaira vonult.

A telet mindkét fél készülődésre használta fel. Az alkudozás ideje még nem érkezett el. Nehány hazafi mégis annak létre hozatalán fáradozott. Kieszközölték, hogy mind Bocskay, mind Basta készeknek nyilatkoztak erre, sőt hogy Bocskay az utóbbihoz elküldte követeit. Ezek előadták kiindulási alapul, hogy Bocskay Erdélynek s a részeknek birtokát kívánja. „Ha Erdélyt kívánja, felelt a tábornok, az lehetetlen. Így nem lesz béke“ s visszaadá a megbízó levelet.

Rövid időn alkalma nyílt Bocskaynak ezt a visszataszító bánásmódot visszafizetni. Mátyás főherceg, látván hogy a nemzet mily általánosan csatlakozik a fölkeléshez, fölhatalmazta a magyar tanácsot, lépjen összeköttetésbe Bocskayval. Ez természetesen ily módon való békére nem volt hajlandó. Náprágyit és Forgách Zsigmondot, az országtanács küldötteit, ki sem hallgatta mondván, hogy neki nem a tátráninni urakkal van baja, a kik csakúgy szenvednek az elnyomás alatt, mint a tátrántúliak, hanem Rudolf királylyal és Mátyás főherceggel.

A mint tavaszodni kezdett, Bocskay helyzete mind kedvezőbbé lett. Erdély meghódolt. Bocskay mind a mellett, hogy erdélyi fejedelemnek címezte magát, csak december 12-ikén intézett fölszólítást a hódolás iránt, de ekkor még az ottani császári csapatoktól félve nem követték. Február 1-én hódolt meg elsőnek Udvarhelyszék, majd a február 21-iki részgyűlésen két nemzet: magyarok és a székelyek. Ekkor küldte be a fejedelem helyettesül Gyulafit. A szászok ekkor még, a magyar urak iránt mindig ellenszenvvel viseltetvén, tartózkodtak, azt adván okul, hogy nem hiszik, hogy egyszerű nemes egy császárt legyőzhessen.

Ennél nagyobb volt a szerencsi gyűlés fontossága. Bocskay ugyanis a fölkelést szervezendő a tiszavidéki és erdélyi rendeket oda egybehívta április 17-ikére. Sok tárgyalás nem volt: 20-dikán megválasztották Bocskayt Magyarország és Erdély fejedelmévé, kimondták a római katolikus, református és evangélikus felekezetek teljes egyenjogúságát, megválasztották a főtisztviselőket. Homonnay Bálint és Széchy György fővezérek lettek, Kátay Mihály korlátnok. Elhatározottak a kezükön levő területen belül császári csapatok által megszállva tartott várak — Eperjes, Várad, Huszt, Tokaj — ostromlása. Mivel a fölkelésnek némileg vallási háború jellege volt, ennek megfelelő jelzavat adtak a csapatoknak: „Ha isten velünk, ki ellenünk“,

csatadal pedig az „Erős várunk nekünk az úr isten“ kezdetű egyházi ének lön.

„Magyarország fejedelme“ még több sikerrel működött, mint tavál Bocskay István. Hadai elül Basta Pozsonyba vonult, a magyar csapatok az egész felföldet kézre kerítették, sőt a Dunán túl nagy részét is, ki-kicsaptak Ausztriába, Morvába és Stiriába pusztítván e vidékeket. Az előkelők közül mind többen álltak át, köztük Báthory István országbíró, a nagynevű család ecsedi ágának utolsó sarjadéka.

Mátyás főherceg hamar átlátta e helyzetnek az uralkodó házra súlyos voltát. Igyekezett Illésházyt, a kivel régtől fogva jó viszonyban volt, s a ki most mint hűtlenségben marasztalt Krakkóban élt, morvaországi javai visszaadásával megnyerni, hogy vállalja el a többi visszaadása reményében, a Bocskayval való alkuvást. Ez azonban nem vállalkozott, tehát Nyáry küldetett el azon megbizással, hogy „mind ijesztéssel s mind ígérettel azon legyen, hogy Bocskay és a magyarok kérjék a békét s mindent kívánságok szerint fog cselekedni a császár.“ De Bocskay kezében a félországgal, szövetségben a törökkel természetesen messze volt attól, hogy oly alkudozásokba elegyedjék, a melyek a kegyelemkérés színével bírnak.

A hercegek mindinkább látták, hogy Bocskayban emberükre találtak, Rudolf ellenben mit sem akart a béke érdekében tenni. Attól tartottak, hogy makacssága az uralkodóháznak országaiba fog kerülni. Nem levén más mód, kicsikarták Rudolf beleegyezését, hogy Mátyás mint közvetítő szerepelhessen. Ennek első dolga volt két magyar tanácsost — Forgáchot és Pogrányit — Bocskayhoz küldeni. Ezek jövetelére a fejedelem országgyűlést hívott össze, hogy a rendekkel egyetértve állapíthassa meg a föltételeket. Az meg is történt. Erre a fejedelem rögtön Erdélybe utazott, a hol a viszonyok kissé zavarosak levén (Gyulafi is meghalt) személyes megjelenését tették szükségessé. A mint azonban megérkezett, minden sietett fejet hajtani. A székelység késznek nyilatkozott „fejek fenállásáig“ szolgálni. A szász városok és Fogaras megnyitották kapuikat. Rudul havaselföldi vajda is meghódolt. Az általános ünnepélyes hódolás szeptember 14-én volt.

A Bocskay által kitűzött föltételek az adott viszonyokhoz képest szerények voltak. Késznek nyilatkozott visszaadni az országot, csak Erdélyt a tiszai részekkel kívánná fejedelemségül, kívánta, hogy állíttassék helyre, illetőleg mondassék ki törvényileg a vallásszabadság, orvosoltassanak a sérelmek, kötéssék méltányos béke a törökkel.

Első pillanatra szinte különösnek tetszik ez az engedékenység. De ha jobban megvizsgáljuk a helyzetet, kitűnik az,

hogy Bocskay magatartása az egyedül helyes volt s ha más-kép viselkedik, nem tesz hazájának szolgálatot. Egész Magyarországnak egy kézben bírása ez idő szerint lehetetlenség vala. A mint botorság volt azt akarni, hogy Erdély egy uralkodó alatt álljon Ausztriával, ép oly botorság lett volna az Ausztria és a hódoltság közti részt attól elszakítani. Az a keskeny terület, mely jóformán csak szalagnak volt nevezhető, a török és idegen uralkodó alatti Ausztria között képtelen lett volna magát fentartani. A két oldala szükséges fegyveres védelem megemésztette volna minden erejét, folytonos harcok színhelye lesz vala, rövid időn nem lett volna más sorsa, mint teljes behódolás s részben Ausztria alá kerülés, de nem mint a magyar királynak alattvalója, hanem Ausztriának része.

Ezen legfőbb okot még mások is támogatták. A török szövetsége a legkevésbé sem volt megbízható. Igaz, hogy mennyire földre esküdöztek, hogy Bocskay nélkül nem fognak megbékélni, de csak az ő erélye és ébersége tudta azt eszközölni, hogy ezen ígéretüket meg is tartották, kivált miután Mátyás főherceg ugyancsak igyekezett őket az ellenkezőre bírni. De nemcsak ebben volt a török megbízhatatlan szövetséges. Bocskay úgy egyezett velök, hogy a magyarországi hadviselést maga fogja vinni, ők pedig intézzenek Stiria ellen támadást. De nem tartották meg. Fölhasználták az alkalmat Esztergom és Visegrád visszaszerzésére, Érsekújvárat is alig lehetett tőlük megmenteni.

Hozzájárult ehhez az a körülmény, hogy Magyarországnak rendes pénzügyei nem lévén, a háboruszkodás iszonyú sok pusztítással járt. A zsoldot rendetlenül kapó s e miatt elféltelenedett hajdúság borzasztóan pusztította a népet. Elhajtotta barmait, kirabolta házait, csüreit. Töméredek volt a panasz, a mi e miatt a fejedelemhez érkezett. Ő egyrészt igyekezett a kihágásokat akadályozni, de a hajdúkat sem idegeníthette el magától. Figyelmeztette is híveit, hogy a mit kivívtak, azt „isten után a vitézlő rendnek köszönik.“ De minden esetre ok volt ez is arra, hogy igyekezzék kibékülni.

Míg egy részt a béke föltételek felett a császáriakkal folytak a Bocskay szolgálatába lépett Illésházy útján a tárgyalások, addig másrészt Bocskaynak portai követői a török birodalomhoz való viszonyt igyekeztek rendbe hozni, a mire nagy szükség volt, hogy az udvar ellenében a török császár szövetségére lehessen hivatkozni. Október 28-ikán megérkezett a végleges athname, egy valóságos nemzetközi szerződés, a mely Magyarországnak s Erdélynek oly kedvező helyzetet állapít meg, a minőt, János király óta egy sem. Magyarországra nézve ki van mondva az adómentesség, Erdélyé is elengedtetett tíz évre, azon túlra pedig 10,000 forintban állapítottatott meg.

November 10-ikén volt a fejedelem és a nagy vezér között a találkozó a Rákoson. Ez legelőször is hűségre intette Bocskay irányában a kíséretében volt urakat, kardot övezett dereka körül, királyi pálcát tett jobbába, fejére pedig koronát. *) De Bocskay nagyon jól tudta, hogy nemzetünk szemében ily koronázás soha sem volna érvényes, nem is lett volna vágya a „török kegyelméből“ lenni Magyarország királya, ezért levette a koronát s átadta a mellette levő Széchy Györgynek, kijelentvén, hogy a barátság jeléül szívesen fogadja, de nem a királyságéul, mert nem akarja a nemzet jogait, a melyek védelmére fogott épen fegyvert, csorbítani. Mindazáltal ezen túl a törökkel szemben királynak címezte magát.

Egy hét múlva Korponán találjuk, a hova a vele tartó magyarokat országgyűlésre hívta össze a föltételeire érkező királyi válaszpontok tárgyalására. Forgách és Pogrányi csakugyan meghozták azokat, de a legkevesbbé sem voltak kielégítők. Jellemző az egészre, hogy még a szent koronának hazánkban (ekkor törvény ellenére Prágában volt) őrzésébe sem akartak egyezni, a vallásszabadság követelésére pedig az volt a válasz, hogy ő felsége eddig sem háborított senkit annak gyakorlatában, Erdélyt csak Bocskay életére akarták elismerni külön fejedelemségül, de addig is csak olyan helytartóságféle lett volna az.

E válasz természetesen igen kedvezőtlenül hatott a rendekre, a kik közül a hevesebbek már Magyarországnak a Habsburgházától való végleges elszakadásáról álmodoztak. Ezek természetesen minden alkudozást egyszerűen megszakítani akartak. De Bocskay nagyon jól tudta, hogy ez nem utolsó szava az udvarnak, s a további alkudozás végett Bécsbe küldte Illésházyt és Mladossevith Horvát Pétert, a kik december 3-dikán utaztak föl.

Ugyanekkor Bocskaynak más két küldötte hagyta el az országot. Nagy gondja volt erre, hogy az eurpai közvélemény előtt ne a török cinkosa, hanem a szabadság bajnoka gyanánt álljon. Már előbb nyílt levelet adott ki ez irányban, most pedig Bocatius János kassai bírót Németországba, Kátay Mihályt meg Lengyelországba küldte, hogy személyesen működjenek kedvező hangulat létrehozásán.

Januárban (1606.) újra megkezdődtek az alkuvások s hogy nyugodalmasabban lehessen tárgyalni június 24-ikéig tartó fegyverszünetet kötöttek s abba a törököt is befoglalták. Február 9-ikéig némi pontokkal elkészültek, a melyek tárgyalása végett

*) E korona jelenleg Bécsben őriztetik a királyi ház kincstárában. Igen érdekes bizanci jellegű munka.

a fejedelem április 24-ikére hívott össze országgyűlést. Az udvar ez úttal már engedékenyebb volt, de még mindig nem akart arra menni, hogy csak nagyjából is teljesítse a magyarok kívánságait. Semmi áron nem akarták a vallásszabadságot kimondani s Bocskaynak nem voltak többet átengedni hajlandók, mint a mit Báthory Zsigmond bírt. A magyarok pedig úgy vélekedtek „jó részét az földnek, ha fölségedhez szakaszthatjuk, Erdélyhez, jó assecuratioja (biztosítéka) leszen az az magyaroknak,” mert általában úgy találták, hogy „míg Erdélybe fejedelem vala, nem mernek vala az németek így düheskedni az magyarokon.” Az országgyűlés ezeket a pontokat is elégületlenül fogadta, kivált azok támasztottak nagy zúgást, a kik Rudolf hatalma alá visszakerülendők voltak, s már-már azt kiabálták, hogy Illésházy István áruló s az alkudozásokat Mátyás főherceg által megvesztegetve annak és saját magának, nem pedig az országnak érdekében folytatja. *)

Illésházy ezen megneheztelvén el akart az egész ügytől állani s nem volt hajlandó a rendek újabb követeléseivel Bécsbe menni. De Bocskay ismerte a maga emberét, tudta mennyit ér az és sietett őt a maga meglegedésének nyilvánításával megvigasztalni. Így kivitte, hogy vállalkozzék az ügy befejezésére.

E közben Bécsben is megváltozott a helyzet: április 25-én a főhercegek Rudolf helyébe Mátyást tették a család fejévé, a ki most már föl volt jogosítva annak ellenére is megkötni a békét. Engedékenységet az is növelte, hogy több fontos vár és város — köztük Tokaj — Bocskaynak meghódolt. Így történt, hogy június 23-dikán létrejött a „bécsi békekötés.”

Itt már tetemesen javítva találjuk a februári pontokat. A vallásszabadság ebben már ki van mondva, csak hogy ezen félremagyarázásokra igen alkalmas toldalékkal „mindazáltal a katolikus egyház sérelme nélkül.” A fejedelem követői váltig vívtak e toldalék ellen. Rudolf illetőleg Mátyáséi egyre állították, hogy az semmi rosszra nem fog magyaráztatni: minden esetre oly pont volt ez, a mely nem szabatossá tette a törvényt, míg a három felekezet teljes egyenjogúsága, a hogy a magyarok kimondani kívánták, a szerződések legfőbb kellékének, a világhosságnak, megfelelt volna. Utoljára is ez maradt a béke szövegében. A nádori hivatalra elhatároztatott (e hivatal törvényeink ellenére 1562. óta üresedésben volt!) hogy az a legközelebbi országgyűlésen betöltsék, a főherceg mint kormányzó ellenben a királytól nyert fölhatalmazás alapján oly hatáskörrel birjon,

*) Az alkudozás közben arról is volt szó, hogy Bocskay nőül vegye Báthory Zsigmond volt feleségét. A fejedelem ugyanis gyermektelen özvegységben élt. Neje, a kiről különben alig tudunk valamit, Hagymási Katalin vala.

mintha maga a király volna. Bocskay birtokául Erdélyen s a már eddig hozzá tartozott részeken kívül Bereg, Szatmár és Ugocsa megyéket s Tokajt tartozékaival nyerte el, ez utóbbiak azonban a fejedelem halála után visszaszálljanak Magyarországra. Az országban hivatalt, várnagyságot csak született magyarok viselhessenek, kivéven Győrt és Komáromot, a hol külföldiek is lehetnek parancsnokok. A jezsuitákra, a kiket a magyarok teljesen ki akartak űzni, nem tudtak megegyezni.

Az uralkodók egyike sem volt e pontokkal teljesen megelégedve: Rudolf augusztus 6-ikán csak föltételeesen erősítette meg, Bocskaynak is kifogásai voltak. Mátyás érezve, hogy a magyarokat é békénél kevesebbel kielégíteni lehetetlen, azon cselhez folyamodott, hogy azon március 21-iki oklevélnek, a melyben Rudolf a februári pontokat erősítette meg, keltét kivakartatta s augusztus 6-ra igazította s mint ilyet küldte el Bocskaynak s tette közhírré. Ezen felül kijelentette, hogy ő és Rudolf készek egyes kétséges pontok felett külön biztosító leveleket kiállítani. Szeptember 23-ikán kelt egy, a melyben Mátyás biztosítja a rendeket, hogy a „hirhedt“ toldalék nem fog rosszra magyaráztatni, más napról egy, a melyben Rudolf biztosítja őket, hogy Erdély és a régebben is ahhoz tartozott megyék Bocskay halála után is a szabad fejedelem választás jogával bírnak.

A békekötés értelmében az osztrák tartományoknak kezekedniök kellett a békekötés megtartásáért: ezen kötelességnek szeptember végén tettek eleget. Hátra volt azonban a békekötés egy igen fontos pontjának: a törökkel való békekötésnek végrehajtása. Október 20-ikától — november 11-ikéig folyt az alkudozás a kis Zsitva folyó torkolatánál levő szigeteken. A béke szerencsésen létrejött húsz évre a két császár között Bocskaynak, mint független fejedelemnek, követítése mellett. A határookra nézve a tényleges birtokállapot szabott ki. A legnagyobb siker az volt, hogy a magyar király megszünt a török császár adófizetője lenni, csak most egyszer minden korra tartozott 200,000 tallér erő ajándékot küldeni. Diplomáciai szempontból az is vívmány volt, hogy a török ezentúl késznek nyilatkozott a „római császár“ címet megadni Rudolfnak, míg addig őt és elődeit csak bécsi királynak címezte.

Bocskay azonban még nem volt teljesen megnyugodva a bécsi békekötés iránt s annak tárgyalása végett meg egyszer összehívta december 13-ikára a rendeket. Ezek különösen a vallásszabadságot tárgyaló ponttal voltak elégedetlenek, kívánták a jezsuiták kiűzését, hogy Győrött és Komáromban, ha idegenek a főkapitányok, magyar alkapitányok is legyenek, hogy Bocskay és Illésházy adományaik a következő országgyűlésig

az egész országban érvényesek legyenek, akkor pedig tárgyalás alá vétessenek stb. A fejedelem e pontokat december 22-ikén erősítette meg.

Mikor e pontokat megerősítette, már a halál révén volt. Tavasszal komolyan megbetegedett, hogy — mint Illésháznak ír — „csak egy óráig való életünket is nem reményeltük.“ De nem sokára jobban lett. „Az úr isten nagy jó voltából könnyörülvén rajtunk ujonnan adott ismét ez világra bennünket, most immár életünk megmaradása felől, legyen ő szent fölségének hála, jobb reménységünk vagy on és leszen is naponként.“

De csak ideiglenes volt a javulás. A fejedelem az egész nyáron betegség és egészség között ingadozott, sorra próbált minden orvost, kuruzslót. Mint minden betegnek, neki is jól esett a kezelésnek tulajdonítani, ha rosszabbodott.

A nyár folytán kiderült, hogy baja, legalább részben, mérgezés következménye. Bizalmas embere Kátay Mihály volt az, a ki számára keverte. Több cinkostársaival fogságba került. De ez nem adhatta vissza annak az egészségét, a kinek életéért az egész magyar nemzet rettegett.

A kassai országgyűlés alatt érezte, hogy neki már csak napjai vannak hátra, 17-ikén elkészítette végrendeletét, melyben elrendeli, hogy a gyulafehérvári főegyházban temettessék el. Sok becses tanácsot ad Erdély követendő politikájára, különösen hangsúlyozza a magyarországiakkal való testvéri összetartást, a nélkül, hogy Erdély beolvadását is javasolná. „Valameddig — úgy mond — a magyar korona ott fön nálunknál erősebb nemzetségnél a németnél leszen és a magyar királyság is a németeken forog, mindenkor szükséges és hasznos egy magyar fejedelmet Erdélyben fentartani, mert nekik javukra, oltalmukra leszen. A magyarországi állapotot arra hagyjuk, hogy a mint a császárral ő fölségével végezésünk vagy on, a szerint minden dolgok exequaltassanak és a szent békesség, melyet egészen véghez vittünk, fel ne bomoljon, hanem megerősíttessék.“ Trónutódául Homonnay Bálintot ajánlta, tekintettel annak „ifjúságához képest megért, jó erkölcsű, istenfelő természetére, józan életére és Magyarországon régi úri nemzetére.“ E választás ajánlásával Erdély és a Tiszavidék között szorosabbá kívánta tenni a kapcsolatot.

Életereje napról-napra szemlátomást fogyott. Az új esztendő, ötvenedik születés napját már nem adatott megérnie, meghalt december 29-ikén. Január 3-ikán már megírták az ezt hírül adó leveleket.

Halála országszerte nagy fájdalmat okozott. Nem emlékezett már senki a Báthory Zsigmond egykori tanácsurára, mindenki előtt a haza szabadságát és békességét helyreállító nagy

fejedelem állott. De természetes hogy udvara legsúlyosabban érezte a csapást. Testőrei legjobban el voltak keseredve, a mi őket vérboszúra bírta. Január 12-ikén reggeli öt órakor Kátayra rohantak s kivitték a pelengér alá. Forgách Ferenc testőrhadnagy azt kiáltá „tisztsége hite vesztett áruló az, ki ez árulót nem vágja,” erre mind neki mentek s darabokra aprították. Felesége alig tudta tetemeit összesöpörtetni.

Temetési menete február 3-dikán indult meg. Nagy számú főúr, megyei küldöttség, nagy mennyiségű fegyveres nép. A küldöttségek Erdély határától (részben már előbb) visszafordultak, Kolozsvárt az erdélyi országos had csatlakozott a menethez, a nép minden helysénél kiment tisztséget adni és siratni a „megszabadító fejedelmet.” Harmadnapig ki volt terítve a gyulafehérvári palotában, azután elhelyezték a templomban „a választott király” mellé.

* * *

Ezzel bezárult Bocskay felett a sír. Meghalt akkor, mikor a helyes utat megtalálta, hazánk ügyét biztosította, a mikor nemzetünk vezetésére a legalkalmasabb, legképesebb lett volna. Az rendes szerencsétlensége nemzetünknek, hogy nagyjaink épen akkor halnak el, a mikor legtöbbet tehetnének. De azért nem mondhatjuk, hogy nem élt eleget. Az az ember, a ki majdnem egy teljes századra biztos irányt szabott a magyar politikának, az tett annyit, hogy avval a tudattal nézhetett szembe a halállal „nem éltem hiában.”

Dr. Szalay József.

Mátyás király.*)

Született 1443. március 27-én; meghalt 1490. ápril 6-án.

I.

Hunyady Mátyás ifjúsága.

Hunyady Mátyás 1443. március 17-én Kolozsvárott egy szász polgárnak maig is meglevő kőházában született. A török-
verő Hunyady Jánosnak, nemzete s az egész kereszténység
egyik legnagyobb hőségnek, valamint a női erények mintaképé-
nek, Szilágyi Erzsébetnek fiát egy Túz nevű kikeresztel-
kedett zsidó tartotta keresztvízre. A szülők igen nagy gond-
dal neveltették a gyermeket, kit Vitéz János váradi püspök,
Hunyady titkára s házi káplánja kalaúzott az ösmeretek elemei-
ben. A serdülő ifjú a történelem, földrajz, astrologia (csillag-
jósítás) s hittan iránt mutatott kiválóbb hajlamot s korán kitűnt
a szépirásban, továbbá az építés és a hadi tudományok szere-
tetében. Egész szenvedélyvel gyakorolta a fegyverforgatást s
a berni Detre, vagy Roland lovag harcainak elbeszélése már
akkor lelkesítette őt. Hogyan nem éledett volna tehát saját
atyjának európaszerte dicsőített győzelmein! A latin nyelvben,

*) Fametszet után.

melyet a klasszikus műveltségű Vitéztől tanult el, már mint gyermek többször szerepelt tolmácsul édes apja mellett, és anyanyelvén kívül idején beszélt németül s tótul is.

A közéletben már szenge gyermekkorában bizonyos szerepet játszott. Hogy jelenlétével mintegy megpecsételje atyjának V. László királylyal való kibékülését, fölment az udvarba s dicsekedhetett a nála csak három évvel idősb király rokon-szenvével. Már akkor megvetette az V. László erkölceit meg-mételyező Cilley Ulrikot, ki pedig vele akarta elvételni leányát, Erzsébetet. Kis jegyese azonban 1455-ben elhunyt s ezzel eltört a szeretetnek utolsó láncszeme is, mely őt Cilley-hez fűzheté. Volt elég önuralma, hogy tisztán tartsa jellemét az udvar förtelmeitől: ellenben a lángész türelmetlenségével használta föl a hasznos ösmeretek gyarapítására ott bővebben kínálkozó alkalmakat.

Aránylag boldog gyermekkorának első nagy vesztesége az volt, hogy 1456. augusztus 11-én elvesztette édes atyját. S ez édes atya még halálos ágyán is a hazaszeretet nevében áldotta meg őt s akkor már nagy állást betöltő testvérbátyját, Lászlót. „Haldokló atyátok tettei s példája — szólt a hős — legyenek szíveitekben gyümölcsözők. Maradatok meg és haladjatok előre szilárdul a becsület és érdem nem egészen tövistelen, de minden-esetre legbiztosabb ösvényén, melyen előttetek mennem földi életem legfőbb feladata volt. Isten félelme és a hazaszeretet az, mit maradandó örökségül szállítok rátok; a többi, mit tőlem nyertek, mind csak a szerencse múlandó ajándéka.“

Büntetéstől nem remegve kezdte most üldözni az árvákat Cilley s nem-igen csinált belőle titkot, hogy ki akarja irtani e „kutya fajzatot.“ Pár hét múlva, színes módon, fiául fogadta ugyan a két Hunyadyt; ezzel azonban csaknem egyidejűleg írta ipjának, Brankovics szerb fejedelemnek, hogy nem sokára olyan két labdát küld neki, a milyennel egy rác fejedelem sem játszott idáig. De nem válhatta be rút ígérését. Nándorfehérvárott, 1456. november 10-én őt magát aprították össze a Hunyadyak barátjai.

Mátyás, ki e napokban Temesvárott tartózkodott, alig bírta megnyugtanni az esemény következményeitől félő édes anyját. Mély gyászban fogadták a királyt, midőn ez Lászlóval együtt látogatásukra indult. A király azonban jó kedvet mutatott s az özvegy bús lakását zajos ünnepek színhelyévé alakította át. Bibor ruhát ajándékozott a két fiúnak (kik közül Mátyásnak úgyis maga Kapistrán János jósolta azt, hogy király lesz) és november 23-án testvéreinek fogadva őket, anyjukat pedig anyjának, esküvel ígérte, hogy nem áll boszút Cilley haláláért.

Ennyi kegy roppantúl elkeseríté a Hunyady-ház irígyeit. Suttogni kezdettek az öregebbiknek lázadó terveiről, de a jó-akarat színe alatt bírták ezt rá, hogy öcscsét is fölvigye Budára. Mátyás ösmerte atyja óhaját, hogy egyszerre mindketten ne legyenek az udvarban; látta és szánta anyja könnyeit — s mégis fölment, hogy újabb tápot ne nyerhessen a gyanú. — Március 14-én azután mindkettejüket elfogatta a király, kinek fejét ros-akaroik telebeszélték rettenetes tervekkel. S harmadnap a bakó bárdja alatt hullott porba a daliás, ifjú Hunyady szép feje: „az ország feje,“ a hogy az igazságtalanságon zúgolódó köznép nevezte.

Hunyady János.*)

S most a vértett megtorlása és Mátyás kiszabadítása lett a jelszó. Szilágyi Erzsébet lengyeleket és cseheket fogadott zsoldba s bátyja Mihály is sok önkéntest vezetett hozzá. Egész Magyarország részökön állott. A király nem érezte magát biztonságban Budán s 1457. május végén Bécsbe indult, magával vivén Mátyást s a vele együtt őrzött gazdag Modrárr Pált. A királyi palotában elzárt gyermeket egyes osztrák udvaroncok itt a magyarok királyának csúfolták.

„Az leszek — pattant föl ez végre; — sőt, ha Isten megsegít, nektek is parancsolok.“

Hevességében tett jóslatának mindkét része teljesült.

A Prágába utazó V. László csak utóbb vitette őt maga után. Mire azonban Mátyás odaérkezett, László — épen egy

*) Fametszet után.

évvel a temesvári eskü után — bevégezte rövid 18 évre terjedő életét s Mátyásra ezentúl Podiebrad György cseh kormányzó ügyelt föl. Szilágyi Erzsébettől nagy váltságdíjat remélve, ez jól bánt a gyermekkel s mindig a maga asztalához ültette őt. Számításában nem is csalódott. Szilágyi Erzsébet gazdag pénzjutalmat ígért Podiebrádnak, ki hajlandó is volt szabadon bocsátani Mátyást. Az 1458. január 1-jére hirdetett országgyűlés pedig, minden más versenyző mellőzésével s annak kimondása után, hogy idegent nem emel a trónra, január 24-én Hunyady Mátyást kiáltotta ki Magyarország királyává. Része volt ugyan ebben a Duna jegén fölállított zsoldosok türelmetlenségének, de a nemzeti királyt akaró népnek is, mely rendkívüli lelkesedéssel fogadta kedvencének fölmagasztaltatását. Ezen választás a középkori Magyarországnak azon ritka eseményei közé tartozik, midőn a tömeg is részt vett politikai dolgokban.

A honatyák a 15 éves Mátyás mellé Szilágyi Mihály személyében öt évre kormányzót rendeltek ugyan s nevezetesen korlátozták a király hatalmát, — a nemzeti királyság eszméje azonban így is fényes diadalt aratott.

Podiebrád ép ebéd idején vette a fontos hírt. Mátyást azonnal maga mellé ültette s enyelegve kérdezte tőle, mit ad neki, ha kellemes újsággal lepi meg.

„Fogoly vagyok, semmit sem adhatok,“ felelt a gyermek.

„A mit én kívánok tőled, az hatalmadban áll. Csupán barátságodra van szükségem. Üdvözlégy Mátyás, magyarok királya!“

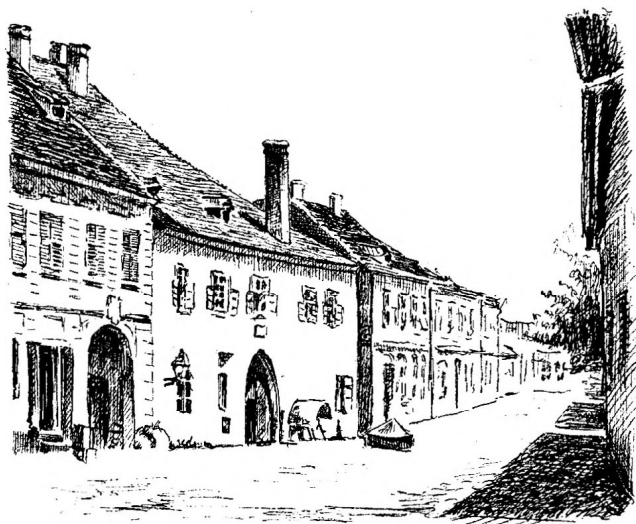
Február 9-én anyja lefizetvén a Podiebrádtól követelt váltságot s eljegyvezvén őt ennek leányával, Katalinnal, Mátyás a magyarok rendkívüli örömnnyilvánításai közt lépte át a Morva vizét, diadalmenetben vonúlt be Budára s február 16-án körlevelekben tudatta a magyarokkal, hogy a fogságból kiszabadult s hogy hívei közé érkezett.

II.

Mátyás első tettei.

Mátyásra majdnem vészt hozott úgynevezett kora-érettsége. Bizva önerejében és sokalva a pesti országgyűlésnek a királyságot megszorító törvényeit, nagybátyját, ki — szerénté — azokat meg gondolatlanul hagyta jóvá s kinek öreges nehézsége úgy sem tarthatott lépést az ő ifjú tüzével, minden fontosabb ügyben mellőzte s ezentúl napról-napra több önállóságot

tanusított. Ezzel pedig nemcsak az őt úgyis csak kénytelen-kelletlen tűrő urakban keltette föl a féltékenység érzetét, hanem nagybátyját is elidegenítette magától. Pedig sok körülmény ajánlotta az óvatosságot. Előnyös volt ugyan rá nézve, hogy III. Callist pápa kiváló örömmel üdvözölte őt a trónon s hogy leendő ipját, Podiebrádot, királylyá választották a csehek; másrészt azonban komoly aggodalomba ejthették őt Garay és Ujlaky fondorlatai, Giskra zsebrákjainak fészkelődései, a törökök betérései, a kegyetlen Vlád Drakul oláh vajdának függetlensége

Mátyás király szülőháza. *)

való törekvései, különösen pedig III. Frigyes császárnak a magyar trónra támasztott igényei.

Nagybátran szállt szembe valamennyivel.

Szilágyit ugyan beszercei gróffá nevezte ki, de viszont rábírta a kormányzóságról való lemondásra. A haragvó öreg a Hunyady-ház ellenségeivel szövötközött, az őt falaik közé befogadni nem akaró beszerceiek ellen pedig a város bevétele után kegyetlenkedett; a király, kinek, midőn ezért s másokért szemrehányosokkal illetve, tiszteletlenül felelgetett, már szeptember elsején elfogatta s nemsokára Világos várába záratta, honnan csak zakácsának fortélyá szabadította meg az ősz vitézt.

*) Rézmetszet után.

Ez erély s azon körülmény, hogy a kétes főméltóságok helyét kipróbált híveivel töltötte be a király, még több nagy urat hajtott Frigyes táborába. Akkor azon, majdnem könnyelműnek mondható határozatra jutott, hogy a fő urakat szemtől szembe megkérdezte, akarják-e tovább is királynak vagy sem? A meglepett urak 1459. február 10-én újból egy értelemmel biztosították őt hűségökről; az új pápa, II. Pius pedig, ki szentelt zászlót küldött neki az ozmánok ellen tervezett hadjáratra, átokkal fenyegette azokat, kik a pártosoktól időközben magyar királyllyá választott III. Frigyeshez csatlakoznának. Körmendnél azonban a megkoronázott Frigyes mégis megverte Nagy Simont, kinek megfutamodott serege szégyenkezve kérte Mátyást, hogy tizedelje őt meg. „Alkalomadtán legyetek még egyszer oly vitézek!” mondá a király, ki nemsokára csakugyan főleg az ő segítségökkel tette tönkre a pártosokat.

A pápa, ki nagyon helyesen gyanította, hogy az iránta különben sem barátságos császár Zsigmond napjait hozhatná vissza a szentszékre, ha Mátyás királyságának pártolása által továbbá is ellensúlyozza a császár hatalmát, multjához híven ismét közbelépett Mátyás érdekében.

A trónján férfias fellépése következtében mindjobban megerősödő király többé már nem is azon ügykezett, hogy Frigyesben a versenytársat zúzza össze, hanem hogy a szent koronát szerezze meg tőle. Időközben kibékült Giskrával s a hűtelen bosnya királyllyal; az új oláh vajdát, Radult, a maga fennhatóságának előismerésére kényszerítette; Podiebrádot azzal kötelezte le, hogy leányát, mint mátkáját, udvarába hozatta; testvérével, Alberttel szemben Frigyes — egészen 1462. végéig — tökéletesen el volt foglalva stb. Mind olyan körülmény, mely nagyon kedvezett Mátyás tekintélye megszilárdulásának.

1463-mon túl egyelőre a török ügyek foglalkoztatták a királyt. István bosnya király ugyanis megtagadván a szultánnak idáig fizetett évi adót, ez nagyon készülődött a keresztények ellen. Mátyást azonban nem lephette meg; mert a király, miközben megalkudott Frigyesrel a korona átadása iránt, korántsem nézte tétlenül, mint hódol egész Bosnia a győzelmesen előnyomuló töröknek s mint szorítja ez adófizetésre Kozarics István hercegovinai fejedelmet; hanem, ha elmaradt is a keresztényektől kért és várt segedelem, ő maga gyorsan táborba szállt, Ali béget a Szerémségben megverte, Jajcát megvívta s rövid időn visszavette majdnem egész Bosniát, melyet azután Szapolyai Imre kormányzására bízott. S ekkor, 1464. március 29-én már mint elősmert hős és államférfiú tehette fejére szent István koronáját, melyet nagy áldozatokat hozva váltott ki Frigyesről. A korona visszaadásáért kikötött 60,000 s a Frigyes által birt

városoknak Frigyes halála után való visszaváltatása fejében fizetendő 40,000 aranyból nagyobb baj volt, hogy fiúutód nélkül való elhunyt esetére Frigyesnek ígérte oda a trónt. Ez utóbbiról, bár ezt az országgyűlés is megerősítette, utóbb lemondott a császár; a Habsburgok azonban később mégis erősen hivatkoztak reá, mikor érvényesíteni akarták a magyar trónra támasztott igényeiket.

Mátyás király névalírása.

III.

Mátyás hadjáratai.

A II. Pius halála után megválasztott II. Pál pápa nemcsak maga ajánlott 100,000 aranyat, hanem még további 358,000 arany forintnyi segílyt ügyekezett kieszközölni Mátyás számára Olaszország többi fejedelmeitől, hogy az kellő erővel mehessen a törökre. A szép ígéretek csak papirosan maradtak ugyan, — a király azonban 1464. nyarán végén így is megindult Boszniába; Jajcát, melynek kétségbeesett védelmében a nők és gyermekek is részt vettek, pusztá megjelenésével fölmentette s az ostromlókat visszavonulásra kényszerítette.

Még a leánygyermek is azt dalólgatták a futó Mohamedről, hogy

„Mikor magyar király zászlaját látá,
Jó lovának száját futni bocsátá;“

Zvornik alól azonban — Szapolyai súlyos megsebesülése után — fegyelmet nem ösmerő seregével Mátyásnak magának is a Száva mögé kellett hátrálnia. Az itt tapasztalt rendetlenség indította őt arra, hogy szigorúbb fegyelemhez szoktassa népét s hogy azt időről időre fegyvergyakorlatokra hívja be.

1465. őszén Mátyás újra megindult az ozmánok ellen; szövetségesei azonban nemcsak nem segítették, hanem még szán-

dékosan is hátráltatták őt. A császár például a magyar határszéleket háborgatta; midőn pedig a király e miatt a pápánál panaszkodott, ez a török háborúban való lanyhasággal vádolta őt, szemére hányván az egyházi javadalmak osztogatásaiban tanúsított önkénykedéseit is. Mátyás kissé élesen felelt, mire a pápa is más húrokat kezdett pengetni. Ugyanis ép ekkor idézte megint törvényszéke elé a kétalakúságról s így eretnekségről, valamint a szentszék iránt való engedetlenségről vádolt Podiebrádot s bizalmasan megkérdezte Mátyást, elvállalná-e a cseh király ellen hozandó ítélet végrehajtását?

„Akár a csehek, akár a törökök ellen van szükség, készen áll Mátyás és Magyarország.“ Ez volt a repesve várt felelet. Mátyásnak leghívebb szövetségese a pápa volt idáig s ennek jóindulatát jövőre sem szívesen nélkülözte volna; másrészt felelőse, Katalin, még a koronázás előtt elhunyván, rokoni viszonyok sem kötötték többé Podiebrádhoz, ki titkos pártfogásában részesítette a magyar jószágokat pusztító zsebrákokat. A cseh király 1461. óta különben is egy törökellenes szövetség alkotásán, egy reformzsinat összehívásán s talán azon működött, hogy keleten a török helyébe a cseh uralmat állítsa. Első sorban e végből Magyarország segélyét kell vala kinyernie; tervét azonban Mátyás soha sem helyeselte volna. Pedig Velence, kit a török közvetlenül fenyegetett, már 1463. március 17-én a magyarral való szövetségre utalta Podiebrádot. Nagyralátó tervét diplomai úton csak 1464-ben terjesztette Mátyás elé, majd meg a francia királyt kérte meg, hogy helyet és időt határozzon a közbékéről való tanácskozásra. Július 18-án azonban a föllengző tervek nemcsak szétmálltak a francia királynak szóvirágain, hanem még jobban is kellett tapasztalnia Podiebrádnak, mennyire el van szigetelve a keresztény fejedelmektől. Ha Podiebrádot, belső bajoskodásai mellett is, Szvatopluk és Ottokár nagy szláv birodalmának eszméje kápráztatta, — Mátyás az önvédelemnek egy nemét látta abban, hogy ő viszont a cseh koronának, mint a pápa számára adandó segítség kikötött díjának, megszerzésére törekedjék.

Az Anjouk ideje óta királyaink különben sem érték be a tulajdonképeni Magyarországgal. Róbert Károly Nápolyt, Nagy Lajos Lengyelországot, Zsigmond Németországot, Albert ugyanazt és Ausztriát, Ulászló Lengyelországot, V. László Ausztriát és Csehországot is kormányozni akarta: másfél század óta tehát szinte törvény volt a magyar királyi udvarban az országszerzés. Mátyás csak e felfogásnak hódolt, midőn a török ellen fordítható erejét Csehország meghódításával ügyekezett növelni. Kerülő útakon akart áttérni törökverő atyja politikájának folytatására.

Ismerve az ő uralkodására közvetlenül következett szomorú időszakot, fájlalnunk kell ugyan, hogy erőt akarva nyerni, annyi erőt elfecsérelt s hogy helytelen irányban nyitott tért dícsvágyának: nem szabad azonban felejtenuk, hogy az e korbéli magyar sereg gyakrabban látta még maga elöl futni a törököt, mint ez őt; hogy tehát Mátyásnak szándékolt terjeszkedése, a kor szempontjából, nem volt időszerűtlen vállalat; nem legalább abban a tekintetben, hogy megkezdése még legkevésebbé sem jelentette a török kérdés fontosságának nemösmerését. Ellenkezőleg ez volt — közhit szerént — annak sikeres megoldására nézve a logikai előzmény. Mátyás, nem gyorsan ugyan, de mégis elhatározta a cseh háború megkezdését, melyre a pápa 1466. végén a Podiebrádot sújtó egyházi átok kimondásával s Mátyásnak az ítélet végrehajtására való felszólításával adta meg a jelt. Mátyás tehát, kinek sikerült elfojtania az erdélyi lázadást és hódolatra kényszerítenie a bájai győzelme által megfélemlített Bogdanovics István moldvai vajdát. — 1468-ban elfogadta a pápától a cseh háború céljaira küldött 80,000 aranyat, s a katolikus csehek által is hivatva, 1468. ápril 8-án megüzente Podiebrádnak a háborút, a mivel nagy örömet okozott — Rómában. Ápril közepén 16,000 válogatott vitézzel szállt táborba; átkelt a Thayán, Trebicznél meggyőzte Podiebrád fiát, Viktorint s mikor a Spielberget is megszállotta, a cseh király gyalogpárbajra hívta őt ki. „Gyalogviadal csak parasztoknak való,“ felelt Mátyás és, mivel a testes Podiebrád lóháton vívni nem akart, nem állott vele szembe. Olmücben lelkesedéssel fogadták Mátyást a cseh katolikusok; ő maga ugyan haza sietett a pozsonyi országgyűlésre, seregei azonban távollétében is diadalt arattak Smoliennél, Kremsírnél és Rositznál.

Csak a következő év első napjaiban sietett vissza Morvaországba, hol az Oberzlik által vitézül védett Hradistye ostromát abba hagyta ugyan, de különben csaknem egész Morvaországot elfoglalta s február végén Csehországba tört. Chrudimig győztesen nyomult előre, itt azonban vereséget szenvedett s maga is az ellenség kezére jut, ha, mint fiatal, apródnak nem nézik és szabadon nem bocsátják; nemsokára pedig úgy bekerítette Podiebrád, hogy békét kellett tőle kérnie. Orsitznál személyesen találkozott s hűsvétig fegyverszünetet kötött a két király, mi-ben a pápa a szentszék ügyének elárulását látta. Ő azonban utóbb is nemcsak a legnagyobb barátsággal érintkezett Podiebráddal, hanem fényesen vendégelte meg annak két fiát is, bár ezek ott-tartózkodásának idejére egyházi átok alá vetette a pápai követ Olmücöt. A Podiebráddal megegyezett s ettől trónörökösnek kijelölt Mátyás már-már hazatért, midőn az Olmücben összegyűlt kath. rendek, hogy egészen megnyerjék, cseh királylyá

választották. Ő azonban visszautasítá a választást és csupán közbenjáróul ígérkezett; később mindazáltal, engedve a pápa sürgetéseinek s a cseh katolikusok új szavazatának, fölvette a cseh királyi címet és Brünmben megkoronáztatta magát. Május 26-án Boroszlóba ment, hol Slézia és Lausitz hódolatát fogadta, míg ő maga Krebs polgármester szép leányának hódolt meg.

Podiebrád haragjában most Ulászlónak, Kázmér lengyel király fiának ajánlta föl trónja örökségét. Mátyás azonban Kulinál megverte s elfogatta Viktorint és számos apróbb diadalt vívott ki; noha oly kevés hasznát vehette a szövetségese, III. Frigyes császár által küldött segítőcsapatnak, hogy azt mint csöcseléket mindjárt hazabocsátotta; Bécsből pedig, hova 1470. februárjában a Frigyessele való személyes értekezés végett ment, gyorsan kellett menekülnie az élete ellen vetett cselektől. Frigyes csakhamar Kázmérral szövetséghez, Podiebrád pedig újabb csapatokkal erősödött. A változott szerencsével viselt harcoknak Podiebrád halála (1471. március 22-én) adott fordulót.

A prágai országgyűlés Ulászlót választotta utódává; Mátyás mindamellet, kit a pápa ismételten elösmert cseh királynak, továbbra is fönntartá igényeit. Mivel azonban pár év óta feltűnően elhanyagolta saját országának ügyeit és személyes érdekeikben érzékenyen sértette egyes főurait és főpapjait, közel állott hozzá, hogy elveszítse szent István koronáját is. Az elégtelennek, élükön Vitéz János primással és Janus Pannoniussal, Kázmér lengyel király ifjabb fiának, Kázmérnak ajánlották föl a magyar trónt; a jól értesült Mátyás azonban gyorsan otthon termett, megnyerő modorával az elégtelenek főbbjeinek nagyobb részét újra maga köré édesgette s pár nap múlva mosolyogva kérdezhetette tőlük, melyikök akarja királyul vendégelni Kázmért s elárúlni a törvényes fejedelmet? A Rákoson tehát nem királyválasztásra, hanem csatára várták Kázmért a magyarok, ki most Nyitra várába zárkozott, honnan szökve menekült el, midőn seregének naponkint való apadásán kívül azt is meg kellett érnie, hogy még Vitéz érsek is meghódolt a királynak. Janus Pannonius, kora híres költője, nem kért kegyelmet a királytól, ki nemsokára megilletődve olvashatta hajdani ellenfelének, hazája egyik dicsőségének sírkövén:

„Itt nyugszik János, ki először hozta Dunánkhoz

A Helikonnak szent, dicsőköri isteneit;

Már legalább ezen érdemeit ne tagadd el, irigység:

Nincs a gyűlölségnek helye a hantok alatt“

Mennyire megszilárdult Mátyás helyzete, alig bizonyítja más jobban, mint azon tény, hogy még ét esztendeig föl ytat-

hatta azon szerencsétlen háborút, mely a közeli gútelatlenségek és az ország rendkívüli megadóztatásának legfőbb oka volt. Az új pápa, IV. Sixtus, szintén cseh királynak ösmerte el őt és ilyesmit ígért Frigyes is. Apró csetepatékban, céltalan erőfeszítésekben, meddő diplomatiai alkudozásokban telt az idő. 1474. február 21-én Ó-Faluban végre békét köthetett Mátyás Kázmér lengyel királylyal, mit Ulászlóval is fegyverszünet követett; de bár a király teljes figyelmét igényelték volna a fölkelt székek, a viszálykodó oláhok, a már Nagy-Váradot is feldúló törökök, kik diadaljelül sok zsák levágott főt, orrot és fület küldtek Konstantinápolyba, — ismét Csehországgal kellett vészódnie. Frigyes ugyanis cseh királynak ösmerte el Ulászlót, sőt szövetséget is kötött vele, mit Mátyás Szézia megtámadásával s azzal torolt meg, hogy Frigyes országait egészen Augsburgig dúlta. Szapolyai és Kinis vizsont a békeszegő Lengyelországra rottott.

Mátyást 1474. október 24-én Ulászló és Kázmér körülfogta Boroszlóban, hol ő 4500 emberrel állt 60,000 ellen. A király azonban parasztruhában maga puhatolta ki a szövetségesek hadi viszonyait s megnyugtathatta az aggódo boroszlóiakat. A följánlott döntő csatát visszautasította ugyan, de magát a védelmet erőlyesen és — vígan vezeté. Míg ugyanis a csehek és lengyelek, kiket a könnyű magyar lovasok folytonosan csipdestek, a nyílt táborban éhséget szenvedtek, ő maga táncvigalmakat és lakomákat rendeztetett a bástyafalakon, kívált mikor hírét vette, hogy csakugyan megkapja a nápolyi király leányának, Beatrixnak kezét. A hazulról érkezett rossz hírek által lehangolt két király tehát békét kért Mátyástól, de november 16-án személyes megjelenésük után is csak rövid fegyverszünetet, elcsigázott seregök részére pedig háromnapi eleséget eszközölhettek ki tőle. E táborozás a magyar haditörténetnek egyik legregényesebb epizódja s egyik legbiztosabb jele a király hadvezéri tehetéseinek.

Némi bajoskodások után a király most már végre a török háborúra is gondolhatott. A szultán ugyanis haddal készült Oláhországra, hol István és Radul verekedtek az elsőségért. István meghódolt Mátyásnak, de Kázmérnak is, a mivel különben épen nem szerzett magának több pártfogót, mert a magyar és lengyel király közt továbbra is fennmaradt az ellentét. — Mielőtt neki adna segítséget, 1475. nyarán Szerbországba nyomult Mátyás és 10,000 vitézzel kezdte vivatni Szabácsot, melyet egy közlegénnyel a legnagyobb ágyútűz között hajózott körül és kémlelt ki. Kísérőjét lelőtték ugyan, ő maga azonban sértetlenül maradt — s másnap, 1476. február első felében csakugyan be is vette a várat.

„Ezt meghallák mind Törökországban,
Török császár lón nagy boszúságban,“

mondja az ezen viadalról fennmaradt egykorú magyar ének.

A király győzelmes seregei ott még azontúl is vívtak ki apróbb előnyöket; vezére, Báthory István pedig Moldvából kényszerítette visszavonulásra a szultánt; nagyobbbszabású hadjáratot mindamellett csak akkor tervezhetett ellenök, midőn 1476. december 22-én Beatrix nápolyi hercegnővel való egybekelésének szemkápráztató ünnepélyei véget értek.

Tervezgetései csakhamar más irányt vettek. III. Frigyes nemcsak nem váltotta be Mátyásnak adott azon szavát, hogy Csehország királyául ösmeri őt el, hanem még szorosabban szövetkezett ellenségeivel, szökésre bírta főméltóságát, Beckensloer esztergomi érseket, a törökkel való egyetértésről vádolta Mátyást s 1477. június 10-én ünnepélyesen Ulászlónak adta Csehország hűbérét. Június 12-én háborút izent neki a király. A következő hónapban már több mint 70 várat hódoltatott be Ausztriában s Bécsset is ostromolni kezdette, mire Frigyes békét kért. A föltételek szerint Mátyás apja gyanánt tiszteli a császárt, ez viszont fiának tekinti őt, reá szállítja át Csehország hűbérét és 100,000 arany hadi kárpótlást fizet neki. Alkalmasint ekkor mondott le a magyar királyi cím viseléséről s a hazánkban elfoglalt városokról is. Mátyás most ki is vonta hadait Ausztriából s megkísérllette birtokba venni Csehországot; látván azonban Frigyes őszinteségének hiányát s a csehek vonakodását, híret vévén továbbá a törökök újabb készülődéseinek, 1478. december 7-én Olmüchen végre kibékült Ulászlóval. A föltételek szerint mindketten viselik a „cseh király“ címet, Csehországot azonban Ulászló, Mátyás pedig csak Morvaországot, Sléziát, Lausitzot s a hat várost kormányozza. Ha Mátyás hal meg előbb, Ulászló vagy örökösei 400,000 aranyon válthatják vissza az ő részét, — ha azonban Ulászló, úgy föltétlenül Mátyásra száll az egész Csehország. A következő év júliusában a fejedelmek rendkívüli fényű találkozója rekeszté be az áldástalan háborút, melyből mégis eléggé tisztán szabadúlhatott Mátyás; saját vallomása szerint azonban „oly sok nemes és dicső férfiú életébe került e háború, hogy tíz Csehország sem ér annyit.“

Ideje is volt, hogy most már a törökökre fordítsa minden figyelmét. Ő neki magának még ez évben elég gondot adott egy a Dunán túl és Szlavóniában dúló csapat visszaszorítása, míg Báthory és Kinisy 1479. október 13-án a Kenyérmezőn vívta ellenök a magyar haditörténelem egyik legszebb csatáját. A szerencsésen megkezdett háborút azonban Velence kétszínűsége, Németország közönye, sőt a pápa megernyedtt buzgalma követ-

keztében sem folytathatta. Különösen ez sértette Mátyást. „Bennünket — írta IV. Sixtusnak — mások példája szerint hasztalan ingerel; jóakarátát, mint keresztény fejedelem, szívesen kívánjuk: roszakaratára és keménységére mitsem hajtunk.“ Nem sokára pedig, midőn kegyúri jogainak megsértésével nevezett ki egy püspököt a pápa, erélyesen figyelmeztette őt, hogy „a magyar nemzet ama kettős keresztet, mely országunk címere, inkább hármassá változtatja, mintsem beleegyeznek, hogy a koronához tartozó főpapi javakat a szentszék töltsé be.“

Nemhogy segítséget kapott volna a „művelt“ nyugatról, hanem újabb viszályba is kellett bonyolódnia Frigyesel, ki a békeföltételeket csak kis részben teljesítette, sőt — épen a török portyázások idején — ő-maga is Győrig pusztított. Mindamellett, hogy időközben ipját, a nápolyi királyt is kellett Olaszországban segítnie a török ellen, ismét Frigyes ellen fordult, ki most ijedten figyelmeztette a német rendeket, hogy „a magyar király legyőzése sürgősebb, mint a török ellen való háború.“ S azok, nem hajtva a pápára, ki Európaszerte háromévi békét „parancsolt“, hogy a fejedelmek a keresztény hit ellenségei ellen készülődjenek s nem hajtva Mátyás segélykérésére, megszavazták Frigyesnek az épen Mátyás ellen kívánt sereget. Kinisy ugyan így is szerencsésen kalandozott a török ellen s 50,000 szerbet telepített át hazánkba az ozmán által fenyegetett területekről; általános hadjáratról azonban szó sem lehetett. Mátyás csak 1482-ben izent háborút a türelmével rútul visszaélő Frigyesnek, ki mint a „kereszténység feje“, avval „kérdedhetett volna“, hogy akkor vették be a magyarok tőle Haimburgot, midőn egy más csatatéren 3000 emberét vágták le a szendrői pasának, kinek ő közvetett szövetségese volt. A király ellenségből könnyen jó barátta tehetné volna a törököt; hiszen Bajazid szultán öcsese, a rhodusi lovagokhoz menekült Dsem pártja önként visszaadja Bosniát, Szerb- és Bolgárországot, ha segítséget nyújt Bajazid ellen. Ez viszont szintén kiméli őt, ha megengedi, hogy országain át törhessen Németországba. Ő azonban visszautasította ajánlataikat; mert lovagias volt még a császár iránt is, ki szerént pedig „csak a magyarok kiirtásával lehetne segítni a kereszténység ügyén.“ Így vak dühhel szemben Mátyásnak Frigyes ellen való hadjárata tulajdonkép önvédelem volt. E harc, szerencsére, mint a békeközvetítő pápai követ mondta, „az orosz-lán harca volt az egérrel.“ A király megbékélt a törökkel (a mit csak Várady Péter kancellár és kalocsai érsek bánt meg, mert ezt arcúl üte s elzáratá az oklevél hiányos szerkesztéséért haragvó Mátyás), ellenben annál nagyobb erővel tört Frigyes ellen. 1485. június elsején végre be is vette Bécset, melyet imént, kerékgyártónak öltözve, ő-maga kémlelt ki. Alsó-Ausztria nem-

sokára egészen és készségesen meghódolt az új fejedelemnek. Egyes osztrák várak vitézül állottak ugyan ellen, — ezek azonban már nem változtathattak a tényen. Mátyás meghódította Stájerországot s huszárai Triesztig kalandoztak. A megrettent Frigyes békét kért, de hallani sem akart arról, midőn megtudta, hogy Ausztria, Stájerország és Karinthia visszaadása fejében 700,000 aranyat kell vala fizetnie. Bízott benne, hogy engedékenyebb lesz a köszvény-beteg király, ki most azon működén, hogy az 1470-ben született s fiává fogadott Corvin János legyen az utóda, maga is óhajta a békét, hogy a herceg annál zavartalanabbul léphessen trónra. Frigyes jól számított. 1490. ápril 6-án hosszas szenvedés után ugyan, de mégis váratlanul végezte be életét Bécsben a király, tiz ország fejedelme.

IV.

Mátyás és a belügyek.

Mátyásnak, a nemzet választottjának, élete harci zajban telt el; s hogy sikerrel bontakozhassék ki néha felületesen kezdett háborúiból, főképp pedig, hogy országainak nagyhatalmi állást, alapítani szándékolt hazának pedig tartósságot biztosítson, sok gondot fordított a honvédelem emelésére. Már 1458-ban kimondatta, hogy minden huszadik jobbágyot jól felszerelve kell küldeni a táborba (mi a huszárság kezdetét jelenti) s hogy a megyei dandárba minden 11 egytelkes nemes küldjön egy jól felszerelt vitézt. A lovasság szervezését az állandó katonaság behozatala követte. Európában ő a harmadik, ki a civilisációnak e legnagyobb ellenségét megteremtette. A fekete sereget jobbadán zsebrákokból alkotta meg; idegenekből, mert azok, zsoldért, föltétlenül engedelmeskedni ígérkeztek. Mintegy 20,000 lovasra, 8—10,000 gyalogra s körülbelül ugyanannyi pattantyúsra és szekeresre ilykép bizton számíthatott. Szerencséjére nemcsak benne magában volt sok hadvezéri tehetség, hanem kitűnő erők is gyámolították őt; pl. Magyar Balázs, Szilágyi Mihály, Rozgonyi Sebestyén, Ujlaky Miklós, Lábatlan Pál, a Dóczyak, Palóczy László, Báthory István, Kinisy Pál, Szapolyai István és Imre stb., kik taktikai tekintetben is kitűntek s új fényben mutatták be a magyar hadi dicsőséget.

Az állandó katonaság azonban megteremtette az állandó adót is, és a nemesség kivételével mindenkit arra kötelezett Mátyás, hogy öt telek után egy arany forintot közvetlenül a királyi kincstárba fizessen be. Seregének évi tartásdíja egymaga

1.800.000 frtot tett ki, oda nem számítva a végváarak őrségének 300.000 frtra rúgó zsoldját. Rendkívüli — de gyakran ismétlődő — esetekben, az alkotmányos formák megtartásával ugyan, de önkényuralma céljaira, rendkívüli adókat is szedett és pedig oly nagy mértékben, hogy az 1467. évi erdélyi s az 1471. évi magyarországi lázadást, melynek minden vármegyében volt híve, főleg ennek róhatni fel. A magyar alkotmány egyik sarkalatos pontját, az adómegszavazás jogát, Mátyásnál sikeresebben, de egyúttal merészebben alig játszotta ki valaki.

Más tekintetben azonban eléggé kárpótolta érte a nemzetet. Ő, ki uralkodásának kezdetén mindent elkövetett az oligarchia döllyének, vagy inkább fegyelmetlenségének megtörésére, 1485-ben igen nagy hatalomkörre emeltette a nemesség első tisztviselőjét, a nádort. Királyválasztás esetén ezé az első szavazat; ha kiskorú a király, ő annak a gyámja, az országnak pedig kormányzója; ő a közbenjáró a nemzet és király közt, — a királyi család kihaltakor egyedül ő hirdethet országgyűlést stb. Ez kétségtelen gazdagodása a magyar közjognak, ha nehezebbre eshetett is Mátyásnak, hogy uralkodó háza érdekeit keresve, így korlátolja a királyi hatalmat.

Legnagyobb népszerűséget az igazságügy rendezésével s az erre vonatkozó törvények végrehajtásának ellenőrzésével szerzett Mátyás. Fölállította az igazságszolgáltatást egyszerűsítő megyei törvényszékeket; biztosította a bírák függetlenségét s 1848. előtt, II. Józsefen kívül, a közjó érdekében, alig szüntetett meg valaki annyi kiváltságot, mint épen ő, mi által sok tekintetben megdöntötte a törvény előtt való különbséget. Az erdélyi nemesek vérdíjának leszállítása, a népszarolók megbüntetése stb. mind nagy népszerűséget szerzett neki, a ki álruhában akárhányszor járta be országát, hogy közvetetlen meggyőződést szerezzen a szegénység hangulatáról. Ha nem is a külsőségekben, gyakran túl tette magát a törvényeken, az erőszakra hajló korhoz képest azonban ritka erélylyel tartatta meg azokat másokkal. Állandó katonaságában bízva, kevesebbet kellett törődnie az oligarchákkal s ez javára vált a népnek, mely szívesebben fizette neki a sokat, mint másnak a keveset, mert maga iránt jószívűnek és igazságosnak találta őt. Halálában az igazság halálát gyászolta — s ennél nem mondhatott keserűbb ítéletet utódainak kormányáról.

A hírnévre sokat adó nemzetet udvartartásának fénye által is kápráztatta Mátyás. Mint ember is igen gazdag volt; mint király pedig évenként valami két millió forintot fordíthatott udvarára, úgy, hogy Európának csak 1—2 fejedelme versenyezhetett vele. E fényűzés tehát sokba került a nemzetnek; ő azonban, szerencsére, nemcsak az adónak, hanem a nép anyagi jól-

létének fokozásához is értett, úgy, hogy túlterhelésről az ő idejében alig lehetett szó. Hiszen kedvenc terveire sokat költött sajátjából is. Ezekkel úgy volt, mint szívesen látott vendégeivel, kiknek érkeztekor maga is kiment a konyhára, sőt segített is szakácsainak.

Udvara nagy volt és népes, melyben a kancellártól kezdve le az udvari bolondig mindenkinek meg volt a maga szerepköre. S ez udvart korán áthatotta a renaissance szelleme. Vitéz János, Janus Pannonius, Szapolyay György, Várady Péter, Geréb László, Temesvári Pelbárt, Thuróczi János, Dóczy Orbán, Fodor István stb. az ő korában már méltán képviselte a hazai humanismust, míg Ugoletti, Fontius, Bonfini, Polycarpus, Bandinus, Galeotti, Brandolini, Regiomontanus stb. a külföldről beédesgetve jöttek hozzá, hogy ne csak udvara fényét, hanem magát a közműveltséget is emeljék. S irányt mindannyian a királytól látszottak venni, ki a történelmet, földrajzot, bölceletet, hadi tudományokat, csillagjósolást, építészetet, theológiát és versírást egyaránt kedvelte, ha maga sem volt is ment egészen a babonától.

Igen sokat költött a művészetekre; s még Leonardo da Vinci esetjét is tudta foglalkoztatni. Traui Jakab és János, Majani Benedek, a híres műasztalos, Chimenti Camicia, Lippi, Fiesole, Verrochio, Baccio Cellini stb. dolgoztak budai s más palotái fényének emelésén. Oly nevek, kikről Vasari könyvében olvashatunk. A király küldöttei görög és római remekírók művei után kutatva, bejárták Görögországot és Kis-Azsiát s a flórenci és budai könyvmásolók fölhasználásával, mintegy 33,000 arany forintnyi költséggel, 4–5000 kötetből álló könyvtárt alapított Budán, melynek azonban ma csak 115 darabját ösmerjük. Körülbelül 1476-ban alapította ezen Bibliotheca Corvinianát, melynek arany és ezüst kapcsokkal ékesített, bársonyba kötött művei számra, becsre és szépségre nézve egyaránt vetekedhettek a Mediciek, vagy a pápák könyvtárával s értéke annál nagyobb volt, mert jobbadán kéziratokból állott. Geréb budai prépost felügyelete alatt ugyan már 1472-ben berendezett Budán egy nyomdát Hesz András; valószínű azonban, hogy ez nem elégíthette ki a külsőre is sokat adó udvart, úgy, hogy a budai krónikán kívül csak igen kevés más mű került ki e sajtó alól.

A zenét, főkép az egyházi zenét szintén kellően ápolta; az iskolás gyermekeket is taníttatta énekelni, s egyáltalán azon volt Mátyás, hogy udvara hasonló legyen az olasz udvarokhoz. Tudósai jobbadán latinul vagy olaszul társalogtak; de hiszen évszázadok óta latin volt a diplomatia nyelve s ő róla legalább írva maradt, hogy kedvelte a magyar hegedűsöket, dalosakat is. Janus Pannonius műzsája — állítólag — magyar nyelven is

meg-megszólalt, — Beatrix királyné pedig illőnek találta, hogy magyarul tanuljon, sőt az olasz tudósokat is serkentette e nyelv elsajátítására.

A hazai tanügy emelése körül vannak ugyan érdemei Mátyásnak; úgy látszik azonban, azon téves hitben élt, hogy egyetemi fokon kell kezdeni a művelődést. Budán theologiai főiskolát alapított, 1467-ben megvetette alapját a pozsonyi egyetemnek (tudós nevén az Academia Istropolitanának), mely — eleinte Vitéz János vezetése alatt — egyebek közt a világos fejű Regiomontanust, korának egyik legkitünőbb matematikusát is foglalkoztatta.

Vitéz János.*)

Nemcsak külső udvarok küldözgettek követeket Mátyáshoz, hanem ő is nagy fényvel lépett föl amazoknál. A II. Pál pápához 1464-ben küldött 300 magyar ifjú igen sok olasz nő szívét hozta rezgésbe, VIII. Károly francia királyhoz indított követségének úrias föllépte pedig magát a párizsi népet is bámulatba ejtette. Hát még az, melynek jegyesét, Beatrixet kell vala Nápolyból behoznia! Az ilyen fényhez nem szokott török követnek nem csoda, ha nem jutott eszébe a mondókája s ha nem tudott tovább menni e szavaknál: „A császár üdvözl... a császár üdvözl.“ „Üdvözlöm én is — szolt utóbb Mátyás — és kéretem, küldjön máskor olyan követet, ki legalább beszélni

*) Fametszet után.

tud.“ A fény s a dicsőség utóbb úgy elkapta a kezdetben egyszerű királyt, hogy uralkodásának végefelé hozzá is csak az ajtónállók seregén át lehetett bejutni, miről különben egy-két jóízű adoma maradt fenn.

Arany és ezüst edényeinek s ékszereinek nagy halmaza bámúlatra ragadta az idegeneket. Az olmüci találkozó alkalmával pohárszékének értékét a boroszlói jegyző többre becsülte egész Csehországnál, a mi különben talán gúny akart lenni. Csánki Dezső, ki egész könyvet írt Mátyás udvartartásáról, érdekesen foglalja össze az udvari ebédekre, ünnepélyekre stb. vonatkozó részleteket is. Kiemeli például, hogy az olasz humanizmus teremtette meg Mátyás körül a társalgás fűszerét, az életet. Talányaitól nem-egyszer kerültek sarokba a tudósok, kik vitatkozás-közben is gyakran kényszerültek engedni a nagyműveltségű királynak. Egyebek közt azt találta mondani Mátyás, hogy „Nincs rosszabb a sajtnál“, mit a tudósok még a klasszikusokból merített érvekkel is cáfolgattak már. Pedig hát a „nincs“ csakugyan rosszabb annál a csemegénél. Galeotti, kinek latinul írt művét Kazinczy Gábor fordításában nagyon érdemes elolvasni, az ilyes élceknek egész özönét tartotta fenn Mátyás királyról. A király különben nagy ingyenc volt; a Ferrarából érkezett vereshagymákat például kincstárában helyeztette el s elcsapással fenyegetett mindenkit, ki csak megérinteni is merné azokat.

Sokat adott külső megjelenésére is. Hogy népe ügyét-baját kitanúlja, magára vette ugyan a paraszt gúnyát; ünnepélyek alkalmával azonban a ruházatban is megkövetelte a fényt. Hiszen, középkori felfogás szerint, e nélkül talán el sem hinnék a külföldön, hogy Magyarország valóban oly gazdag és hatalmas. Ujlakinak egy díszruháján például 35 fontnyi gyémánt és drágakő ejtette méltó bámulatba a pfalzi követet, kardkötőjét pedig 60,000 frtra becsülték. A caesarok korára emlékeztető eme fényűzés azonban Magyarországnak sem vált dicsőségére, mert a Mátyás uralkodása által gerjesztett fény elhalványulásával csak annál inkább kitűnt a nagy tömeg szegénysége s elnyomottsága, mely végül egyik főoka lett Dósa György felkelésének. Ünnepélyeinek is inkább pazar, mint izléses voltával hatott Mátyás. Kissé különösen hangzik hallanunk a nép közé szórt arany- és ezüstpénzekről, midőn másrészt tudjuk, országszerte mily általános volt a panasz az adóteher miatt; s nem zárkozhatunk el azon gyanútól, hogy Mátyás Magyarországa első sorban mégis csak a külföld szemeinek kápráztatására s nem az állam valódi céljainak megvalósítására volt szánva. A caesarok korának bámulója hódol a renaissancenak még abban is, hogy nyilvános felvonulásoknál olykor babérkoszorúval fűdi be fejét

s hogy egyidőben a római jog behozatalára gondol. A vegyes házbeliek legmagyarabb származású királya valóban csak a népel való érintkezéseiben volt föltétlenül magyar; mert ha oda-mondta is a pápának, hogy „Magyarországnak megvannak saját szokásai és törvényei, mikhez alkalmazkodnia kell a külföldinek is, midőn hazafit perel be“, ő-maga tényleg a külföldhöz alkalmazkodott és udvarára tág kaput nyitott az olasz befolyásnak, kivált Beatrixszal való házassága óta, úgy, hogy még az imént emlegetett szokásokat és törvényeket is csak céljaihoz képest vette figyelembe.

Janus Pannonius.*)

Sikereit részben annak köszönhette, hogy ügyesen fel tudta használni a befolyásosabb emberek hiúságát. Ellenségét, Újlakit, az 1471. évi válságos időben azzal zavarja meg s azzal kötelezi le, hogy először is tőle kérdezi meg, mit tegyen. A sárkányrend és aranysarkantyú osztogatása jó eszköznek bizonyult, hogy ébren tartsa egyesek dicsvágyát. A lovagi bajvívásokban részt vesz ő maga is és a királyának egyéni tulajdonságaira sokat adó nemzet szemében azzal, hogy Holubárt kiütötte a nyeregből, körülbelül nyert annyit, mint Sabác bevételével. A „panem et circenses!“ Magyarországnak is szinte jelszóvá lett. A király, ki személyesen gyakorta győződött meg népe hogylétéről, azt, de még inkább a nemességet, oroszlán-vadászatokkal, gladiátorviadalokkal, álarcos bálokkal és menetekkel, bohóc-látnivalókkal

*) Fametszet után.

gyönyörködteti. „Kedves, — mondja ilyesmire Carlyle, — csak ne kerülne olyan sokba, mint az a habzás, mely a champagnei tetején ül.“

E fénynek s modern értelméből kissé kivetköztetve, a királyi mindenhatóságnak középpontja Buda, melyet Mátyás nagyszerűen díszített. Már 1493-ban Európa legszebb fővárosai közt említi azt a nürnbergi krónika, melynek rajzát mi is bemutatjuk.

A királyi palota, annak berendezése, fénye és célszerűsége még romjaiban is bámulatra ragadta az utazókat. A pompás könyvtár, a kincstár, ruha- és fegyvergyűjtemény gazdagsága, az udvari kertek szépsége stb. párját ritkította. Visegrád pedig szinte felülmúlhatatlanul egyesített magában minden báj és kényelmet, mit az akkori Európa fejthetett ki. Ízlés és pompa uralkodott e palotának mintegy 350 termében s az egykorúak Visegrádot nem hiában nevezték földi paradicsomnak.

A városi életet s ezzel az ipart és kereskedelmet is nagyban fejlesztette a királynak építkező szenvedélye, melyben a főurak és főpapok is osztoztak. Az emlékszerű épületek mellett nevezetes kereskedői tárházak és iparvállalatok emelkedtek, a mik a polgári osztály gyarapodását s vele az ország anyagi erejének növekedését is bizonyítják. Célszabályait például nemegyszer vették mintául még a XVII. században is. Miként gondolkozott a földművelő osztályról, melyben rejtett a nemzet túlnyomó ereje, eléggé megmutatta gömöri tettével. A jóllakott kényelmes uraknak szőlő-munkára kényszerítése több volt egyszerű úri szeszélynél; jobb figyelmeztetést alig nyerhetett a nemesség, mennyire kell becsülnie a népet, mely valódi hatalom, ha nincs is bevallott politikai szerepe. A jobbágyok szabadságtözködése jogának megadásában pedig mintegy az adomában rejlő tanulság levonását kell látnunk. Az alatta hozott törvények nemcsak adóügyekkel, hanem a közgazdaság érdekeivel is foglalkoznak. Sajnos, Mátyás sem menekülhetett a középkor azon ferde fölfogásától, hogy saját hazánk kereskedelmének felvirágoztatását szükségképen a szomszéd országokénak semmivé tévése előzze meg. Ő ugyan osztogatott keresk. szabadságokat a morva-, csehországi, sléziai, bécsi stb. polgároknak is, barátságos lábon állott az olasz kereskedő házakkal s nem hanyagolt el más külföldi összeköttetéseket sem; az idegen készítmények után szedett vámokat azonban annyira fölemelte, annyi hamis pénzt veretett s oly súlyosan sarcoltatta az elfoglalt tartományokat, hogy egyik kezével rendesen le is rontotta azt, a mit a másikkal épített. A közgazdaság terén tanúsított eme kapkodása s a külső sikerekkel, pillanatnyi eredményekkel való megelégedésének bizonyosan része van azon romlásban, melyfelé halála után oly rohamosan közeledett az ország.

V.

Mátyás király jellemzése.

Az ország legnagyobb hősének fiát közfigyelem kísérte bölcsőjétől a sírig. Közpályára született, ezen tudatban növekedett s hivatását, de — szerencsére — az ezzel járó kötelességeket is ösmerve oldotta meg föladatát. Sokat tapasztalt már mint gyermek és sok csalódás érte mint királyt; korán megizmosult egyénisége azonban képessé tette, hogy magához és elveihez mindig hű maradjon. Ez egyéniségnek köszönhetette, hogy igen válságos körülmények közt is megtarthatta azon koronát, melyet

Buda*) (Mátyás korában).

családjának összeköttetései, első sorban atyjának érdemei szereztek meg neki. De ugyanezen individualismus okozta, hogy gyakrabban kellett szemben állania a közvéleménnyel, mely feltékenyen őrizte alkotmányát, hagyományait.

Az állandó katonaság és állandó adó behozatala csak pillanatnyira sikerült ugyan neki és csak kevéssel élte őt túl e két fő reformja; de épen ez a kérész-élet mutatja, mily kevéssé számolt az általános hangulattal. Határozott föllépése, mi mégis az alkotmányos formák kimélésével járt együtt, céljához segítette többnyire, állandóságot azonban nem-igen teremtett. Magáért cselekedett, nem utódjaiért; pedig korántsem volt oly önző, hogy saját dicsvágyának eszközévé akarja tenni hazája jövőjét. Ahhoz

*) Fametszet után.

való igaz szeretetét eléggé megbizonyította; de ismételve is tévútra vezette az a hit, hogy az alkotmány szűk körét néha épen a nemzet érdekében kell túllépni.

Midőn két ízben is megkérdezi az ország nagyjait, kívánják-e, hogy lemondjon és siet megjegyezni, hogy ő valóban kész visszalépni, egykissé Augustusra emlékeztet, ki köztársaságit játszott, midőn már tényleg megalkotta a monarchiát; vagy midőn, mert szigorúan akar ragaszkodni a törvény betűihez, annyi országgyűlést tart, hogy utoljára maguk a rendek kérik, ne fáraszsza őket annyiszor Budára, hanem érje be hosszabb időre szóló adómegajánlásokkal, az újabb kornak azon államférfiai jutattja eszünkbe, kik a jogeljátszás apostolai.

Mátyás király épen nem volt ugyan úgynevezett receptív természet, hatalmas esze legalább az eredetiség jellegével ruházta fel kölcsönvett eszméit is; mindazonáltal természetes, hogy önállósága tulajdonképen csak a feldolgozás módjára vonatkozhatott. A mint elhatározta, hogy kilép a hagyományos nemzeti politika elszigeteltségéből s hogy azon nép körében keresi mestereit, a mely nép, az olasz, ez időben országos egység híján is a legéletrevalóbb és legtöbb oldalúnak mutatkozott, mintegy hallgatagon azonnal kijelentette, hogy kész szembeszállni a hagyományokkal. Bátran működött tehát a renaissance érdekében és nem riadt vissza annak politikai következményeitől sem. Sőt épen ettől a legkevésbbé. A Mátyás kortársairól beszélő Macaulay szerint „csak az olvassa helyesen a történetet, ki észrevevén, mily hatalmasan folynak be a körülmények az ember érzéseire és nézeteire, mily gyakran válik a vétek erénynyé, paradoxon axiomává, megtanúlja a különbséget a közt, mi az emberi természetben esetleges és mulékony és a mi lényeges és változhatatlan.”

Egyet-mást kétségtelenül le kell alkudnunk azon magasztalásokból, a mikkel a köztudat és a történetírás elhalmozza Mátyást; egyebek közt például nem számíthatjuk őt többé a középkornak azon szinte naivúl lovagias fejedelmei közé, kik nemzetközi viszonyokban is föltétlen őszinteséget tanúsítottak; de távol áll tőlünk az a föltevés is, hogy egyszerű másolata volna e kor olasz államférfiainak. Hírnevét részben épen annak köszönheté, hogy lovag és diplomata volt egy személyben, mint illett ahhoz, ki a közép- és újkor küszöbén áll; mert hogy pl. Podiebráddal szemközt csak lovag, vagy csak diplomata lett volna, sem bámulói, sem bírálói nem állíthatják.

Kortársai mindenesetre kevésbbé voltak megelégedve uralmával, mint a későbbiek; de ez természetes. A szemtanúk nemcsak nagy erőnyeit, hanem nagy hibáit is látták; míg az utódok figyelmét inkább csak az erős középponti kormány ténye ragadta

meg. Mily csábító lehetett ez reájok nézve, kik a XVI. század szétदारolt Magyarországot az ő fényes birodalmával hasonlították össze! S Mátyás egyéni tulajdonságai közt úgyis annyi rokonszenves vonást fedezhettek föl, hogy szinte megfelelő környezetben tüntethették elő legkiválóbb érdemét s a dynastikus nép megalkothatta eszményét. „Saskeselyüket kergetett — írta volt róla Zrínyi, a költő — és azoknál magasabban járt vitézséggel, serénységgel, untalan szorgalmatos fáradtsággal. Őt senki meg nem győzte; az ő udvara Mars iskolája volt, az ő tekintete oroszánt hasonlított, az ő állandósága és hadi tudománya mindent meghaladott, — az ő jóságáért a föld jól termett, az Isten reánk kegyelmesen nézett és az egész ország-világ előtt tündöklő volt.“

Igy ítélte s így ítélték róla; pedig ösmerték apró, fejedelmeknél néha mégis sokat jelentő fogyatkozásait. „A több aprólék vétek — folytatja Zrínyi — fejedelmekben nem oly observatióra valók, holott ha királyok is, de emberek; de a gondatlanság szintén gyalázattal elfecskeni azt méltóságos a trónust, a kiből Isten őket csak arra a végre tette, hogy securitást szerezzenek alattok valójoknak. Mátyás király is emberi gyarlóságokból nem szintén vétettetik ki; néha barátság, néha mélyebb okok rávették a vigan lakásra, néha, de ritkán, a részegségre is, a szerelem is csinált ugyan jelt életében: de a királyokban kevés, vagy semmi vétek az“

Kétszer volt házas, gyermekkel azonban egyik felesége sem örvendeztette meg a háza uralmát s vele, mint hitte, a nemzet nyugalomát biztosítani óhajtó királyt. Az, a mit természetes fiáért, Corvin Jánosért, inkább titkon és kétségeskedve tett, mutatja, mily biztosan járhat vala el, ha bátran és emelt fővel léphet utódja érdekében a nemzet elé. Magánéletének ez a része nagyon is belevág az ország köztörténetébe s az ő házasságainak gyümöcstelen volta nem kis oka a később bekövetkezett ziláltságoknak. S jellemének más vonásai is hatottak korára.

A *férfit*, ki a tősgyökeres nemességgel szemben porból teremte új nemességet, mely vetélytársa s úgyszólván ellenőre amannak; s ki börtönbe zárat egy Vitézt, arcúl út egy Váradyt és leszállítja az erdélyi nemeseik vérdíját, kétségtelenül érezte magában az erőt, a melylyel legyőzheti ilyes föllépéseinek következményeit. Övé volt valamennyi „homo novus.“

A *hadvezér*, ki midőn pénze nincs, asztalhoz ül főuraival, kockát játszik velök egy éjszaka s reggelre kelve a nyereségből fizeti ki türelmetlen vitézeinek hátralékos zsoldját; — vagy nevének szólítja fekete seregének minden egyes tagját; — vagy, mint közkatona, addig koccintgat egy bajtársával, míg beiszsza annak a kardját is és másnap, azután jót nevet, de jó tanulságot is ad, mikor éppen ezzel a pórúljárt vitézzel akar lefejeztetni

egy katonát, a vitéz azonban, hogy barátját ne kelljen megölnie, Istenhez fohászkodik s íme, fakardot húz ki a hüvelyből; az a hadvezér ilyesmikkel legalább is annyit tett serege közszellemének megteremtésére, mint a mennyit elért diadalaival.

A *király*, ki — kerül-fordul — parasztnak, vagy diáknak öltözve, bejárja a gunyhókat, hogy színről-színre lássa és tanulja ösmerni a népet, felvágja a kolozsvári bíró fáját s azután elcsapja a bírót; vagy teljes királyi díszben veszi kezeibe a kapát s kapál főuraival együtt; vagy a ki épen arra a hordóra terített ebédhez, a mely alá bűjt a szegényeknek általa keresett nyomorgatója, kit megöszít félórai félelem: bizonyosan barátja volt a népnek, nyugton járhatott a között s megérdemelte, hogy őt a legigazságosabbnak tartsa az és hogy hét annyi adót is magára vállaljon, csak hozzá hasonló üljön a trónon.

A *dalia*, ki részt vesz a táborozás minden nyomorúságában, ki sok jelét adja személyes vitézségének a hadban és szembeáll egy Holubárral a tornajáték alkalmával; ki árvákat, özvegyeket gyámolít s tréfa árán is megjutalmazza a becsületeséget, mint pl. a híres kutyavásárral; ki mindig simúl a környezethez s darócát levetve, hallatlan fényű fejedelmi trónra ül, dicsőségével zavarba hozza a keleti fényhez szokott török követet; ki megteremti az udvari életet és udvari illemet s ki nemesítőleg hat a társadalmi viszonyokra: ez a dalia férfiak és nők előtt egyaránt méltán állhatott a lovag hírében.

És az a férfiú, ki nagy műveltséget vitt a trónra, ki a táborban is könyveket olvasott, otthon pedig tudósaival vitakozott, ki tanult és tanított; kinek figyelmét a bel- és külföld szellemi életének egyetlen mozzanata sem kerülte el; ki hatott, alkotott és gyarapított; ki ép oly érzéket tanusított az egyéni érdemek iránt, mint a mily finoman tudta fölismerni a közszükségletet; ki bámulta a multat, de mégis a jelennek élt; ki teljesen meghódolt a renaissancenak, de gyakorlati céljai voltak vele: az a férfiú méltó reá, hogy a középkor legegyetemesebb műveltségű magyar királyának nevezzük.

Galeottinak róla írt adomái, Teleki Józsefnek életéről, Csánki Dezsőnek udvaráról közölt adatai valóban igen érdekes, igen tanulságos olvasmányok, melyek egy egyént és egy kort helyeznek méltó világításba. Embert ismertetnek, ki nagygyá lesz vala, ha nem kerül is a trónra; s ki, sok hibája mellett is, valódi fényt árasztott a királyi székre, hová a nemzet kegyelete csakugyan fölemelte. Egyenlően méltó a nemzeti kegyeletre és a történelmi kritikára; arra is tehát, hogy életét ezentúl is tanulmány tárgyává tegye minden jó magyar.

Dr. Márki Sándor.

GRÓF BETHLEN MIKLÓS

ÉLET ÉS KORRAJZA.

Született 1642, meghalt 1716.

I.

Az önállóságát elvesztő, a politikai téreken már csak rendetlenséget, fejtelten lábságot termelő, a polgári erényekben rideg elsatnyulást mutató Erdély szomorú korszakában, mikor már látható volt, hogy a régi időknek már vége, hogy a török patronatusnak minél kevesebb a belértéke s hogy e helyett valami más kell szerezni a magában fenn nem állható országnak, midőn a gyakran megújuló rázkodtatások az embereknek nem csak kevésbé alázták meg, de erkölcsi önértékét megtántorították s mindenki csak az önéletmentés rövid érdekei szerint intézte terveit úgy mint tetteit, felette kevesen voltak az országba, kik hideg vérüket megtartva, férfias gondolkozásukat megőrizve államférfiúi bölcsességgel végezzék feladatukat.

Ilyenek voltak Teleki Mihály és gróf Bethlen Miklós. Az erdélyi fejedelemség politikai története 1657-től kezdve a XVII. század végéig oly lehangoló, oly szomorító, hogy ha a társas élet fejlettsége s olykor egy-egy kellemes órája, napja nem vigasztalná a buvárkodót békétlenül sőt undorral kellene elfordulni az örökös cselszövényektől, árulásoktól, vérontásoktól.

Az emberek mind eltörpülnek, hitetlenek, rövidlátók, önzők, rosszak, legtragikusabb sorsuk sem kelt szánalmat, mert az események hősei mind a kor színvonalán alól éreznek és gondolkoznak. Csak Teleki és Bethlen Miklós látják, hogy a világnak még nincs vége, hogy az országnak ezutánra is fenn kell maradni, a nemzetnek ezután is élni kell. Csak nekik van hitük a jövőbe, s ők, a kik folytonosan a jövő időket is szem előtt tartják, midőn politikai intézkedéseiket végre hajtják. Teleki Mihály ismertetését s méltatását más lapra hagyom s más alkalomra halasztom, most e kis téren gróf Bethlen Miklós személyével foglalkozom s találkozáni kiadom szándékával is róla és koráról fogok elmondani egyet mást, mi talán nem lesz érdektelen olvasóimra nézve is, kik vajmi keveset hallottak eddig a XVII. századi gróf Bethlen Miklósról.

Ez a Bethlen Miklós született 1642-ben szeptember 1-én Bunon, hol még most is fennáll az érdekes régi kastély, mely kisterjedelmű ugyan, de épsége és sajátos építési módora máig is egyaránt leköti a laikus vándor s a szakértő építész figyelmét. A család, melyből Miklósunk született, úgynevezett legjobb erdélyi család s eredete a vezérek korának ködös homályába enyészik el, honnan kezdve ezer éven át a nemzettel együtt virágzik s még napjainkban is dús sarjadékot hajtogat. Atyja Bethlen János volt az ország főkancellárja s édes anyja Váradi Borbára kolozsvári előkelő polgár Váradi Miklós¹⁾ leánya. Eleven, eszes gyermek volt s már hét éves korában kezdték taníttatni. Első tanítója Naményi Mihály volt, ki ugyan csak az elemi tantárgyakra tanította, de azért úgy látszik kiérdemelte tanítványja és ennek családja állandó szeretetét. Ez a Náményi azután marosvásárhelyi pap s később első pap lett; holott nem járt külföldi akadémiákon s ebben az állapotban halt is el. Miklós írja maga önéletírásában hogy: én mind holtig szerettem s becsültem; ő is atyámat, engemet s egész házunkat.

¹⁾ Ennek a Váradi Miklósnak atyja szintén Miklós, Bethlen Gábornak kedves embere, factora volt, sok maga szükségére való kereskedéseket (mert a fejedelem viasszal, mézzel s ökörrrel is kereskedett) mind Bécsben, Velenczében, Braszlóban is űgazgatta. Titkos követségeket is járatott vele Velenczében és a német protestáns potentátorokhoz. Mind ezek felett való Istennek kegyelme ez is, hogy Kolozsvár egészen unitária város volt, s az az első Váradi Miklós vitte be elsőször a reformáta religiót Kolozsvárra, s az ő házának a kapuja között volt a legelső reformátum templom, onnat vitte aztán az Isten elébb. A Bethlen Gábertól az ecclesiáknak és collegiumoknak hagyott 76 ezer forintnak is, Gelér István akkori református püspök akarattjából curatora volt sokáig, az ecclesiáknak nagy hasznára. Élt 70 esztendő, holt meg már én 17 esztendősen lévén akkor az én szemem előtt Kolozsvárott vízi betegségben; széptudományu, mértékletes életű, bor nem isza ember volt. Az Isten szép értékkel is áldotta meg, de bizony sok irigységet, üldözést, keresztvitelést is szenvedett. Bethlen Miklós önéletírása I. k. 147. l.

1678-ik évben elhalálozván Bethlen János, Naményi nagy gyász beszédet mondott felette, melynek politikai vonatkozásaiért, még üldöztetést is szenvedett.

Második tanítója Fogarasi Mihály volt, ki mint esperest késő vénséget ért, ő vezette be a deák nyelv ismeretébe követve a tudós Kereszturi Pál rendszerét s mindennapi utasításait és tanácsát. A mi azonban Fogarasi uram nevelési modorát illeti nem volt rosszabb koránál, de jobb se semmivel, s az ifjú Bethlent verte, ütötte, kínoztá; hanyat fektetvén meztelen talpát lapoczkával, fejét három águ lapos korbáccsal ütötte egyszóval igen rútúl s bolondúl bánt növendékével. „Ezt pedig — írja Bethlen — nem az én tanulásomért vagy latorságomért, hanem a maga bolondságából cselekedte.“ Minthogy azonban Bethlen jobb volt mint kora s mind tanulásban mind magaviseletben felül multa társait, nevelési módszert is mást óhajtott s végre is elpanaszolta sorsát atyjának s aztán Fogarasi uramat végre is elbocsáták. Harmadik tanítóját Békési Bálintnak nevezték s ennek vezérlete alatt maradt aztán Fehérvárt Lázár Ferencz és Simén Gábor nevű úrfitársaival. A Miklós atyja házában volt szállásuk kosztjuk, de rendszeren az iskolába nem jártak, hanem Kereszturi Pálhoz. De Békésit reszegessége miatt a szülők eltávolítván valami Jászberényi Pál nevű diák által Kereszturi Pál a maga szeme előtt kezdé mind hármunkat taníttatni. Asztalok szállások pedig a második évben Fileki János prédikátor házában volt. Tavasz felé azonban Lázár Ferencz meghala; Simén Gábor pedig már nagy legény és árva is lévén az iskolát oda hagyva haza ment. Bethlen Miklós egyedüliségét azonban megszüntette a fejedelem fia Rákóczi Ferencz és a Kemény János második fia szintén Ferencz, de ez utóbbi mint felette gyenge tanuló hamar elhagyta az iskolát s Bethlen aztán Kereszturinál volt szálláson és kosztan 1655. december haváig.

Az itt említett tanítók közül Jászberényi Pállal még fogunk találkozni, Kereszturiról pedig így emlékszik meg maga Bethlen Miklós: „Ez a Kereszturi Pál gyermek tanítani ritka és példa nélkül való ember volt és Erdélyben s Magyarországon nem találkozott soha addig párja, a ki a gyermekeket olyan hamar annyira vitte volna és nem csak a latinításban, hanem egyéb tudományokban is, melyet az akkori idő és szokáshoz képest ő tanult volt és tudott volt, melyben kivált Rákóczi Zsigmondal és velem dicsekedett, hogy soha olyan két tanítványa nem volt.“

Az időben a tanítás és nevelés ügye Erdélyben meglehetősen virágzó állapotban volt. Nehogy azonban valaki itt a népnevelés ügyére az újkor e nagy reményekre jogosító intézményére gondoljon, nem, itt csak is a nemes, birtokos emberek gyerme-

keinek tanításáról van szó, kik úgyszólván egyedüli anyagát alkoták a tanításnak és nevelésnek. Igaz ugyan, hogy egyik kronikásunk azt írja Maros-Vásárhely polgáraitól a XVI-ik század végéről, hogy a városnak egyetlen mesterembere sőt egyetlen polgára sincs, ki írni vagy olvasni ne tudjon, ez azonban csak egyes kivételekben és városokban fordult elő, de általában ország-szerint írni, olvasni csak a nemesi és birtokos osztály tudott s csak annak volt némi jártassága a tudományokban. Tudjuk hogy Bethlen Gábor mily sokat tett az iskolákért s kiváltképen a fővárosában, Gyulafehérvárt létesített főiskoláért, de I. Rákóczi György még tovább ment s tisztán nemesi iskolát vagyis külön intézetet állított, hol csak a főbb családok fiai, árvái s a főurak gyermekei tanulhattak s a kikeről megtudta a fejedelem, hogy sehol se járnak iskolába azokat kényszerítette, hogy Fehérvárra az ő iskolájába menjenek s a vonakodókat be is vitette; e fejedelmi iskola növendéke volt Bethlen Miklós is az 1653-ik évtől kezdve 1655-ik év végéig bizonynyal, midőn emlékirata szerint Rákóczi Ferencz és Kemény Ferencz voltak tanulótársai; sőt később ő maga is említi együtt tanultam Bethlen Farkassal (a történetíróval) és Gergelyel és Rákóczi Ferenczcel ennek a mai Ferencznek (II.) az apjával az udvarnál a Kereszturi haláláig. Ekkor szülei a kolegiomból haza vitték néne Borbára lakadalmára, ki Haller Pálhoz ment nőül.¹⁾ Lakadalom után is otthon maradt egész télen át. „A telet otthon ellézem, vadászám, egy szóval elvesztegetém“ írja ő maga. Ősszel azonban atyja Fehérvárra vitte s ott Basirius Izsák keze alatt újból az iskolában hagyta. Ez a Basirius francia születésű ember vala, de Angolországban nevededett s I. Károlynak buzgó híve volt, miért is ennek halálával menekülnie kellett s több mint 12 évet töltött száműzetésbe!

Siriában, Egyiptomban és Ázsiában bujdosott, végre Konstantinápolyba került s ott a magyarokkal találkozáván, Barcsai Akos hozta Erdélybe, hol a fejedelem, II. Rákóczi György, szívesen fogadta s 1000 tallér évi fizetéssel professorrá tette a fehérvári kollégiumban.

Nem sokkal azután Bisterfeld is meghala s így az egész fehérvári kollégium becsülete az Alstedius, Piskator, Bisterfeld hire, neve, tekintete mind reászállott annyival inkább, hogy külföldi, száműzött, angol ember volt s némikép mártírnak is tartották. Ez a professorság succedált is Basiriusnak azért is, hogy abban az időben a magyar urak Erdélyben úgy hitték, hogy ha nem német vagy más külföldi nem lehet tudós ember. Különben

¹⁾ Ez úrasszony később katolikussá lőn, gyermekei is születtek, de aztán elbetegesedvén elhalt, gyermekei is elpusztulván, magva szakadt.

ez a Basirius jámbor, mértékletes, józan életű ember, tisztességes, magaviseletű, kellemetes, jó társalkodó, kegyes, ékesszóló ember volt, jó latin, s habár nem is volt oly tudós, mint egyelőre gondolták, helyét eléggé betöltötte, míg nálunk maradt azaz 1661-ig, mert akkor visszatért Angliába, hol II. Károly előbbi tisztét, becsületét visszaadta.

Ezután Bethlen Apáczai Csere János vezetése alá került, s tőle tanulta a felsőbb tudományokat, mathesist, philosophiát. Egyik életírója azt jegyzi meg, hogy: ritka szerencsében részesült, mert Kereszturi Pált és Apáczai Csere Jánost számíthatta tanítói közé. A zavaros politikai idők miatt azonban bármennyire vágyott a tudományok után, egy pár évig Bethlen Miklós sem tanulhatott, mert az iskolából kivételvé, míg atyja Barcsaival török földre volt, ő Segesvárra volt belebbezve édes anyjával. Aztán Szebenbe szorult, mert atyja előbb mindvégig Barcsaival s aztán Kemény Jánossal tartott.

Mikor aztán a Kemény János fejedelemségében némi állandóság s az országban egy kis csendesség mutatkozott, Bethlen csakugyan tanulmányai folytatása és bevégezése végett külföldi akademiákra ment.

1661 május havában, 19 éves korában indult el Beszterczéről a fejedelem, Kemény János útlevelével, mivel lelkű édes atyja áldásával és zsebében 750 darab arannyal s az iskolai év kezdetére még jókor megérkezett Heidelberg hires egyetemére.

Nem követhetem a terjedelmes önéletírás részleteit, a mint német, angol és franciaországi tartózkodását érdekesen előadja, annyi bizonyos, hogy sokat forgott a világba s mindig a legjobb társaságba, tudományt, zenét, nyelveket tanult s bemutatta magát mindenütt a fejedelmi udvarokba, hol úgy az uralkodók, mint az előkelők szívesen fogadták, a 20 év körül járó feltűnően szép ifjút.¹⁾ A francia udvarnál az történt, hogy XIV. Lajos egy sajátkezű levelet írt Apaffinak s azt tőle küldte el s részére, minthogy francia szolgálatra vállalkozott, 100 arany uti költséget utalványozott.²⁾ Elég az hozzá három évi (1661 május havától — 1664 június haváig) külföldi tartózkodás után úgy szólva mint kész ember érkezett hazájába. „Édes atyám, mint

¹⁾ „Kiöltözém én a pántlikás köntösből magyar ruhába; elég botránykozásra voltam mind egyik, mind másik ruhában a dámáknak.“ Önéletírás I. kötet 320. l.

²⁾ Mindezt s mind a miniszterek és más főuraktól a szíves fogadtatást Turenne marchalnak köszönhetette, kihez Bethlen ajánlva volt, s ki magá a legnagyobb szeretettel fogadta az ifjú vándort. Önéletírás I. kötet 304. s következő lapok.

látott légyen, az ítélni meg, a ki elsőszülött fiát annyi esztendő, annyi költség és bánulás után felnevekedve és reménysége beteljesedésével látja, mert az én atyám én velem contentus volt mindenképen.“

Következett volna, hogy már most pár hónapi szünetelés után valami tehetségéhez és tanulmányaihoz méltó szolgálatot vállaljon, s volt is hajlama reá; meg volt az a kedvező viszony, hogy a fejedelem is kinek a nagyhirű franczia királytól levelet hozott, szívesen fogadta s az urak is mind kedvelték, de egy hiányt érzett magába s először azt akarta pótolni.

Nem volt katonás szolgálata, tapasztalása, nem volt még csatában, pedig azaz idő még olyan volt, hogy a ki valamit tartani és tartatni akart magáról, a katonai pályán is kipróbálnak kellett lenni. Ezt ő maga érezte legjobban. „Nékem ekkor csak Márssal volt teli a fejem“, mondja s végre egy-két ellenvetés után atyja is beleegyezett. Felkészült tehát s elment a híres nádor gróf Wesselényi Ferencz udvarába, hol szeretettel s atyafiságosan fogadtatott, de csakhamar érkezett oda a vasvári béke híre is — tovább ment tehát s meg sem állott, míg a hős magyar vezér a nagy költő Zrínyi Miklós udvarába nem érkezett. Hol néhány napi mulatozás után tanuja volt a nagyszerencsétlenségnek, mely a nagy embert lesujtotta s nemzetünknek és hazánknek oly kipótolhatatlan veszteséget okozott. És itt életének forduló pontjához s hátrahagyott Önéletírásnak oly részletéhez érkeztünk, melynél néhány sorral e munkáról is és Bethlen Miklósról mint íróról is egyet-mást elmondhatunk.

Bethlen Miklós Önéletírása egyike a legértékesebb krónikáknak, mely nemcsak nálunk, de bármely ország történetirodalmában kiváló helyet foglalna el s a XVII-ik század második feléről az erdélyi történeteknek egyik elsőrangú kútforrása; mindamelllett minden állításának feltétlen hitellel nem adózhatunk. A munkának két gyenge oldala van, egyik az hogy bizonyos tekintetben irány munka: az apa ír fiai számára, melyben önmagát úgy az egyéni (magány) életben, mint a köz — politikai — pályán mint egy példa vagy tanúságképen állítja oda s így ha még akarná is nehezen kerülhetné el, hogy saját tetteit, ép úgy mint a nyilvános eseményeket olykor ne idomítsa saját céljai szerint.

A másik gyenge oldal, hogy Bethlen e munkáját már vén ember korában írta s nem az események közvetlen befolyása alatt, és írta bécsi és neustadti letartóztatása idejében (1708—1710), mikor udvarias porkolábjai minden nap meglátogatták s megnézegették munkálkodását.¹⁾ Nem járunk tehát bizonynyal

¹⁾ Saját szállása volt mindkét városban s háza előtt űr, de szabadon járhatott; csak a városból nem mehetett ki.

messze az igazságtól, ha kimondjuk véleményünket, — hogy Bethlen az ő helyzetében nem írhatott teljes szabadsággal, nem is szólva most arról, hogy sok dologban, melyet előhoz nem volt s nem is lehetett teljes bizonyossággal és kimerítőleg értesülve. Az épen előttünk fekvő Zrínyi Miklós esetét illetőleg tudjuk, hogy mily két ellentétes hagyomány maradt fenn a hős költő haláláról. Egyik azt mondja, hogy, vadászon egy sebzett vadkan lábáról leverte s aztán agyarával a leverte ember torkán jobbra, balra egy-egy sebet vágott és így megölte. A másik verzió szerint Zrínyit, ellenségei által — kik közé a kormányt is számítják — felfogadott orgyilkos lőtte le, s a golyó egyik füle tövén be a másikon, ki ment torkák szétszaggatván.¹⁾ Mióta Szalay László Bethlen M. Önéletírását közzétette, azt szokták mondani: ne vitatkozzunk, hisz Bethlen Miklós ott volt a vadászon s úgy beszél, mint szemtanú, és ő azt mondja, hogy vadkan ölte meg Zrínyit — tehát ezzel minden disputának vége. — Nekem azonban úgy tetszik, hogy Bethlen elbeszélése nem olyan szabatos s nem olyan közvetlen viseli magán az igazság és valóság bélyegét, hogy szavain teljes bizalommal megnyughassunk, de lássuk, mint adja elő a történetet az ő saját szavaival.

„Érkeztem — Csáktornyába Zrínyi Miklóshoz — 13. novembris, nagy szerencsétlenségemre, mert csak öt nap lehetete vele ismerkednem s oda lőn.

„Engem ez a nagy ember érdemem felett becsülött és a mennyire azt néhány nap alatt tapasztaltam szeretett. A várbán egy szegletházban nekem tisztességes kárpitos házat külön, lovaimnak, szolgálóimnak a városban jó szállást és tisztességes bő prebendát rendele. Minthogy olyan szokást tartott, hogy maga, felesége, két-három kedvesebb úrfi, vagy olyan kedvesebb elsőrendű szolgálója s papjával, nyolcz személyek benn a maga kis palotájában ett, lévén más nagy asztal uraiméknak a nagy palotán. Melyet az akkori időben nem is igen dicsértek, mint németes szokást a magyarok benne; minthogy a magyar felesége holtá után, a német feleséggel kezdette volt és csak akkor ett a nagy palotán, a mikor sok úri fő és vitézlő rend vendége érkezett. Nekem benn volt vele asztalom, ekkor kevesen ettünk benn: maga, felesége, egy kisasszonyka, Zichy Pál úrfi, Vitnyédi csak akkor érkezvén oda, Guzmics Miklós, udvari kapitánya, a pater és én. Nem sok tál, mint a német szokása, de ugyan szép úri asztal volt a belső; a nagy palotán hosszú, igen magyaros és bő, tisztességes asztal volt, minthogy nagy udvara is volt.

¹⁾ Legujabban ezt vitatja Dervarics Kálmán is egy kis röpiratban.

Magáról, hogy írjak, nincsen erőm s időm reá, csak azt írhatom: igen tudós, vitéz, nagy tanácsu, nemzetéhez buzgó, vallásban nem babonás, képmutató s üldöző, mindent igen megbecsülő, nemes, adakozó, józan életű, az olyanokat és igazmondókat szerető; részegeket, hazugot, félénket nyüölő; nagy és szép termetű, lelkű és ábrázatú, in summa akkor magyar virtuosus és híres ember hozzá hasonló nem volt, sőt az én vékony ítéletem szerint Bethlen Gábortól fogva maig sem, — ha olyan országot és szerencsét nem birt is, — sőt talán ezután sem leszen noha az Isten titka és tárháza véghetetlen.

Ez alatt érkezék hozzá tamquam intimus consiliarius-hoz, nemcsak a szokott nagypecsétű mandatum deákul, hanem egy kurir által császár (kis titok pecsét alatt, a mint szokták hívni) Handbriefje, németül írt. Úgy láttam, az a duplicata kis levél, kurir suspectum volt előtte. Vitnyédi dissuadeálta is menését, mert sietve hivatta ő Felsége Bécsbe tanácsba a magyar dolgokról, és az ekkor a törökkel tanácsolt békesség és portai követéségről etc. A francia király küldött volt neki tizezer tallért ajándékon, híréért és jószága pusztulásáért, melyet noha a császár hírével vett volt fel és Bécsben vendégeskedett el, mégis gyanúba volt miatta.

Vitnyédi dissuasiójára hallám, hogy mondá: conscia mens recti famaе mendacia ridet, semmit sem vétettem, ha veszek ártatlan, tisztességesen, az igazságért nemzetemért veszek, hogy ezt a törökkel való gyalázatos békességet nem javallottam, melyben nem voltam egyedül etc.

Elvégezé, hogy csak postán, kocsikon megyen, Zichyt, engem, egy inast, deákot és szakácsot viszen, Bécsben elég szolgát talál.

Ez alatt szép őszi idő járván majd mindennap vadászni jártunk, paripát adatott mindenkor alám. 18. novembris (1664) erdei disznókra menénk ebéd után hintón, volt ugyan paripa is. Vitnyédi az első, én a hátulsó ülésben bal s ő jobb felől ültünk csak hárman. Egy fabulát beszélé, méltónak tartom leírni, nem tudván, hogy ő három óra mulva meghal, talán cygnea cantió-ja volt. Az pedig ez: Egyszer egy embert az ördögök visznek vala, találkozik vele egy barátja. Hová mégy kenyeres? Nem megyek, hanem visznek. Kik és hová? Felelék az ördögök: Pokolba. Mond emez: Jaj szegény ugyan rosszul vagy kinél rosszabbul nem lehetnél. Felelé: rosszul vagyok igaz, de lehetnék rosszabbul is. Hogy lehetnél rosszabbul, mikor pokolba visznek az ördögök?

Úgy vagon czimbora, ők visznek engemet, de sokkal rosszabbul lennék, ha nekem kellene őket pokolba vinnem.

Applica — teszi hozzá Bethlen — Magyarország s Erdélyre, a törökre s a németre.

Nó elmennénk vadászni. Ő maga levetvén a nagy bő csizmát, melyeket a telekes bocskorra is felvonhatott, puskával beméne és szokása szerint csak egyedül bukálván, löve egy nagy erdei disznót, a gyalogok is lövének egyet a szállónál s vége lön a vadászatnak. Ki sereglénk a hintóhoz, az úr is, hogy immár haza menjünk este felé is vala. Azonban oda hoza a fatum egy Paka nevű jágert, ki mondá horvátul: „én egy kant sebesítettem, mentem a vérin, ha utána mennénk, elveszthetnők. Az úr mindjárt mondá nekünk Zichyvel ketten, látván, hogy elakunk menni vele, öcsém uraim, kegyelmetek csak maradjon itt; Vitnyédinek, Guzics kapitánynak: csak beszélgessenek itt kegyelmetek öcsém uraimékkal csak meglátom, mit mond ez a bolond — t. i. Paka — mindjárt visszajövök. Csak bocskorban lóra kapa, Stucz kezében, Paka után nyargala; egy sabaudus Majláni nevű ifjú gavallér, Guzics öcsese inasa, még egy Angelo nevű kedves olasz inasa és a lovász nyargalának utána, mi ott a hintónál beszélgeténk.

Egyszer csakhamar ihol nyargal Guzics, mondja a bátyjának: hamar a hintót oda az úr! Menénk amint a hintó nyargalhat és osztán gyalog a sűrűbe, befuték én, hát ott fekszik, még a balkezében a mint tetszett a pulsus gyengén vert, de szeme sem volt nyitva, sem szólott, csak meghala. Majláni így beszélte, hogy: a mint Paka után bement a disznó vérin az erdőbe, a míg ők a lovakat kötözték, csak hallják a jajszót. Paka szava volt. Majláni legelőbb érkezik, hát Paka egy horgosfán, az úr arczczal a földön s a kan a hátán: ő hozzá lő, elfut a kan, érkezik Guzics és Angelo, az úr felkel és mondja: rútúl bánék velem a disznó, de ihol egy fa (melyet csatákon is magával hordozott zsebébe) állítsátok a sebnék vérével vele, az arra igen jó. Elégge próbálták véle, de hiába csak elfolyt a vére. Először ülni, azután hanyat fekünni, végre csak meg kelle halni, mert a fején három seb vala. Egy bal felől a fülén feljül a feje csontján ment csak és a kannak agyara a homloka felé szakasztotta rútúl a feje bőrit. Más ugyan a bal fülén alól az orcáján, a szeme felé rútszakasztás. De ez a kettő semmi, hanem harmadik jobb felől a fülén alól a nyaka csigájánál ment be s elé a torka felé ment és a nyakra járó minden inakat ketté szakasztott, az ölte meg, a vére elmenvén, volt a kezén valami kis körmöcslés, de a semmi sem volt. Rettenetes sirás lön az erdőben, a legalább való csak a gyermek is síratta. Azt akarják vala, hogy én vigyem a hirit a feleségének, de én mint új esméretlen ember elvetém magamról Zichy Pálra. Fogok a testet, és a mely két felől eresztős hintóban kimentünk volt, abból az ülé-

seket kihányván, abban nyújtóztatók és én az ablakban ülék és hazáig fejét, mellét tartottam. Otthon fehér bársony dolmányba öltöztették és osztán eresztették a feleségét hozzája, a ki eszén sem volt buvában. Így lőn vége Zrínyi Miklósnak; csuda, hogy olyan vitéz, sem lőtt, sem vágott a kanhoz, stucz, s pádély lévén nála.“

Így beszéli el Bethlen Miklós Zrínyi Miklós szörnyű vég-óráját; szépen, de nagyon hiányosan. Ha nem támadott volna ez eseményről más vélemény is, ha mindenki meglett volna győződve, mind e mai napig, hogy Zrínyit csak ugyan a vadkan ölte meg, akkor ez elbeszélést teljesen kielégítőnek lehetne mondani, mert végre is 45 év után, a mennyi idő az esemény és leírás között eltelt, nem lehet minden részletre emlékezni, de mivel az a hír is keletkezett, hogy Zrínyit meglőtték, s ép az, hogy egy Pakai, vagy Pokai nevezetű felbérelt szolga lőtte meg¹⁾; már ekkor Bethlen leírása hiányos. Természetes, hogy e helyen én a Zrínyi elhalálozása kérdését meg nem oldhatom, sőt a megoldás megkísértésébe sem bocsátkozhatom, nem is bírván e kérdésre nézve elegendő tanulmányt; de olvasva Bethlen leírását bátran lehet e kérdéseket tenni: Midőn Zrínyiről kezd szólni, miért mondja Bethlen: „Magáról, hogy írjak nincsen erőm s időm reá“ 1709-ben Bécsűjhelyen miért ne volna ideje és ereje reá. — Miért nem szól Bethlen az ellenvéleményről, hogy Zrínyi lelövetett, hisz akkor már országszerte ismeretes lehetett ez a vélemény, épen a Rákóczi korszakban, mily fényes bizonyítványát adhatná loyálisának; vagy hát fiait egy pár szóval felvilágosíthatná, hogy ne higyenek a meséknek. Maga az esemény előadása is oly primitív. Mi az oka, hogy az idegenek horvátok, olaszok, mind körülte vannak magyar egy se ha csak a horvátul beszélő Poka magát magyarnak nem tartja. Hogy lehet, hogy a nagy testi erejű, ép izmos ember, mint egy materia vilis engedi magát a disznó által összemarczangoltatni holott lőfegyver a kezében, tör az oldalán? és ez a már megvérzett disznó rá mintegy várakozik, lemészárolja aztán a hátára ül, Paka kiáltásaira (miért nem lőtt?) nem mozdul s Majláni lövésére elszalad? Mit mivelte Paka? — Bizony ez a főkérdés, — és Majláni után írja Bethlen az utolsó szavakat, de a kinek nyak, torok inai ki vannak szakgatva disznó agyara által, valószínű, hogy egy szót se szólott, s inkább csak az a versio áll, hogy szemét kétszer felnyitotta ajkait mozgatta, de szót nem ejtett ki.

¹⁾ A nemzeti Muzeum birtokában — állítólag — van egy puska, melybe be van vésve, hogy ez az a fegyver, melylyel Pakai Zrínyit lelőtte. Mondják hogy e család utolsó sarja csak néhány év előtt halt meg mint plébános.

Szóval részemről csak azt akarom hangsúlyozni, hogy a vadkan által történt megöletésről több bizonyosság nincs, mint Bethlen jegyzetei ettől ugyan akárhányszor, lehet igaz az orgyilkosság.¹⁾

Minthogy tehát Bethlen Magyarországon nem kapott egy parányi földet, a hol katonai tanulmányokat tehessen; elindult, hogy Velence szolgálatába álljon a török ellen, de alig érkezett Velenczébe, hírét hallotta, hogy azok is megbékéltek. Így aztán olasz nyelvmestert fogadott s pár hónapig ott mulatozván, azután csakhamar visszatért hazájába, útközben Wesselényi Ferenczet ismét meglátogatván s egy kis háborút is kóstolván, melyet Wesselényi seregei folytattak a lázadó Balassa Imre ellen. Ez időben esett, hogy Thököly Istvánt is meglátogatta, kinél szintén a legatyafiságosabb fogadtatásra talált s így ez útjában megismerkedvén gróf Wesselényi Ferenczczel, gróf Zrínyi Miklóssal és Péterrel, gróf Thököly Istvánnal, kiknek udvarában, társaságában heteket, hónapokat töltött, ezeken kívül megismerkedvén Vitnyédivel s ezek által igen valószínűleg, sok más kisebb-nagyobb jelentőségű egyénnel, bizonyynyal be volt adatva, a magyarországi elégületlen urak — az úgynevezett Wesselényi összeesküvés — politikájába s bizonyára hivatva lett volna ez ügyről alapos híreket, pontos részleteket írni az utókor számára, s ime úgyszólván semmit sem írt; vén ember korában s ott bécsi és neustadti tartózkodásában úgy okoskodott, hogy: régi dolgok ugyan ezek s az idők nagyon megváltoztak, de mégis mind reám s mind fiaimra nézve jobb lesz ezekről a dolgokról minél kevesebbet beszélni.

¹⁾ Meg kell még említenem azt a körülményt is, hogy Bethlen Miklós neve alatt még egy francia munka is ismeretes (*Memoires historiques du Comte Bethlen Miklós 1734. etc.*), melyről minden regényessége mellett is sokáig azt hittük — s magyar nyelvre is fordították — hogy Bethlennek saját munkája. Szalay László azonban kiderítette (már előbb mások Kövári László is helyesen gyanították), hogy a munka nem Bethlen műve, hanem a Reverend abbé készítménye, melyben azonban nagy szerepet játszanak a Bethlentől hallott elbeszélések. Mert ez a Reverend mint XIV. Lajos küldöttje — 1677. körül — két ízben 3 évig volt Erdélyben s legtöbbet az ifjú, francziául, jól beszélő Bethlennel társalgott. E munkában is előfordul a Zrínyi szomorú esetének leírása; a földologra nézve ez is a vadkant emlegeti, de a részletekben lényeges eltérések vannak. Benkő József is mikor Transilvániáját írta 1777-ben azt hitte, hogy e mű a Bethlen M. saját munkája.

II.

Így végezte Bethlen Miklós tanulásban sikeres, tapasztalatokban gazdag ifjúságát, s midőn életének 25-ik esztendejét töltén házasság után látott. Két leányt ajánlottak, különösen Béli Pál leányát, Zsuzsánnát, de ezt meg se nézhette, úgy beleszeretett a másikba. Ezt a Béli Zsuzsánnát Bethlen Elek eljegyzé s aztán odahagyta, később Wesselényi Pál vette feleségül. A másik leány, kit ajánlottak, különösen Bassa Tamás commendált Osdolai Kun István tisztességes, de imeznél (t. i. Béli Pálnál) sokkal kisebb és alábbvaló főember leánya Kun Ilona volt. Volt is némi vagyona. „Közlők a dolgot Nemes János, háromszéki főkapitánnyal, ki szegény atyámnak kedves jóakarója volt és ugyan véle, elmenénk Fogarasból 1667. márczius havában, hogy mind a két személyt megnézzem. Brassóba megtudtuk, hogy a Béli kisasszony nincs Bodolán, hanem Vargyason Dániel Ferenczné keze alatt, mi tehát egyenesen Zabolára mentünk Basa Tamáshoz, ott volt a veje Kun István is s ott a kisasszony Kun Ilona.

Erdekesen írja le Bethlen, hogy mint leánynézőt, mily szívesen fogadták, etették, itatták. A leány gyászban volt nagybátyja, Basa Péter, halála miatt és csaknem régen gyógyulván meg hagymázból, haja is igen elhullott volt, úgy hogy fel sem csinálhatták kisasszony módra, de nekem mégis tetszék, a mint-hogy bizony alkalmas, szép mind termetű, mind ábrázatu asszony is lőn azután belőle testére nézve, lelkére nézve pedig kiváltképpen való jó asszony lőn: tudós, jóhamar író, kegyes, tiszta erkölcsű, jó gazdasszony, engem halálban szeretett etc.“

„Másnap engemet — írja Bethlen emlékiratában — ebédre marasztának, de rosszúl lévén a tegnapi borozástól, keveset ettem és csak savanyú vizet ittam. Ebéd után elindulék hálni Nemes János úrhoz (Hidvégre), ki még reggel eljött Zaboláról. Voltam olyan szándékkal, hogy Vargyason a más leányt is megnézzem és úgy válaszszak a kettő közül, de nézd az Isten rendelését. Teleknél találám Dániel Pétert, tisztességes szép készüllettel, kérdém hová szándékozik; mondá: Basa és Kun István úrhoz. Elválánk. Gondolat ütközék elmémbe talán ő is leánynéző. Úgy is volt és mivel én semmi szót nem adtam a leányos házhoz, hátha elüti a kezemről? Azonban hátha a vargyasi nekem nem fog tetszeni, aztán sem egyik, sem a másik nem leszen. Én hirtelen mindjárt csak resolválám magamat és egy jeles, tréfás, Bacsó István nevű, jó iható prókátor, Basa Tamás ekkor engem kísérő szolgájától, kezem beadásával vissza izenék, hogy a leányt én elveszem. Én aztán a másiknak látására sem menék Vargyasra, hanem csak haza az atyámhoz, ki is helyben hagyá,

és kevés hetek múlva Nagy Tamás tanács úr az atyámnak s nekem jóakarónkkal Osdolára menénk és megesküvénk a mátkámmal, de mivel igen gyenge és kicsiny idejű is volt, esztendőig kellett várnom mátkaságban és in anno 1668 junius 11-én volt a lakodalmunk ugyan Osdolán, lévén ő akkor tizenöt esztendő, három hónapi csak, én pedig huszonöt esztendő hét hónapi. Bár lett volna idősebb talán egészségesebb lett volna.“

A fejedelem Bethlen Miklóst ugyancsak az 1667-ik esztendőben Udvarhelyszék főkapitányává nevezte ki.

Nem sokkal ezek után következett két nevezetes, épisod, melyekben Bethlen Miklósnak megvolt a maga szerepe. Értem a Bánffy Dénes tragoediáját és a Béldi Pál halva született forradalmát. Lássuk röviden mind a kettőt. Mikor az ifju Teleki Mihály 1660 nyarán Nagyváradról még az ostrom előtt — állítólagos fehér lován — Erdélybe távozott legelőször is mint loyális királpárti ember Kemény János mellé csatlakozott s az ő ügyét szolgálta egész a fejedelem haláláig s csak akkor csatlakozott Apaffi Mihály mellé 1662 tavaszán, pedig Apaffi már 1661 szeptemberétől fogva beigtatott fejedelem s Telekinek nagybátyja volt, mert a fejedelem felesége a Teleki Mihály édes anyjának vérszerint való öcsese volt, de hogy aztán bátyja mellé nyilatkozott megkell vallani híven kitartott mellette egész az utolsó óráig. A kik abban az időben szereplő emberek voltak mindnyájan tudták s bizton belátták, hogy Apaffi nem uralkodásra termett ember, főként nem oly válságos időkben, a milyenek akkor jártak s a legkedvezőbb, békésebb időben is aligha többre alkalmas volna mint egy csendes kis főispánságra, és ő maga is így gondolkozott fejedelemsége első napjaiban. De azt mondja a francia: evés közben jön meg az étvágy. Apaffi is rettenetesen beleszeretett fejedelemségébe s természetes, hogy minél gyengébbnek érezte magát, annál több embertől féltette süvegét és buzogányát. És habár nagy ember, nagy talentum a szóteljes értelmében felette kevés volt ez időben Erdélyben olyan a ki Apaffinál méltóbban foglalhatta volna el az ország tronusát akárhány volt és e kettős körülményben rejlik ama harmincz év veszedelme, mely idő alatt Apaffi volt az ország fejedelme, t. i. a fejedelem gyengeségének érzetében s a főurak önértetének gyakori leplezetlen nyilatkozataiban. A főurak mind jól ismerték a fejedelem gyengeségét s így könnyű volt a természetes következésre is rájönni arra, t. i. hogy a fejedelmet vezetni kell s az uralkodik az országba, ki a fejedelmet kizárólagosan vezetni tudja s a kinek befolyását, más nem zavarja. Így aztán sokszor megessett, hogy a cselszövények nem is egyenesen a kormánypálczáért, hanem egyelőre csak a befolyásért intéztettek s ez különösen talál a Bánffy és Béldi esetére. Kik mind ketten első

sorban a Teleki Mihály megbuktatására törekedtek. Teleki mint a fejedelemnének rokona s mint számítani, tűrni tudó okos, ravasz, körültekintő s állandó kitartásra képes ember, habár nem is egészen s nem is könnyen, de hamar megnyerte a fejedelem kegyét. Nélkülözhetlenné tudta magát tenni, kire a könnyen zavarba jövő, gyenge kapacitású fejedelem mindig bizton számíthatott, s kinek tanácsán épen mert mindig készen állott — ha nem is volt a leghelyesebb — mindig megnyugodott.

Mint fegyelmezetlen észjárású, hamis gyermek komoly tanítója ellen, vagy mint kis elméjű, gyarló asszonyka erőteljes férfi kormány ellen sokszor megkísérli a lázadást, az állítólagos szabadsulást: úgy Apaffi is sokszor fel-felriadozott Teleki ellen, hogy így nem tűri, úgy nem tűri, elkergeti, fejét leütheti stb. aztán néhány óra vagy pár nap alatt úgy megrettent az elhagyatott, tanácstalan, egyedül való állapottól, hogy azt se tudta hová legyen s tyúkkal, kalácscsal csalogatta vissza Telekit s ölelgetve zajos örömmel fogadta, mikor meglátta s ráparancsolt, hogy egyedül többé ne hagyja. Mint használta fel Teleki e nagy befolyását részletesen most nem adhatom elé, lesz arra még alkalom, ha az Isten erőt s egészséget ad, de az bizonyos, hogy e nagy befolyás nagyon bántotta a fejedelem sógorát Bánffy Dénest, ki minden áron azon igyekezett, hogy előbb minden esetre Teleki Mihályt s aztán talán magát a fejedelmet is megbuktassa. Bánffy zsarnoktermészetű, erőszakos ember volt, de nagy úr, gazdag ember, fényűző, kevély, ez a bűne csinált neki legtöbb ellenséget, felesége Bornemisza leány a fejedelemnének édes testvérnénje; a politikában a magyar király — illetőleg a német császárral tartó, minden jót csak Pozsonyból, Bécsből váró, a törököt számba nem vevő, s az úgynevezett magyarországi menekülteket a bujdosókat megvető¹⁾ észjárású ember volt. Magának Pozsonyban és Bécsben keresett pártfogókat a jövő idő eshetőségeire nézve. Mint országot világot látott úr jól volt a hasonló kép mivelt és jóreményű Bethlen Miklóssal, annyival inkább, mert Bethlen soha se tartozott a Teleki Mihály feltétlen hívei közé, sőt igen sokszor ellenséges viszonyban állottak. Mikor aztán Bánffy annyira hatalmasodott, hogy tovább tűrni nem lehetett — akkor tünt ki leginkább az Apaffy — Teleki országlás nagy gyengesége sem a fejedelem, sem a kormány semmit sem mertek vagy tudtak ellene tenni; kénytelenek voltak a liga gyalázatos eszközéhez folyamodni. Teleki volt az indító s szövegezte az iratot, melyet egyenként külön-külön megkerülve iratott alá az

¹⁾ Mikor elfogták, Wesselényi Pál azt írta aposának, hogy: a vitézlő rend úgy örvendezett e híren, mint ha magának Leopold császárnak elfogatása hírét hallotta volna.

fordította áskálódásait Bethlen Miklóst is a hálóba kerítette mint egyik fő elégületlent; s hogy Bethlen elégületlen volt az igaz is volt, de nem volt sem lázadó sem felségsértő és semmiképen sem hazaáruló. Nem jutott tehetségéhez mért hivatalhoz, nem volt megelégedve az ország dolgaival, bosszantotta a buták, tudatlanok előmenetele csak azért, hogy hizelgők, hír hordók, hazugok s így természetes, hogy mások is lévén, a kik így gondolkoztak az ilyenek egy-egy lakadalmon, névnapon temetési szollenitáson összekerültek s szívök lelkök buját ki panaszolták s olykor még orvoslásról is beszélgethettek — elég volt ennyi, a fejdelem előtt bevádolták főként Beldit és Bethlent, s befogatásuk elhatározatott.

1676 tavaszán aprilhó folytán czédulát kap Bethlen a fejdelemtől, hogy menjen Fogarasba tanácskozni, s úgy menjen, hogy meglehet mostanság vissza sem tér, mert követségbe akarja küldeni. Szegény jó Bethlen Miklós minden gyanu nélkül be is ment Fogarasba, volt ott elég úr s Béli Pál is ott volt ebédre is megmarasztották az udvarnál, Beldit is — írja emlékiratában — még ő néki szállást is, hogy más tisztességéért mindenkor, a Bánffy Dénes halála után kiváltképen a várba adtak, úgy most is. Embert mordabbul nézni soha sem láttam, mint a fejdelmet ezen az ebéden. Az egy pohár köszönésén kívül, (azt is erővel) egy szót sem szóllott Beldinek s nekem. Keveset s hamar evénk felkele s bemene a maga házába csak azon mord és hallgató ábrázattal. Béli csak hámar térdet hajta s kijövének. Rosszúl tanították a comédiás mesterek szegényt perszonája actiójára, Béli észrevette, hogy bizon haragszik reá, mert épen mellette ült mint első vendég, jobb kéz felől. Ellenben elől Bethlen Gergely, úgy mint corypheus, vele is beszélt a fejdelem csak. Ki jövének a fejdelem elől, Béli mene szállására, én menék Telekihez. Úgy tetszik még asztalnál ül vala. Mind ő s mind a munkában conscius vendégi jobban tudták perszonájokat ágálni mint a fejdelem, legkissebb gonoszt sem tudék észrevenni, szintén úgy tractáltak mint azelőtt és ott töltém az időt egy darabig. Osztán Beldit megudvaroltam. Odamenék és nagykabulva találtam, de még is semmi derék dolgot elő nem hozta. Bennem sem bizott-e, vagy hogy olyan extremitástól nem félt, elég az lök ott egy keveset és osztán kimenék szállásomra. Este vacsorálni kezdtem bárány czímert salátával, ihol jó Daczó János, Paskó Kristóf be a házba s mondják, hogy magános beszédjek van én velem. Menék az oldalkamarába vélek s mondának, a fejdelem Kdnek parancsolja, hogy Fogarasból addig el ne menjen, még bizonyos dolgairól a tanácsnak számot nem ad. Én felelém: semmi számadásra való dolgomat nem tudom, de jó szível számot adok mindenről csak értsem micsoda. Mondának: mi nem tudjuk, az urak

megmondják. Ezzel elmenének, leülék az asztalhoz vacsorámat folytatni, hát nagy zergéssel, tumultussal 100 vagy 150 német s magyar gyalog körül veszi a házat, ajtót, ablakot eláll. Megretten az egész ház Gyulai Tamás gazdám s kérdik, mi dolog, mi dolog? Semmi nem egyéb — mondám — csak engem fognak meg, ti ne féljetek. Azonban bejőve a fejedelem német gyalogi kapitánya s mondja németül nekem: menjek be a várba, mert ez az ordere, rab vagyok. Kérék egy pohár bort, köszöném a gazdára: Isten kegyelmeddel Gyulai uram, jó éjszakát! Ó szegény elbámulva mond: ez a nemesi szabadság? Meg ivám, felkelék bevezeténék, nagy sereggel, lármával a várba tevének a vicekapitány házába. Cserei János emberséges ember vala és lakása épen Teleki szállása alatt vala. Bédit is ezalatt arrestálták a maga szállásán. Ez lőn április 23-án anno 1676 este 7—8 óra között. Nékem akkor se jót se rosszat többet nem mondának. Cserei kínált vacsorával s evém, ágyat is vettete, melyben 12 óráig semmit, de azután jól aludtam virradtig Isten csuda kegyelméből.“ (Önéletírás I. köt. 453. s következő lapjain.)

A két jó urat aztán 11 hónapig tartottak fogva, egy időre vasba is verték, megint levették a vasat, de tulajdonképen való vádat, hogy mért vannak fogva soha értésökre nem adtak, sőt szóbeszéd szerint arról is volt szó, hogy ki végezzék őket, de Cserei az állítólagos fejedelmi rendeletet — a fejedelemné utasítása szerint — nem hajtotta végre. Eleintén járhattak templomba vasárnaponként, de később megtiltották, ekkor aztán Bethlen Miklós szolgálával tartott isteni tisztelet a börtönben. Bethlen volt a pap, ki szabályszerű prédikációkat tartott, inasa pedig volt a hallgatóság. 1677 márczius 31-én történt, hogy az urakat sok törekedés után elbocsátották. Bethlent tizezer tallér kezesség és erős reversalis alatt, melynek főpontja az volt, hogy soha sem igyekszik jelen fogságáért valakin bosszút állani s tudakozódni hogy ki oka, mi oka. Így aztán haza ment az ő sokszor emlegetett Bethlen-Szent-Miklosára szeretett neje és kedves gyermekei közé. De a fejedelem előtt azon gyanuból, hogy az elégedetlenekhez tartozik s Teleki előtt azon gyanuból, hogy nagyokra törekszik soha se tudott kimosakodni, s mikor a jámbor Béli Pál beengedte magát lovagoltatni a lázzadásba s aztán a tettek előtt úgyszólván megretírált s oly sajátságos módon megbukott Bethlen Miklós szintén gyanu alatt volt, hogy részes a quasi összeesküvésben, ő azt írja egyik szavával, hogy nem volt részes; másik szavával elbeszéli, hogy nem ismerte ugyan Béli terveit és még kevésbé részleteit, de egyszer írt neki, hogy: ha valamit akar, tehát ne habozzék, ne ingadozzék, hanem gyorsan tegye, a mit tenni akar. E levél

nem került elő, mert Béli magával vitte Konstantinápolyba. Mert ha a fejedelem vagy biztosai kezébe került volna, bizony semmit sem használna, hogy Bethlen a catastrofa napjaiban mind Teleki Mihály és Bánffy Zsigmond kíséretében sompolygott s az ő társaságukat kereste. Nehány száz tallér birsággal menekült meg e Béli-féle veszedelemtől, de rokonai Bethlen Gergely, Elek s Teleki és Mikes irigységével és cselszövényeivel éveken át kelle küzdenie. És az utolsó években családi életében sem volt sok öröme, mert híven szeretett szép ifjú felesége elbetegedett s utoljára 18 hónapig volt fekvőlázás beteg, míg aztán a nagy betegség, a sok szenvedés erőt vett rajta s 1685 december 3-án életének harminczhárom, házasságának tizennyolczadik évében Bethlen-Szent-Miklóson szép csendesen elalvék. „Azon decemberben eltemettetem, a háborús időhez képest szép tisztességesen. Horti István püspök és az enyedi professorok prédikáltak, oráltak, a futás miatt főrend nem sok volt az atyámfiain és sogorimon kívül, az apja sem, nemes és egyéb rend elég, én is osztán bemenék Szebenbe.“

Özvegyi gyászát azonban nem sokáig viselte, mert félév-mulva újra megházasodott feleségül vevén árva Rédei Juliát egy apa-anya nélkül való vagyontalan, de szép ifjú leányt. „Mondták sokan, hogy miért veszem el e szegény, rokontalan leányt én mondtam: a miért mások el nem veszik, mert szegény egyedül való leány, az előttem a legnagyobb érdeme, mert ennek atyja, anyja, hazája, jószága mindene én leszek. Mások mondták, hogy olyan hamar házasodom s ezt sokan kárhoztatták maga a fejedelem s fejdelemasszony is, de jól megvédelmezte Nalácsi mondván: „bizony nem hamar házasodott, mert évek óta özvegyel és siratja feleségét.“ Jól, igazán keresztyénül mondotta és ezen valakinek esze és énhozzám igaz keresztyéni lelke volt megnyugodott akkor is, azután is megnyughatik akárki. Szóval e házasságot az Isten tanácsolta s aztán meg is áldotta mind végig.

III.

Teleki Mihály ez időben (1685) korlátlan hatalommal intézte Erdélyben a kormányzást, arról már meg volt győződve, hogy a török hatalmának örökre vége van, csak még azzal nem volt tisztában, hogy valjon feltétlenül a magyar királyhoz vagyis szabatosabban szólva a némethez kell-e csatlakozni, vagy hogy a francia király pénzével s a lengyel támogatással még efféle Thököly mintára szerkesztett forradalmakkal kell sympathisálni.

Én úgy látom, hogy a szászokat persze kivéve — mert azok szívőkben Bethlen Gábor s I. Rákóczi György idejében is a némettel tartottak — a magyarok közt Bethlen Miklós volt az első, ki teljesen meg volt győződve, hogy Erdély fennmaradásának csak egy módja van, az t. i. ha a magyar király és egy személyben német császár ő felségével minél kedvezőbb feltételek alatt szövetkezik, mely közösen megvitatott szövetség pontjait a felség adja ki diploma alakjába s az ország rendei ígtassák az ország törvényczikkei közé. Ekkor következtek Erdélyország legsiralmasabb napjai. A török, melyhez az önálló Erdély oly sokáig kapaszkodott mindennap hanyatlott s mikor Budát is elfoglalták a keresztyén seregek, akkor már minden okos ember látta, hogy a török hatalomnak e földrészekén vége. Erdély nem jó szívvel, nem is nagy szeretettel ragaszkodott a törökhöz, de hiába a hosszas együttlét szokásokat alapított meg, s az emberi természet olyan, hogy mikor meggyökeresedett régi szokások megváltoznak, azt hiszi, vége a világnak.

Szegény jó Apaffi is, mikor a török uralom, melyre ő 25 évig bizton támaszkodott, kezdett eltűnni érzékei köréből, összeesett, megsemmisült úgyszólván csak lethárgikus életet élt nagyokat ivott s nem volt tiszta fogalma a történekről. Mikor jött Scherfenberg, mikor jött Caraffa, Lotharingi Károly, vagy mikor jött másfelől Thököly az erdélyi rendek mindannyian, mint a birkák megrettentek, fejüket vesztették, futottak Kolozsvárra, vagy Szebenbe, vagy Fogarasba, elől a fejedelmi család s utána a többiek, a jelen nem levőkre rá irtak idejőjjetek velünk, különben ha ide nem csatlakoztak hűtlenség bűnébe estek! De nem azért hívták a távollévőket, mintha drága életüket féltették volna, hanem csak azért, mert félték, hogy fejedelmet, tanácsot mellőzve, szövetséget talál kötni a német vezérrel vagy kuruczgenerálissal. Ényi eszmélete még maradt az elbúsult Apaffinak, de több nem igen. Bethlen Miklós írja, hogy midőn egy szerkesztendő diplomára nézve Scherfenberg ajánlatait Kolozsvárról Szebenbe megvitte, a fejedelem olyan részvét s öntudat nélkül hallgatta, mintha Chináról vagy Perzsiáról lett volna szó. Csak Teleki és Bethlen tartották meg a mennyire kellett nyugalmodat, ők látták és érezték, hogy itt hiába zárkoznak Szebenbe vagy Brassóba, s hasztalan futnak Szebenből, Fogarasba s vissza a találkozást ki nem kerülhetik, annak meg kell lenni, ennek a sok katonának és tisztnek pénz kell és élelmezés. A többi úr meg álmában mind akasztófával álmadozott s a szó szoros értelmében reszketett, ha elibe állott egy német generális, ezek a mit lehetett mindent megtettek, hogy a halálra ijesztett aggfejedelemnek s a vérizzadásig kényszergett népek

valami nyugalmat, pihenést szerezzenek, a rettenetes nagy seregek kivonulására határozott napot tűzhessenek.

A fejedelem-asszonyt s bizony férjét is a rémület a nagy izgatottság kényszergette halálra, ott halt el mind a kettő Fogarasban, hol egykor oly nagy hatalommal uralkodtak, mikor Bédit s Bethlent ott fogva tartották, egykor a fejedelem részegen így enyelgett: „ijeszszük meg a raburakat, izenjünk rájuk, hogy elvannak ítélve s állítsunk ablakuk alá vérpadot!” Tofeus, az udvari pap, alig tudta lebeszélni a zsarnokot e lelketlen tréfáról. Haj, de az idők megváltoztak s 1690-ben, mikor Apaffi Fogarasban elhalt, bizony az ő urasága és hatalma felette kicsinyinyé zsugorodott volt össze.

Ugyanazon év augusztusában Teleki Mihály is elpusztult csatatéren esett el a zernyesti ütközetben, midőn régi politikai és személyes ellenségével, Thököly Imrével, szembe szállott volna, a nélkül, hogy a császári és királyi kormányval kezdett alkudozásokat bevégezte volna. Mikor Teleki meghalt, Erdély a legbizonytalanabb állapotban, tényleges katonai uralom alatt maradt. A főurak Kolozsvárra szaladtak s ott gyűltek össze Bánffy György és Bethlen Miklós körül, a kis nemesség és székelység néhány tagja Thökölyvel kóborolt az ország keletdéli vidékein, de bizony számra nézve oly kevesen; rangot s vagyont illetőleg oly jelentéktelen képviselőben, hogy alig lehetne pártnak nevezni.

Ez idők alatt Bethlen Miklós tekintélye folytonosan emelkedett, tanácsai czélszerűeknek bizonyultak, jövődőlései kérlelhetetlenül beteljesedtek, jó hazafi saját nehéz fáradságos és lelkiismeretes munkásságával bizonyította be s be azt, hogy érti a kormányzás mesterségét, van türelme, kitartása, bátorsága a legnehezebb viszonyok közt; ily körülmények közt még csak szó se lehetett másról, őt küldötték fel a rendek a kolozsvári országgyűlésről Leopoldhoz, hogy valahára már végezze be a megkezdett tárgyalásokat s állapítsa meg véglegesen az ország viszonyát az államban s a magyar királylyal szemben, hogy mindenki s az ország összesége tudhassa, mi legyen a jog és mi legyen a kötelesség?

Nevezetes, hogy a dolog érdemleges részét, illetőleg utasítást, minél kevesebbet adtak, megbíztak jellemébe, úgy mint eszébe, de szavát vették, hogy ez alkalommal semmiféle hivatalt se fogad el az uralkodó kezéből és különösen, hogy a gubernátorságot nem köti ki magának; valóban igazi erdélyi észjárás.

Bethlen nem sokáig mulatott Bécsbe s ez idő alatt elkészítette s az államtanácson keresztül hajtotta és teljesen elkészítve megerősítve vitte le a rendeknek az úgynevezett

Leopoldinum Diplomát, melynek védszárnyai alatt Erdély ismét 158 esztendeig fenntartotta magát s virágzott mindaddig, míg e diploma e két oldalu szerződés pontjai tiszteletben tartattak.

A Leop. Dip. érdemessége, tartalmassága s a nemzeti és alkotmányos élet fejlesztésére alkalmas volta nem abból ítélendő meg, hogy például mennyibe felel meg valami ideális módon szabad alkotmánynak, vagy valami győző vezér s hatalmas nemzet vágyainak, hanem abból, hogy 158 esztendeig éltünk vele s csak akkor volt bajunk, panaszunk s nyomorúságunk, midőn nagy hatalmi kormányunk a diploma egyik vagy másik pontját megsértette s az országnak a diplomában körülírt jogait nem respectálta s erőszakkal megsemmisíteni törekedett. Ebben rejlik Bethlen Miklós államférfiúi előrelátása, bölcsessége s igaz magyar hazafisága.

De ha erőnyeiről beszélünk Bethlen Miklósnak, fel kell említenünk hibáit is, sőt olyan tulajdonságait is, melyek csak az adott viszonyok közt váltak hibává, s okozták, hogy nagy tehetségeit hazája érdekében nem tudta kellőleg érvényesíteni; sőt utoljára maga magának okozott elháríthatatlan bajokat és csapásokat.

Már Cserei is megjegyzi Bethlen Miklósról, hogy nagyon önhitt ember volt csak magáról tartott sokat, másokat lenézett s a hirtelen felcseperedett érdem nélkül való tanácsosok s kevés tanulással bíró főurak és uraim előtt mindig fitogtatta a maga talentumát és tudományát, a mi az illetőknek nem volt szája izére s kellemetlen érzést okozott, miért igazán soha senki sem szerette. De politikai véralkatában is volt egy tulajdonság, mely magába véve nem hiba, de azzá lett a gyakorlati életbe. Nem tudott párt ember lenni; híven, odaadással ragaszkodni egy párt-hoz mindenben feltétlenül, nem, ő mindig okoskodott, mindig bírált, mindig hibát keresett és talált, mindig és mindent jobban akart tudni, mint mások s így soha sem volt teljesen megbízható sem feljülről, sem alulról. Ez igen jó tulajdonság egy tudós íróban, egy elméleti kutatóban, kinek munkáit szívesen olvasuk, de az ilyen emberre nem bizzák rá a kormányzást abszolút kormányzású országban s nem választják teljhatalmú vezérré alkotmányos országban. Így járt Bethlen is, mikor a Leopoldi Diploma már be is volt czikkelyezve s Gubernátor választásra került a dolog, igaz, hogy komolyan csak két jelöltreől volt szó Bánffy Györgyről és Bethlen Miklósról, de hát Bánffy az országgyűlésen 6 azaz hat szavazattal többet kapott, s a korona sietett a rendeknek igazat adni s Bánffy-t erősítette meg. Bethlen azzal vigasztalta magát, hogy az eszes emberek s a fővárosok mind rá szavaztak, de végül is a kormányzóság helyett meg

kellett elégednie, a kancellársággal a 200 aranyat nyomó s a császár képevel ellátott aranylánczezel, melyet Leopoldtól magától kapott a grófi titulussal¹⁾ és a mármarosí főispánsággal, melyek felette keveset hajtottak a konyhára, csakis a kancellárságból volt valami 2400 frt. jövedelme (800 frt. fizetés és járulékok) s ezt azzal könnyítették, hogy szedje be saját jobbágyságai adójából.

E kormányzói választásról maradt fenn egy szép mondása; egyik rokona Bethlen Gergely, ki egész életében irigye ellensége volt; nagy úr, gazdag ember, a tanács tagja, de tudatlan s nagyon önző természetű²⁾, mikor a szavazás folyt, így szólott hozzá hangosan: „ha tudnám, hogy kigyelmed lesz a gubernátor, mindenemet eladnám s kiköltözném az országból!” „Ha pedig kigyelmedet — választanák — én még a tanácsból sem lépnék ki, hanem tovább szolgálnék hazámnak, mert akkor még több szüksége volna rám!”

IV.

Azonban régi természete ezután sem tagadta meg magát. Mikor egyszer Rabutin szemökre vetette a gubernium tagjainak, hogy mindig veszekednek és semmi jót se visznek véghez. Bánffy György a gubernátor szemtől-szembe mondotta a tábornoknak: „Nekünk cancellarius uram ellen csak az a panaszkodás, hogy ő kegyelme sokat vitat (vitatkozik), disputál, mindent egyedül akar igazgatni és rajtunk uralkodni!” persze Bethlen M. könnyen tudta magát védeni, a kevés talentumu Bánffy ellen s bizony, ha szóra vagy pennára került közöttük a dolog, a gubernátor verecsége bizonyos volt, de ez alkalommal e rövid vádban sok igazság rejlett.

Ha az ember végig tanulmányozza az önéletírást s a többi munkáit is Bethlen Miklósnak s látja azt a temérdek panaszt, melyet Apaffira, Teleki Mihályra, Bethlen Gergelyre, Farkasra, Elekre halmoz, azt lehetne hinni, hogy ezek elhalálozásával be fog következni a csendesség, a nyugalom és boldogság, úgy az adó fizető nép kunyhóiban, mint a főurak kastélyaiban. De mit látunk, Bethlen Farkas elpusztul, Apaffi kidől, Teleki Mihály a zernyesti csataterén marad s a nyomorúságoknak még sincs vége, Bethlen Miklós ép úgy siralmaskodik, mint korábban,

¹⁾ A grófi titulust 1694-ben egyszerre expediálták: Apor Istvánnak, Bánffy Györgynek és Bethlen Miklósnak.

²⁾ Ennek egyik leányát vette volt el II. Apaffi Mihály etc. etc.

csakhogy Apaffi helyett most Bánffi Györgyöt s Teleki helyett Apor Istvánt szidogatja. Valjon nem önkényt támad-e bennünk a kétely, hogy, hátha Bethlen Miklósnak sincs mindenkor igaza! Mert hiszem, a bizony megesett, hogy Apaffi Mihály uram gyenge fejedelem volt s hogy Teleki Mihály nagyravágó, erőszakos, önfejű, kapzsi és eselszövényekkel élő államférfi volt, s lehet, hogy Bánffi György hiú, felfuvalkodott s üres ember volt s Apor István, a mily gyorsan szerző, ép olyan erős pápista — de hát Bethlen Miklós nem épen úgy szerette-e a vagyont, mint akármelyik, s nem úgy igyekezett-e minden fiának jószágot s hivatalt s minden leányának előkelő gazdag férjet szerezni, mint akárki. És valjon mulatott-e el csak egy alkalmat is, a hol ki nem mutatta volna, hogy collegái nem tudnak, nem értenek a concrét esetek megoldásához és lebonyolításához — nekem úgy tetszik, hogy Bethlennek nem sok oka van, hogy kortársainak szemrehányásokat tegyen. Olyannak voltak az idők és viszonyok, hogy az erdélyi élet nyomorúságai épen arra a 30—40 évre nagyon is összetorlódtak. Gondoljunk csak a sok üres zsebű német katonatisztre és commissariusra, kik felvették a terhes királyi adókat s magok zsebeit is megtöltvén egy krajczárral se voltak okosabbak, mint a fényes porta és a pogány vezérek.

Amde Bethlen Miklós sajátos természetű nem abban nyilatkozott, hogy emlékirataiban szidogatja kortársait, a többi is épúgy gondolkozott egymásról, Béli Pál maga hiába való észjárásának nevezi Bethlen Miklóst, saját atyjához, Bethlen Jánoshoz írt levelében; Apor gúnyosan emlegeti Bethlen projectumait, stb.; e részben tehát mind hasonlitanak egymáshoz, de Bethlen nem akart lemondani a tudományosan kidolgozott elméletekről s minden nagyobb változásnál, minden nagyobb kérdésnél egy „munkát“ készített, melyben Erdély boldogítását a maga gyártotta formák szerint akarta végbe vinni.

Mikor Bécs ostroma után s Kara Mustafa nagy veszedelme után a török uralom végét, mint okos ember belátta, mindjárt (1685-ben) egy munkálatot készített, melyben szép formában adta elő Erdély sorsának, a cs. és kir. kormányhoz való csatoltatását, ez volt az úgynevezett Gemebunda Transilvania etc., aztán írta a Sudores et cruces Nicolai Bethlen; de aztán temérdek Projectumot, üdvözlő, búcsúzó iratot a császárhoz, Kinszkyhez, s ez mindenik egy-egy teljesen kifejtett politikai munka volt, eleintén persze (1685) nagy figyelmet gerjesztettek, dicsérték a tábornokok, ministerek sőt a legelső munkákat maga a császár is elolvasta. Legszerencsésebb volt persze az a munkája, mely aztán a Leopoldinum Diploma alapjául szolgált — de ép oly szerencsétlen volt az, melynek címe: Noenak olajágat hozó galambja.

Bethlen irogatásait a németek már régen megunták volt, mert végre is hű alattvalója volt ő az uralkodó háznak, de nem volt meg benne az a háttért nem ismerő servilismus, a mit az akkori németek loyaltásnak neveztek, Bethlen végre is magyar, protestáns és alkotmányos ember volt, ezért aztán már nem is igen olvasták ömledéseit. Az unalomtól a bosszúságig csak egy hajszálnyi tér van a politikában s a bosszankodóból még könnyebben válik üldöző ellenséggé. Otthon pedig Erdélyben szörnyű rosszul mentek a dolgok, Rákóczi és a kuruczuk grassáltak Erdélybe, Rabutin és szerbjei pedig a legkegyetlenebb és durvább módon pusztították, rabolták az országot s nem csoda, hogy az emberek jobb világról gondolkoztak s az idealista Bethlen Miklós Erdély számára más állapotot gondolt ki s tett papírra, melyet Noe-galambjának nevezett. Ezt a művét a holland és angol követeknek czímezve egy Pano István nevű görögtől, ki tőle is másoktól is sok levelet vitt, Bécsbe elküldte. De Pano uram leveles táskáját felbontották, Bethlen Miklós leveleit elolvasták s a Noe Galambjából haza árulást, felségsértést olvastak ki Rabutin, Apor István és Bánffy uraimék s Bethlent 1704. május havában elfogatván, szigorú rabságba tették, ott helyt Szebenben.¹⁾ Végre megszabadultak a disputáló kritikustól. Végig olvastam én is a Noe galambját, de az igazat megvallva, én sem hazaárulást, sem felségsértést nem látok benne, mert az nincs is benne; az egész inkább egy szép léleknek naiv áradozása; de ép az adott viszonyok közt egy teljességgel végre nem hajtható terv. Hogyan tudta képzelni 1704-ben Bethlen ki a viszonyokat, a bécsi udvart, Leopold császárt ismerte, hogy ő egy nagy családbeli református herceget keressen, annak adjon feleségül egy osztrák főhercegnőt s ezeknek adja Erdélyt s Magyarország részeit Kassáig s aztán, hogy ez a birodalom fizessen adót Bécsbe is, Konstantinápolyba is, mindkét helyre egyenlően 15—15 ezer darab aranyot. Ugyanekkor azt tervezi, hogy Rákóczi fogadja el a birodalmi hercegi címet s az aequivalens jószágokat Németországon s menjen hazulról stb. stb. fura projectum az egész olajág, de Rabutin s Apor kaptak rajta, hogy Bethlentől szabadulhatnak s hitték, hogy Bécsbe tekintélyt szereznek vele, Bécsből azonban csak az jött, hogy további rendelkezésig tartsák szelid fogságba a vádlottat, majd intézkednek, ha az idők lecsendesítnek, Bécsbe csak azt a kifogást találták, hogy a császárnak egy intimus consiliarius, hogy czímezi s küldi terveit a holland és angol követeknek. 1708-ban a császár elrendelte, hogy Bethlent — saját kívánsága szerint is küldjék

¹⁾ Ketteler azt írja, hogy ugyanakkor Rabutin le is fejeztette. A mi persze a mint látjuk nem igaz.

Bécsbe. Itt aztán úgyszólván internálva volt és 1711 után meg volt engedve a hazamenetel is, de ő épen e letartóztatás alkalmával és ideje alatt úgy megutálta volt hazafiait, hogy legkisebb vágyat sem érzett hazájába visszatérni, önkéntesen fennmaradt Bécsben, hol 1716-ban október 27-én 74 éves korában szép csendesen kimúlt. Felesége s gyermekei az utolsó éveket egymást felváltva körében töltötték s testét Bethlen-Szent-Miklósrá szállították, hol ünnepélyesen temettetett el. Bethlen Miklós alapítója lett az ős bethleni gróf Bethlen család egyik mai napig is különálló ágának. Első nejétől ősdolai Kun Ilonától maradott gyermekei: Mihály és Borbára. Második nejétől Rédei Juliától maradtak a következő gyermekei: 1. Bethlen József Mármaros-vármegye főispánja, kinek Kemény Krisztinától gyermekei voltak: Sámuel, Elek, Olivér, Gergely és Krisztina, 2. Bethlen Julia gróf Teleki Sándorné, 3. Bethlen Agnes királyi táblabíró Kemény Zsigmond felesége, 4. Bethlen Klára gróf Teleki Mihály harmadik felesége. Utódai közül még ma is élnek özvegy gróf Toldalagi Mihályné, született gróf Bethlen Johanna, néhai gróf Bethlen György leánya; továbbá a néhai úgynevezett idősb gróf Bethlen Jánosnak, az 1848 őszén kinevezett septemvirnek két nejétől hátramaradt gyermekei, úgy mint első nejétől gróf Beldi Rozáliától maradt most is élő fiai: gróf Bethlen Olivér, János és Miklós, valamint Róza báró Stipesicsné és második nejétől báró Wesselényi Zsuzsánnától született fiai: Dániel, az olykorán elhalt Istvánnak hátrahagyott mívelt lelkű özvegye gróf Teleki Ilona s még kiskorú gyermekei Klementine, Ilona és István és Aurél, kinek nejétől Földvári Imától Katalin, Mártha s Aurél nevű, szintén szép reményű gyermekei vannak.

Ezek szerint rövid körvonalokkal lerajzoltuk volna gróf Bethlen Miklós életét, kit különösen az újabb időben főként irodalmi működéseiről emlegetnek az emberek. Igaz, hogy mint buzgó kálvinista iskolák és templomok pártfogója sokakkal osztozott e nemes erényekben, az is igaz, hogy mint államférfiú, teljesen egy fokon áll Teleki Mihálylyal, a mennyiben mindketten a maga idejében belátták, hogy a töröknek vége már s a némettel kell szerződni, de személyes műveltsége és tanultságánál fogva páratlanul állott az erdélyi rendek közt 1664—1716-ig s írói talentuma is az elsőrangú magyar írók közé emeli őt. Háztartásában, mezei gazdagságában rendtartó okos gazda

volt, feleségeivel, gyermekeivel, jobbágyaival, szemben békeszerető, türelmes, bölcs és kegyelmes patriarcha, ki csak akkor folyamodott perhez, büntetéshez, ha már minden más eszköz haszontalannak bizonyult. A magáét igaz körömszakadtig védelmezte, de a másét soha sem kívánta. Hazájának mint hivatalnok és megbízott fáradhatatlanul szolgált, s úgy az irodalomban és a politikában, mint a hivataloskodásban hervadhatatlan érdemeket szerezvén nemzete javára, megérdemli, hogy nevét tisztelettel és rokonszenvvel emlegessük az idők végteleneig.

Budapest 1885. ápril-hó 30-án.

Gróf Niezky Kristóf. *)

I.

A Niezky nemzetség őselei, a családi név és czímer.

Azon kevés és kiválóbb magyar főuri családok közt, melyeknek eredetét szent István király koráig hiteles adatok fonalán fölvezethetjük, előkelő helyet foglal el hazánk történetében a Niezky család.

Mikor szent Adalbert 984. táján Géza vezérünket fiával Istvánnal és egész családjával megkeresztelte, Gézának nagyon érdekében állott, hogy minden népei fölvegyék a keresztséget, és azzal a nyugateurópai nemzetek szelidebb erkölceit, polgárosult műveltségét és szilárdabb államintézményeit is elsajátítsák. A kik az erősödő Magyarország ezen létérdekének ellenszegültek, azokat olykor szigor alkalmazásával is kellett az új életrendhez szoktatni, sőt még külségélyt is hozni be az országba a lázangók megfékezésére. Géza tehát örömmel és serény buzgósággal mozdítá elő a külföldi keresztény népeknek, kivált a fegyveres erővel rendelkező uraknak bevándorlását Magyarországra, — és hogy őket a haza földjéhez lekösse, terjedelmes földbirtó-

*) A Temesmegye dísztermében elhelyezett eredeti olajfestmény után.

Gróf Niezky Kristóf életrajza.

kokat, magas tisztségeket és fényes méltóságokat ajándékozott nekik. Henrik bajor herczeggel szoros barátságban élván, főleg Németországból telepített be számos keresztény családot, kik neki a fiatal kereszténység védelmére fegyveres szolgálatukat és életüket felajánlották vala.

E német úri családok egyike volt a Wasserburgi Venczelin grófé, ki valószínűleg 986-ban költözött magyar földre, és mindjárt kezdettől fogva nagy bizalomnak, tekintélynek és kedveltségnek örvendett a fejedelmi udvarnál. Midőn István atyja halála után a vezéri jogart kezébe vette, az előkelő modorú, jellemes, okos és vitéz külföldi lovag már nagy mértékben birta a fiatal fejedelem szeretetét és pártfogását. Az udvar szolgálatába szegődött összes idegen lovagok és urak közt Venczelin gyámolította Istvánt leginkább, az ő józan eszével, igaz hűségével, rettenthetlen bátorsággal és a magával hozott jelentékeny fegyveres csapatoknak erejével. István Venczelint tette tehát első tanácsosává, az összes magyar hadak fővezérévé, sőt német szokás szerint lovaggá is Venczelin által üttetté magát, mi bizonyára a fejedelmi bizalomnak és szeretetnek kétségbevonhatlan tanúsága volt.

De Venczelin gróf leginkább akkor mutatta meg ura iránti becsületes szándékát és őszinte ragaszkodását, midőn István ellen a tar Zirind fia Koppány fellázadt s némely magyar törzs- és nemzetségekkel táborba szállott. Ezek az erőszakkal terjesztett keresztény vallást az ősivel ellenkező intézménynek ismervén fel, benne a német befolyás eszközét látták a nemzeti szabadság, függetlenség és a sérthetetlen nemzeti összekötések megsemmisítésére. Midőn Koppány nyilvánosan kitűzte a lázadás zászlaját és a fejedelem hatalmával dacolni, a keresztények javait pedig pusztítani és ellenük kegyetlenkedni kezdett: István is kénytelen volt kardot rántani és a Garan partján táborba szállani ellene. A keresztény sereget, Hont és Pázmán vitéz társaival, Venczelin vezette a lázadók ellen, midőn azok éppen Veszprém várát ostromolták. Az ellenséges hadak összecsapása heves harcztól idézett elő, mely sokáig eldöntetlen maradt volna, ha Venczelin a csata tűzében nem találkozik Koppánynyal és öt párviadalban le nem vágja. Erre aztán a lázadóknak vezérevestett hada szétrebbent, és a győzők által üldözőbe vétetvén, részben felkonczoltatott.

E győzelemért, mely Magyarországha a kereszténységnek volt diadala a pogányság fölött, s melylyel Istvánnak királysága is meg lőn alapítva, dús javadalmakat és terjedelmes birtokokat kapott a Wasserburgi gróf. Koppánynak somogyi birtokain kívül, melyek nagyrésztben ő rá szállottak, Vasvármegye Jaak nevű földét is kapta, melyen családjával állandóan le-

telepedett, megalapítván ott gyermekeiben a Niczky családot törzsrészt, a Jaak nemzetséget. E Jaak nemzetségből sarjadt a nemzetség Ebed nevű egyik törzsének vonalán Niczky Kristóf gróf, ezen igénytelen életiratrak hőse, Mária Terézia országátának egyik legszellemesebb és legtevékenyebb kormányzója.

Niczky Kristóf családfáját okleveles emlékek nyomán egész 1221-ig követhetjük. A Jaaki nemzetségből 1221-ben éltek Jaak, Topoz, Ebed, Thuna, Gregur, Arenka és Pousa testvérek, kik II. András királytól, személyes érdemeik és a szentföldi hadjárat érdekében hozott áldozataikért, a vasvári vártól fölmentett Uraj földet nyertek adományba.

Ebednek fiai: Kemen, Rejnold, Jaak, Gergely és Ond V. István király idejétől fogva szerepelnek. Az egyik, Jaak, 1278-ban comes (ispán) volt, később pedig, IV. László korában, a cseh háborúban is résztvevő és a Jaakkal határos Teszár földre új adományt nyert. 1291-ben III. András király Ebednek fiait, Rejnoldot és Jaakot, különösen az ausztriai Albert ellen, háborúban szerzett érdemeikért, Cheuz földnek birtokában erősítette meg. Számos szerzeményeiken kívül Ebed unokái a XIV. század elején már Niczk helységet is birták, noha még egy ideig csak a Jaaki nemzetségi névvel éltek. 1338-ban Ebed unokái, a Jaaki nemzetségbeli nemesek, megosztzkodnak a vasvári káptalan előtt Niczk, Kovácsi, Kövesd, Egerszeg és Thazar jörszágaikban. Ezen osztzkodásnál Niczket, Kovácsit és Kövesdet Rejnold fiai kapták.

Az Ebedtől eredő Rejnold egyik fiának Andrásnak unokája, János mester, 1395-ben először használja a Niczky családnevet. Azóta a név ivadékról ivadékra a család nevévé vált.¹⁾

A Niczkyek között azóta számosan tűntették ki magokat, sokszor nehéz viszonyok közt, közintézményeinkben és egész hazai közéletünkben, mint magas állásokat s méltóságokat viselő katonák, államférfiak, bírák és egyházfejedelmek, mindannyian bőven élvezték királyaink kegyelmét. 1458-ban Niczky Benedek pallosjogot nyert Mátyás királytól; 1465-ben pedig maga, örökösai és minden jörszága a machói bán hatósága alól fölmentettek; mikor pedig Fridrik császár német őrserege Benedeknek nagy-baromi jörszága behatolt, ezért Fridriknek kárpótlást kellett fizetnie, mire a császár Niczky Benedekhez intézett levelében önmaga vállalkozott. Ezen Benedeknek fiát Lászlót 1483-ban Mátyás király palotájában mint udvarnokot találjuk. Niczky György 1629-ben sárvári kapitány; Niczky Boldizsár 1656-ban Vas vármegye alispánja; Niczky János 1635-ben ítélőmester;

¹⁾ Nagy Iván: Magyarország családai.

Niczky Gáspár, ki Kristófunk ágának törzse, 1663-ban Vas vármegye alispánja, kinek egyik unokája Sándor, Rákóczy fő-tisztje volt 1704-ben; Niczky Lázár Sopron vármegyének 1742-ben alispánja, testvére József 1764-ben győri kanonok és címzetes püspök; Niczky Sándor 1706-ban Vas vármegye követe és Monyorókerék várkapitánya, fia Zsigmond pedig 1745-ben a nagyszombati ker. tábla elnöke, másik fia Ádám 1715-ben Vas-, 1722 és 1729-ben Zala vármegye országgyűlési követe, 1730-ban a kőszegi ker. tábla elnöke. Ennek fiai közül József alezredes, Sándor 1754-ben táblai ülnök. Niczky István, 1712-ben Ung vármegye országgyűlési követe, Kemencsey Annától nemzette Niczky Györgyöt, 1715, 1722 és 1729-ben Zala vármegye országgyűlési követét, 1755-ben szeptemvirt, kinek nejétől, Svastics Juliától, az ősi család legjelesebb és legnevezetesebb tagja Niczky Kristóf született, kiben a család grófi ranggal lett kitüntetve.

A Niczky család ősi nemesi czímere: a pajzs kék udvarában zöld téren ágaskodó kettős farkú oroszlán, első jobb lábával kivont kardot tartva. A pajzs fölötti sisak koronájából szintén olyan oroszlán emelkedik ki. Az 1765-ben nyert grófi czímerben a pajzs négy részre oszlik, úgy hogy a közepét egy kisebb vért foglalja el, melynek fekete udvarában oroszlán ágaskodik, első jobb lábával kivont kardot tartva. A grófi pajzs első és negyedik osztálya vízirányosan két részre oszlik; a felső vörös udvarban arany csillag ragyog, az alsó kék udvarban három fehér folyam hullámszik. A harmadik és negyedik osztály szintén vízirányosan kétfelé oszlik; a felső arany udvarban egyfejú fekete sas kiterjesztett szárnyakkal s a felső testtel látható, alatta ezüst udvarban zöld téren vörös grif madár ágaskodik. A pajzst grófi korona fűdi, és azon három koronás sisak áll; a jobboldaliból koronás egyfejú fekete sas, a másodiktól koronás oroszlán emelkedik ki, első jobb lábával kivont kardot tartva; a harmadik sisak koronájából strucc tollas két elefánt-ormány nyúlik ki (ezüst vörös színű), közte arany csillag ragyog. Foszladék: jobbról aranyvörös, középről aranyfekete és ezüsfekete, balról kék-ezüst. A pajzst két oldalról két arany sarkány veszi körül, a pajzs alatt farkukkal egymásba fonvák.¹⁾

II.

Niczky Kristóf ifjúsága.

III. Károly magyar király uralkodásának úgynevezett békés időszakát ama mozgalmas országgyűlések teszik neveze-

¹⁾ Nagy Iván, id. m.

tessé, melyeken a szathmári béke fölötti és vallásügyi tanulságos viták folytak, a *pragmatica sanctio* alaptörvénynyé emeltetett és a rendek az ország épsége, kormányzata és anyagi érdekeinek megóvása tekintetében kihatóbb intézkedéseket tettek. E nagy fontosságú országgyűléseken Zala vármegyét Niczky György képviselte; egy magas képzettségű, korának színvonalán álló dúsgazdag magyar nemes, kinek alapos jogtudománya, elegáns latinsága és könnyed szónoki tehetsége egyaránt bámulatra ragadott. Az országgyűlések lévén ama időben Magyarország első szellemi tehetségeinek, állás, gazdagság, befolyás és hatalomra nézve legkiválóbb férfiainak találkozási helye, nem csoda, ha a rendkívül eszes zalai követ is ama mozgalmas országgyűléseken tág működési kört talált, ismereteiben és azok gyakorlati értékesítésében tökéletesedett, előnyös társadalmi összeköttetéseket szerzett, és csakhamar a főtényezők közzé emelkedve, jövőjének is biztos alapját megvetheté. Niczky György híres országgyűlési követ volt tehát már, mikor a soproni nemes Svastics családnak ígész szépségű és anyagi szivjóságú gyöngyét, Svastics Juliát nőül vette és vele életének boldogságát, mely valójában gyermekeinek nevelésében állott, tökéletes mértékben elérte. E nő egy leány és egy figyermekkel ajándékozta meg őt.

Kristóf 1725-ben született. Második gyermek volt. Megelőzte őt nővére Anna, ki később Fekete György országbíró feleségévé lőn. A két gyermekre nagyterjedelmű uri birtok öröksége várt. Övék volt mindaz, mivel hajdan I. Mátyás király egyik ősüket, Niezky Benedeket megajándékozta: Kaál, Ládón, Ligvánd, Magy.-Paran, Dénesföld és Szarkaföldje. Volt tehát miből e gyermekek szükségleteit fejedelmi bőséggel kielégíteni. Kristóf a lehető legfényesebb és jólelkű anyjának személyes örökődése alatt álló leggondosabb nevelésben részesült. Azonban sajnos e nevelés nem volt igazán magyar szellemű, hanem a kor ferde irányának megfelelő németes és francziás.

Mária Terézia korában nem volt illendő magyar háztartást vinni és nem volt divat magyarul nevelni a gyermekeket. Nem is volt mágnási kastély, ahol francia nevelőnők és parókás német udvarmesterek ne kevélykedtek volna idegen mintáikkal. A magyar hangnak édes varázsát nagyon póriásnak találták főuraink és hizelegtek magoknak, ha a józan okosság ellenére kivetkőzve nemzeti jellegökből, idegen modort és izlést, idegen beszédet és viseletet majmolhattak. Bécsben tetszett ez a magyar mágnási kábaság, idehaza pedig imponált vele a dölyfös falusi olygarcha -- az ő együgyű jobbágyainak. A főúri társalgó termekben, asztalnál, társadalmi érintkezések alkalmával csak a német és francia szó járta mindenütt, hol a család tartott valamit magára és a nagy világban is helyet követelt magának.

Ilyen légkörben folytak le Niezky Kristóf gyermekevei. A magas aristocratia tagjai, az Eszterházyak, Batthyániak, Nádasdyak, Barkóczyak gyakrabban megfordultak ugyan a Niezkyék ligvándi curiájában, avagy pedig Pozsonyban és Budán, ahol a család időközönként szintén vitt háztartást, — de Kristóf ezeknél is csak dermesztő idegen szellemet látott. Ebből a forrásból kellett tehát fogékony gyermeki lelkének táplálkoznia. A bécsi udvarnak azon mákonyhatását, mely a magyarok idegeit kellemes lankadással elfogta és az önmegfeledkezés kéjmámorába szunnyasztotta; már a legzsengébb korban, szüleinek házában érzé a kis Kristóf. Ez döntő hatással lehetett későbbi szellemirányára és politikai magatartására. Természetes, hogy visszasságok nélkül nem maradhatott ez az idegenszerű nevelés. Azért ha Niezky Kristóf fölött ítéletet mondunk: nem szabad felednünk a kort, melyben élt, és a nevelést, mely gondolkodását, érzelmeit és jellemét fejleszté!

Kristófot, kinek értelmi tehetségei nagyon korán nyilatkoztak, országos közpályára szemelték ki szülei, és szigorú felügyelet mellett a bölcsészeti, jogi és államtudományi ismeretekben, meg a gazdaságban képeztették. Gymnasiumi iskoláit és a bölcsészeti tanfolyamot magán úton, többnyire papi egyének segítségével végzé. A jogi tudományszakot a bécsi egyetemen hallgatta. Jogi és államtudományi ismereteit különben leginkább atyja oldalánál gyarapítá, ki akkor, midőn Kristóf a jogot tanulta, a kir. curiánál bíráskodott és fiát a hazai judicatura legapróbb részleteibe is alaposan beavatta. Apa és fiú leginkább jogi és államtudományi tárgyak felől beszélgetének egymással. Az apa érdekesen adta elő országgyűlési élményeit, magyarázta a királyi előterjesztések értelmét és tendenciáját, valamint a rendek magatartásának okait, a feliratok tartalmát és a megállapodások létrejöttének történetét, meg hogy ez meg amaz a követ milyen politikai állást foglalt el az országgyűlésen és milyen tanulságok vonhatók abból a sikeres, activ államférfiúi tevékenység szempontjából.

Ez az iskola többet ért minden cathedrai bölcselkedésnél. Ez képezte Niezkyt államférfiúvá!

A magyar jogi literaturába, mely azonban deákul volt írva, nem lévén azon időben egyetlen egy magyar nyelven írt jogtudományi könyvünk sem, szintén atyja vezette be Kristófot. Szorgalmasan olvastatta vele a Szegedy Jánosnak Tripartitum juris ungarici tyrociniumát, ugyanannak közjogi és Joni Jánosnak közjogi könyveit, valamint Huszthy Andrásnak Jurisprudentiáját. Az egyház- és államjogi szakban leginkább Szereday Antal és Hatvani István kiadványai szolgáltak vezérfonalul.

Niczky Kristóf fiatal korában Bécsbe jártak el a magyar leventék szórakozni. A főúri családok Bécsbe vitték eladó leányaikat, hogy a nagyvilágnak, vagy — a mi szintén kedvesen láttatott — az udvarnak bemutassák. A főrangú aristocratia fiatalságát gyakrabban hívta meg a kegyes királynő a bécsi vár-laki estélyekre és a schönbrunni vigalmakra. Így követelte azt akkor a kiszámított kormányterv! A mézes szívellyességgel fogadott és ügyes tapintattal megvendégelt főurak többnyire német nővel, elnemetesedve tértek vissza, — a kik visszatértek, mint egy jeles írónk találóan hozzászéli. De sokan közülök Bécsben veszték. A bécsi bálakban, főrangú mulatságokban ment végbe a fiatal magyar mágnások ismerkedése és a szerető szívek szövete-kezése. Niczky Kristóf szintén Bécsben ismerkedett meg Pribéri és Vuchini Jankovich Katalinnal, kit 1745-ben mint még alig 20 éves ifjú nőül vett, és lakását is azonnal állandóan Bécsbe tette át. Ezen luxust annál inkább könnyű volt magának megengednie, mert épen azon időtájon vette meg apja Szapáry István gróftól a dúsgazdag becs helyi uradalmat, mely nem kevesebb, mint kilencz jókora praediumot foglalt magában Bács, Somogy, Zala és Vas megyékben.

Vagyonra és rokon összeköttetésre nézve túltett tehát most sok magyar birtokos nemesen, s a leggazdagabbakkal is bátran versenyezhetett. Rokonságban áll a Beleznay, Szép, Rajky, Pogány, Ramocsaházy, Batthyány, Kállay, Eördögh, Kollowrat, Erdődy, Schmidegg, Illésházy, Eszterházy, Borsiczky és más előkelő magyar főúri családokkal. Nővérét Annát most vette nőül a Magyarországon szintén szép hírnévnek örvendő Fekete György udvari referendárius, a későbbi személynök, gróf és alcancellár.

Niczky Kristóf, a földi szerencse e nem mindennapi körülményeinél fogva, s mint szellemes, magas műveltségű, rendkívül ügyes és a férfiúi szépség kellemeivel is megáldott fiatal magyar mágnás csakhamar ünnepelt kegyenczévé lön a bécsi udvar és az osztrák aristocratia legmagasabb köreinek.

III.

Niczky Kristóf mint tisztviselő és kormányférfiú.

A különféle hivatalok és méltóságok fokozatain oly gyorsan haladt előre Niczky, hogy alig férfikorának delén, már a birodalmi főváros legelőkelőbb tisztviselőinek sorában találjuk. A mint megházasodott és Bécsbe költözött, legott titkárrá lön a magyar udvari kamaránál. A magyar nemesség ugyanis,

hogy mentől nagyobb befolyásra szert tegyen az udvarnál és az udvari kormányzésekénél, azon törekedett, hogy fiaiból minél többeket bevihessen a bécsi államhivatalokba, és minél nagyobb számban, minél feltünőbb ragyogvánnyal környezze a fejedelmi udvart. Találkozott akárhány olyan magyar mágnás is, ki hiúságból és élvágyból lakott Bécsben, csakhogy az udvari ünnepekénél magára ölthesse drágaköves, aranyzsinóros kaczagányát és megbámultassa ragyogó lényét a jámbor német sógorok által.

Niczky Kristóf csak öt évig maradt az udvari titkári állásban. 1751-ben már udvari kamarai tanácsossá nevezetett ki, és e minőségében a magyarországi közügyek vezetésére is annyi befolyást tudott gyakorolni, miszerint a m. kir. tábla „szerencséjének tartja“ 1764-ben, hogy ülnöki czimmet tisztelheti meg őt. A királynő ekkor alapítván a szent-István-rendet, Niczky Kristóf az elsőik közt volt, kik a rend kis keresztjével feldíszítve lettek, kinevezetvé azonkívül a magyar udvari cancelláriánál referendáriusnak is. Itt alkalmá nyílt Niczkynek a magyarországi közigazgatás minden mozzanataival közelebbről megismerkednie és jeles tehetségeit az ügyek megítélése és elintézésében gyakorolnia. Szolgálatá a cancelláriánál, mint sok más nemesi születésű magyarra nézve is, kitűnő gyakorló és nevelő iskolája volt az elmebeli és előadási tehetségnek, a latin irálynak és a kormányviteli módszernek. Itt ismerkedett meg Niczky tüzetesebben a magyarországi megyei igazgatás hiányaival, s némely elavult hazai állapotok tarthatatlan voltával. Felvilágosodott szelleme a társadalmi állás magasabb nézőpontjából csakhamar felismerteté vele a reformok szükségét, melyeket az akkori udvari felfogás értelmében ő is csak fejedelmi hatalomteljességgel, kényuralkmi úton, kormányzéki rendeletekkel vélt keresztülvihetőknék.

Niczky épen akkor került a m. udv. cancelláriához, mikor ott már erősen megfészkelte magát ama burocratikus szellem, melylyel a nemzetnek később oly súlyos harczot kellett vívnia. Ekkor fonódtak be nemzeti és polgári életünk minden ágaiba, különösen a pénz, had, kereskedelem és köznevelés ügyeinek viszonyaiba a német örökös tartományokban megállapított rendszer elvei; ezen korban forrasztattak a nemzet lábaira ama béklyók, melyek által aztán önálló fejlődésében megakadályozva, haladási vágya és törekvése daczára is, dísztelen pangásban kénytelenítetett tespedni, ha a német örökös tartományok kényuralkmi kormányrendszeréhez simulni nem akart.¹⁾

Niczky is, mint az akkori cancelláriai tisztviselők nagyobb része, teljesen át volt hatva a meggyőződéstől, miszerint a király-

¹⁾ Horváth M. VII.

nő csak az ország javát akarván, minthogy üdvös szándékát a kor haladó szükségai szerint a magyar nemesség önzése és reformiszonya miatt alkotmányos úton nem érvényesítheti, csakis a kényuralmi rendszer életbeléptetése által képes a magyarok „tudatlanságán” és „elfogultságán” győzedelmeskedni és az ország érdekét előmozdítani.

E kárhozatos silány felfogásért kétségkívül azok felelősek az Isten ítélőszéke és a történelem előtt, kik Magyarország kormányrúdját kezeikben tartva, nemzetöknek és fejedelmöknek bizodalmtól birva, ha keblökben több nemzeti érzettel és kevesebb önzéssel erejüket kötelességük szerint megfeszítették volna, képesek lehetnek vala más, sokkal üdvösebb irányt adni a magyarok iránt különben hálás érzelmű királynő politikájának.¹⁾

Tradíciói és balnézetei a társadalmi körnek, melyben Niczky hivatalos állásánál fogva állandóan mozgott, folytonos érintkezése az udvar akkori kiválóbb magyar férfaiival: Barkóczy Ferenczcel, Eszterházy és Fekete cancellárokkal, a Pálffy testvérekkel, Balassával és Grassalkovicsesal, Batthyány Imrével és Nádasdyval, fájdalom nem maradtak hatás nélkül politikai elvei és egész magatartásának irányára nézve. De még nagyobb befolyással volt Niczky szellemirányára az az ismeretség, mondhatnók baráti viszony, melyet Albert szász-tescheni herczeggel kötött, kit Mária Terézia 1765. évi november 11-én a meghalálózott Batthyány Lajos nádor helyébe Magyarország királyi helytartójává nevezett ki. A magyaroknál általjában közkedveltségnek örvendő Albert herczeg közvetítésével honosítja meg Mária Terézia oly könnyen a magyar főaristocratia köreiben a németesítést, és ő általa viteté keresztül Magyarországbán ama reformokat is, melyek habár hazánk alkotmányát nem forgatták ki alapjaiból, azért mégis lassanként egészen új rendet hoztak be a nemzet polgári és erkölcsi életében, szellemi és anyagi érdekeiben. Albert herczeg közbenjárására emelte a királynő Niczky Kristófot 1765. évi november 5-én, István és György fiaival, Anna és Mária leányaival²⁾, és azok összes származékaival grófi rangra, megbizván kedvelt hivat egy-szersmind azzal is, hogy Albert királyi helytartót Magyarországon összes államintézményeinek alapos ismeretébe bevezesse.

¹⁾ U. o.

²⁾ Niczky Kristóf gyermekei között az idősbik, István, Kőrös vármegye főispánja lett, nőül vevén gróf Eszterházy Ferencz cancellár leányát, Eleonorát. Még atyja előtt mag nélkül halt el. Második fia György, kitől a jelenleg életben levő Niczky grófok származnak, 1777-ben Verőcze vármegye főispánja, utóbb (1804) val. b. titk. tanácsos és udv. kamarás, gróf Batthyány Xavériával lépett házasságra. Meghalt 1814-ben. Leánya Anna Mária (Nagy Iván szerint tévesen Kata) gróf Schmeidegg László hitvese lőn. (V. ö. dr. Szentklára y Jenő: Száz év Délmagyarország újabb történetéből. II., 307. l.)

A királyi kegy 1767-ben újabb bizonyítékkal tünteté ki az immár magas tekintélynek és széleskörű befolyásnak örvendő Niczkyt. Mária Terézia valóságos belső titkos tanácsosi méltósággal ruházta fel őt, melynek ő nemcsak pusztá címét viselte, de ezen állásának a királynő oldalánál állandóan gyakorlatilag is megfelelt. Egyszersmind Verőcze vármegye örökös főispáni méltóságára is emeltetett ugyanakkor.

Nem sokáig kellett várnia, hogy újabb kitüntetésekkel elárasztassék és magasabb hivatali rangfokozatokkal feldiszipessék.

1778. évi ápril hó 5-dikén a szent-István-rend középkeresztes vitézévé avattatott. A felavatási szertartást maga József császár végzé a bécsi udvari kápolnában.¹⁾ Niczky ekkor még csak 52-dik évét tölté be.

Az időközben trónra lépett II. József császár Niczky Kristófnak kiváló kedvelője és pártfogója volt. A császár, ki tudvalevőleg nagyon szerette a szép társalgásu, tudományosan művelt és lovagias jellemű férfiakat, legbizalmasabb környezetébe fogadta be a mindig újat mondani tudó, eleven elméjű, élczes és sima modorú udvari magyar mágnást, sőt állítólag a Sopron környékén levő birtokaira egyszer-másszor vadászni is kirándult az ő kedves „Kristóf”-jával, a mint őt közönségesen nevezni szokta. 1782. évi októberben a kir. kamara elnökévé és kir. kincstartóvá neveztetett ki Niczky. A kincstartói méltóság, mely egy évszázadon túl senkinek sem adományoztatott, Niczky Kristóf személyében lett tehát ismét felújítva. A fejedelmi elismerésnek ezen nem közönséges nyilvánítása feltűnést okozott nemcsak Magyarországon, de a bécsi németek is emlékezetes dolognak találták azt.²⁾ A jeles és ünnepélyes alkalomból Katanchich, a híres magyar író és egyetemi tanár, azzal hódolt lelkes örömében az oly magasra emelkedett magyar mágnásnak, hogy a „Dissertatio de Columna Milliarum ad Eszekum reperta” című értekezését az ő tiszteletére ajánlá fel. Niczky ünnepélyes beigtatása a kir. kincstartói méltóságba még azon évi november hó 19-dikén Pozsonyban ment végbe, gróf Fekete országbíró által.

A következő évben már ismét új rangban, a tárnokmesteri méltóságban találjuk Niczkyt. Sőt egyszerre kettesével is kapta a hivatalokat és méltóságokat. Ugyanakkor nevezé ki ugyanis József a saját tervei szerint ujonnan rendezett és központosított kir. helytartótanács főelnökévé. Beigtatásáról írja a hivatalos „Wiener Zeitung” (1783. szeptember-hó 10—17.): „Aus Presburg von 3. Sept. — Den 28-ten vor. Mont. ist allhier die Vorstellung des neuerwählten Statthaltereý-

¹⁾ Wienerisches Diarium, 1778. apr. 8.

²⁾ Wiener Zeitung, 1782. okt. 5.

raths-Praesidenten, Herrn Grafen Christ. Niczky mit den gewöhnlichen Feierlichkeiten vollzogen worden. Tags darauf wurde durch obbenannten Herrn Grafen der Herr Grf. v. Balassa, der königl. ungarischen Kammer als Präsident vorgestellt. Der Statthaltereyraths-Präsident hielt hiebey eine bündige Rede, welche Herr Graf Franz Zichy im Namen der gesammten Kammer beantwortete.“ Niczky az által, hogy a helytartótanács elnökévé lön, miután II. József alatt a nádori és kir. helytartói hivatalok tudvalevőleg mellőzve voltak, az udv. cancellária főhatósága alatt ugyan, de azért eléggé önálló mozgással, egyszerre Magyarország összes beligazgatásának, egyházi, tanulmányi, gazdasági, jogi, biztonsági, számviteli, vegyes polgári és hadi ügyeinek élére állítatott. Magyarország sorsának szálai most minden irányban Niczky kezében voltak összpontosítva!

Mikor József császár a magy. kir. udvari kamarát a helytartótanáccsal egyesíté, ezen egyesített két kormányszék tekintélye és hatásköre kiterjesztetett ama ügyekre is, melyek azelőtt az erdélyi cancellária által láttattak el. Az e végből szükségessé vált hivatalbeli átalakítások, új osztályozások és az ilyenkor előfordulni szokott mindenféle rendezések szintén Niczky tájékozott fejére bizattak. Midőn a következő 1786-dik év végével Keresztszeghi gróf Csáky János országbíró és hétszemélyestáblai elnök nyugalmaztatott, József császár legott Niczky Kristóf felé fordítá szemeit. Hogy rokonszenvét, elismerését és háláját kifejezze iránta, sietett őt personálissá és országbíróvá kinevezni. E fényes országos méltóságba 1787. évi január hó 6-dikán esküdött fel Niczky a bécsi várpalotában.

Ezzel elérte földi dicsőségének legmagasabb polczát. Még magasabbra, közönséges nemesi szülőknek gyermeke, esze és szorgalma után alig emelkedhetik. Pályafutása rendkívüli, tünemény-szerű volt!

IV.

Niczky Kristóf mint író és a magyarországi tanügy főnöke.

Niczky latinul és németül foglalta írásba ismereteit és eszméit, melyeket másokkal közölni és megörökíteni akart. Az ő korában nálánál híresebb írók és nagyobb tudósok is leginkább latin nyelven szolgálták Magyarország kulturális ügyét. Kollár Adám, Szegedy János, Jóni, Köleséri, Bod Péter és mások, kiknek szelleme a XVIII. századi magyar Parnassust megvilágítja, latinul írták jeles jogtudományi munkáikat. Ebből az időből egyetlen egy magyar képviseli csak magyar nyelven jogi irodal-

munkát: Cserei Farkas, ki azonban igen speciális és szűk körben mozogván, még saját erdélyi kortársai előtt is meglehetősen ismeretlen maradt.

Niczky legelőbb is az államtudományi és politikai téren kísérle meg írói szerencséjét. Iskolai készütségének bizonyítékát akará nyújtani, midőn egyetemi tanulmányainak mintegy befejezője és koronája gyanánt, még mint alig 19 éves ifjú, egy füzetet bocsátott sajtó alá, mely nemcsak atyját örvendezteté meg rendkívüli módon, de a magas aristocratia köreiből, sőt még az udvarnál is figyelmet ébresztett a cselekvés közpályáján most először megjelent fiatal magyar nemes iránt. A füzet „Tractatus pacis et transactionis, publicae disquisitioni submissus“ czímen jelent meg és az Ausztria, Anglia, Holland, Sardinia és Szászország közt létrejött 1743-diki wormsi békekötésről szól, melynek alapján tudvalevőleg ujonnan biztosított Mária Terézia részére a monarchiának *pragmatica sanctio* szerinti birtokállapota.

Innen túl több mint húsz évi hézag mutatkozik irodalmi munkásságában. Alig lehet föltételezni, hogy oly eleven és ruganyos szellem, a milyen Niczkyé volt, annyi ideig pihenni hagyta volna tollát. Valószínű tehát, hogy a közbeeső húsz év alatt folytatott irodalmi munkálkodásának gyümölcsei elvesztek, mint-hogy még a ligvándi családi archivumban sem akadni nyomukra; vagy hogy államtisztviselő letére névtelenül dolgoztatott a bécsi tudományos körök kiadványaiban. Midőn Batthyány Lajos nádor halála után 1765-ben Albert szász-tescheni herceg lett Magyarország helytartójává, Mária Terézia Niczkyt bizta meg, hogy a kir. helytartó számára oly államtudományi vezérkönyvet készítsen, melyből az röviden és alaposan megismerkedhessék Magyarország államintézményeivel, alkotmányával, a magyar nép politikai elveivel, szóval mindavval, a mit Magyarország kormányzójának tudnia kell. Niczky 1766-ban nyújtá át Albertnak a német nyelven irt munkálatot, melynek czíme: „Staats-Kenntniss von Ungarn.“ Ezen erősen dynastikus szellemű művében meggyőzni igyekszik Niczky a herceget többi közt arról is, hogy a magyar nemzet, melyet fejedelméhez a becsület és szeretet ösztöne vonz, féltékenyen őrzi ugyan előjogait, de azért mindenre rávehető, csak ne követeljenek tőle semmit osztrák czímen, és ne látszassék az, a mit tőle követelnek, legalább kezdetben a magyar törvényekkel és az ország alkotmányával ellenkezni. A magyarországi acatholikusok — úgymond — nem gazdagok és azért is fordítanak oly nagy gondot a tanulásra s kiművelésökre; azonban az államra nézve nagyon veszélyesek. Magyarország az örökös ellenség vagyis a törökök betörései ellen védőfal gyanánt szolgálván, a fősúlyt nem arra kell fektetni,

hogy belőle minél nagyobb hasznót és minél több pénzt húzzon az uralkodó, hanem inkább arra, hogy az mindig jó védelmi állapotban tartassék.¹⁾

1768-ban Niezky Kristóf elnöklete alatt működött azon bizottság, mely összeszedte a magy. kir. curia döntvényeit s azokat „Planum Tabulare“ czímen magyar törvénykönyvünk kiegészítésére közkinccsé tette. Ugyan e tájon irt Niezky egy másik latin munkát is „Historia politico literaria“ czímen, mely azonban nem került sajtó alá.²⁾

Tudományos képzettségét méltányolva a királynő, 1776-ban kinevezé őt a győri és pécsi tankerületek főigazgatójává, mely minőségében számos népiskolának föllállítása, az új német tanrendszer életbeléptetése körüli fáradozásai, nemkülönb a győri academia fölélesztése és az annál eszközölt ujitások által nagy mérvben érdemlé ki a királynő tetszését. Beszédét, melylyel az újra fölélesztett győri academiát 1776. évi novemberben megnyitá, az ezen alkalommal végbement ünnepélyek leírásával együtt, ily czím alatt adta ki: „Dictio Academiae Regiae Jaurinensis inauguralis, et solennia instaurationis, VII. Idus Nov. 1776 peracta.“³⁾ Pécsen, Ujvidéken, Zomborban és Szabadkán életbeléptette az első úgynevezett „nemzeti iskolákat“ (National-Schulen), melyekben az ifjuság magyar és német nyelven nyerte oktatását.⁴⁾ A leánygyermek nevelését Pécsen Ferencz-rendi apáczákra bízta és legott főigazgatói hivataloskodása kezdetén „triviális iskolákat“ állított fel Mányokon, Bolcsón, Nyaradon, Péteren, Mosgón és Szalatnokon. Az iskolaügy jobb karba helyezését a főispánoknál, egyházi hatóságoknál és uradalmaknál erőlyesen sürgette, a tanügynek áldozatkész maecenásokat szerzett és a tanítók díjazásának pontosabb kiszol-

¹⁾ A 79 negyedréti lapra terjedő német kézirat a m. n. múzeumi könyvtár kéziratgyűjteményében őriztetik. Hátlapján ez olvasható: „Opusculi hujus Autor est Excell. D. Comes Christophorus Niezky de Eadem etc., quod ann. 1766 concinnavit ad usus Sereniss. Ducis et in Hungaria Locumtenentis Regii Alberti.“

²⁾ Kézirata e munkának hasonlóképen a m. n. múzeumi könyvtárban őriztetik. Az egész mű 119 lapra terjed s 5 fejezetre van felosztva. Elbeszéli benne Taryrides, Tagomenes és Syphax történetét.

³⁾ Fejér: Histor. Academ. Scientiarum, 201.1.

⁴⁾ A pécsi „National-Schule“-ban megtartott egyik vizsgálat alkalmából, melyen Niezky is jelen volt, a következőket irták az „Ephemerides Vindobonenses“: „Utilissimum hoc institutum optato illo successu, quem intra breve tempus consecutum est, procul dubio diutius caruisset, nisi quispiam, praecipue hortatu Comitiss Niezky, supremi scholarum per hunc tractum Directoris, non modo aedificium in area Collegii pristinae Societatis Jesu sumptibus propriis ad Scholas adcommodandum et necessaria suppellectili instruendum curasset, sed etiam tribus puerorum magistris interea annum stipendium solvisset.“ (1779. máj. 7.)

gáltatását is eddigelé nem tapasztalt szigor alkalmazása által tette lehetővé. Azonban — a mit különben abban az időben alig is tehetett volna — fáradhatlan főigazgatói buzgóságának dicsérendő előnyeit egyetlen tétével sem értékesíté magyar irányban, a magyar tanügy meghonosítására és előbbvitelére, mostani helyes és igazi felfogásunk szerint. Annyi mindazonáltal kétségtelen, hogy Niczky Kristóf melegen óhajtott hazája értelmi felvirágoztatását, valamint óhajtott annak minden más téren boldogulását és gyarapodását is, csakhogy az arra szolgáló eszközök között azokat használta fel saját hatáskörében, melyeket királynője és a kor politikai vezéreknek meggyőződése vagy számítása kezeibe szolgáltatottak.

Ezen engedékeny, készséges és magyar nemzeti szempontból mindenesetre kárhóztos loyaltást ama kor elvei alapján azért nem lehet általánosságban elitélnünk, minthogy az akkori magyar államférfiak nagyobb része semmi kilátással sem kecsegtetheté magát arra nézve, hogy a nemzet fejlődését és alkotmányos ujjaszületése ügyét, a népszabadság elveihez való ragaszkodás, az igazság és méltányosság hangoztatása és a nemzet jogérzetének bátor nyilvánítása által sikeresen megkezdhesse.

Visszatérve irodalmi munkálkodására, említést kell még tennünk egy dolgozatáról, mely szerzőjének a mezei gazdaságban kitünő és alapos jártasságáról tanúskodik, egyszersmind arról is bizonyosságot tesz, hogy Niczkyt sem országos hivatalai, sem elvont elméleti foglalkozása, sem társadalmi érintkezései, sem semmiféle más halmos teendői nem terelték le az élet practicumának útjáról, s nem tartották attól vissza, hogy birtokát hazafi felfogással leggondosabban kezelje s magának és családjának a szükséges jövedelmi forrásokat nyitva tartsa. Gazdasági munkájának czíme: „Quaestiones et momenta, ex quibus quantitas, qualitas et proventus cujuslibet boni genuini erui potest.“ Alapos gazdasági ismerettel tanítja benne tisztartóját a jószágok helyes kezelésénél szemelőtt tartandó rendszabályokra és sarkelvekre.¹⁾

Helytartótanácsi elnöksége idejéből valók hazánk kormányzásáról irt különféle tervei és jelentései, melyek egybegyűjtve, úgy is mint szerzőjük politikáját jellemző és észjárását híven visszatükröző személyadatok, úgy is, mint ama alkotmánytípró korszak szerencsétlen kísérleteinek közvetlen bizonyítéka, figyelemre méltó ereklék. Címök: Comitibus Christophori a Niczky

¹⁾ A m. n. múzeumi könyvtár kéziratgyűjteményében. (1575. Fol. dat.)

„Volumen speciale Projectorum, Relationum, etc. Hungariam concernentium.“

A magy. kir. tudományegyetem Budára áthelyezésénél és ujjaalakításánál is előkelő szerepkör jutott Niczkynek. Mária Terézia gróf Niczky Kristóf hétszemélyes táblai közbíró, verőcsei főispán és győri főigazgató elnöklete alatt nevezte ki azon országos bizottságot, melynek feladata volt az egyetemnek az or-

Jenő-herczeg-disztér. *)

szág központjába való áthelyezésének kérdését tanulmányozni s a helyi viszonyokat megvizsgálni. A bizottság 1776. december hó 22-én terjeszté fel indokolt javaslatát a királynőhöz, ki Niczky véleményét pártolva, Nagyszombat és Pest mellőzésével, Budára helyezé át az egyetemet, saját királyi várpalotáját engedvén át az ország első tanintézetének befogadására, ez által is fényes bizonyítékát adván a tudományok és a magyar tanul-

*) Brand József fényképe után.

mányi ügy iránti gondoskodásának. A tanulmányi ügyek protectorává és curátorává Magyarországon mindenkorra a kir. helytartótanács elnöke, gróf Niczky Kristóf kir. főtárnokmester nevezetett ki. Az ő egyetemi protectorságának idejére esnek II. József császár többrendbeli intézkedései, melyek az egyetemi füvészkert, a kórodák s a papnevelő seminarium fölszerelésére nézve tétettek.¹⁾

V.

Niczky mint királyi biztos a délmagyarországi részek visszacsatolásánál.

Legkimagaslóbb mozzanat Niczky Kristóf tevékeny és minden hibái mellett is fölötte tanulságos életében a délmagyarországi részeknek, az úgynevezett „Temesi Bánságnak“, általa foganatosított visszakapcsolása az anyahazához. Ezzel tette magát Niczky a magyar nemzet elismerésére legméltóbbá, ez által lett történelmi személylyé és érdemessé arra, hogy neve Magyarország jeles férfiainak koszorújában tisztelettel említettessék.

A délmagyarországi részek, vagyis a magyar szent korona birodalmának azon darab földje, melyet északon a Maros, nyugaton a Tisza, délen a Duna, keleten pedig az erdélyi havasok határolnak, és melyen jelenleg Torontál, Temes és Krassó-Szörény vármegyék fekszenek, magyar őseink beköltözése óta egész a XVI. század végszakáig több vármegyére és kerületekre felosztott magyar föld volt, melyen a vagyoniilag és számiilag túlsúlyban levő magyar népen kívül, vagyis inkább azzal együtt békés és családias frigyben, még szláv és oláh fajok laktak. Eladdig, míg a XVI. század második felében a félhold állandósítá itt magát, a ma is fennálló négy vármegyén kívül fennállottak még Horom és Keve vármegyék is, sőt Csanád vármegyének déli fele szintén erre terült el. Pesty Frigyes nagynevű történetbúvárunk Somlyó megyét is említi, melynek első nyomai V. István király országlata alatt 1270-ben tűnnek elé, de mely nem bírván az önálló lét föltételeivel, a XIV. század folyamában Krassó vármegyével egybeolvadt.²⁾ Találtattak a vármegyéken kívül a keleti részekben az oláh kerületek: a lugosi, karánszabesi, komiathi, illyédi, borzafői, krassófői,

¹⁾ Dr. Pauler Tivadar: A budapesti m. kir. tudományegyetem története.

²⁾ Az eltűnt régi vármegyék. I., 425—427. l.

miháldi és halmosi, — mint a hajdani Szörényi Bánság alkatrészei.

1552-ben a török uralom vette itt kezdetét; ekkor Dél-magyarországon kétféle földrajz támadt: a magyar mellett keletkezett a török. Mert a délmagyarországi vármegyék nem mindjárt veszték el jellegüket és nevüket, hanem mint meghódított magyar terület Ruméliába olvadtak be és a porta által török részről külön ejáletté vagyis helytartósággá alakítottak. De azért az ejálet határain belül az említett régi magyar vármegyék között egyideig még fennállottak némelyek. A temesvári ejálet ismét több szandzsákságra vagyis kerületre osztatott fel. Ezek között bizonyosan ismeretesek: a temesvári, csanádi, becskerek, csákovai, páncsovai, lippai, uj-moldovai és orsovai.

A törökök 1716. október 13-dikán legerősebb délmagyarországi menedékökből Temesvár várából is kiűzetvén, ezzel a török uralomnak nemcsak a magyar alföldön lett vége, hanem egyáltalán az egész országra nézve is megszűnt az létezni. Azonban, habár a délmagyarországi török erősségek visszafoglalása következtében Délmagyarország teljesen felszabadult is a porta hatalma alól, területét azért az anyaország még sem nyerte vissza. Temesi vagy Temesvári Bánság nevezet alatt külön tartománynyá (Gränitz), egy sajátságos földrajzi alanynya alakítottatott át, mely szörnyszülöttnek prédául estek az összes délmagyarországi ósvármegyék területei. Ezen egy tömeggé olvasztott terület a pozsarováczi békekötés értelmében 1718. július 12-dikén diplomatiailag és népjogilag III. Károlynak adott át. A török hadjáratot befejező ezen béke, mint tudva van, átengedte az „osztrák császárnak“ Oláhországot az Aluta torkolatáig, a „Temesi Tartományt Orsováig“, és Szerbiát Belgrádtól a Timok folyóig. Ezentúl 63 évig, vagyis 1779-ig viselte e tartomány a „Temesi Bánság“ képtelen és semmi történelmi alappal nem bíró nevezetet. A bécsi udvar fegyverhatalommal meghódított földnek tekintvén ezen országreszt, bár visszahódítása Magyarországnak került leginkább vérébe és pénzébe, nem csatolta azt vissza az anyahazához, hanem legott katonai kormány alá helyezteté. A régi vármegyék nem élesztettek fel újra, hanem időnként módosuló osztrák igazgatási kerületekre osztott fel a Tisza-Duna-Maros- és Erdélyköz egész területe és ezen összes terület kormányzásával egy osztrák lovassági tábornok, Mercy Claudius Florimund gróf bizatott meg 1716-ban. Mercy után, a tartomány vissza-keblezéseig, még 9 főhadi parancsnok, 1753-tól kezdve pedig, midőn a tartomány igazgatását polgári elnökök vették át, még 4 polgári elnök váltotta fel egymást.

Savoyai Jenő herceg és a bécsi kormány előterjesztést tettek III. Károly királynak és meggyőzték őt, miszerint a birodalom déli határszéleit a törökök ellen csak úgy lehet biztosítani, az alkotmányos szabadságok után vágyakodó magyar és erdélyországi „forradalmárokat“ (Rebellen) csak úgy lehet erős, katonailag szervezett bástyák közzé szorítani, vagyis Magyar- és Erdélyország birtokát a dynasztia részére biztosítani, ha a „Temesi Tartomány“ katonailag szerveztetik s mindenben Bécsnek alárendelve, abszolút hatalommal kormányoztatik. III. Károly császár és király, megfélekezve a magyar rendeknek 1715-ben adott ígéretéről, rendeletet adott ki, mely szerint a pozsaróváci békekötés által a törököktől véglegesen visszafoglalt terület nem csatoltatik vissza Magyarországhoz, hanem „Temesi Bánság“ nevezet alatt önállóan, egyelőre katonailag és kamarailag kormányoztatik. A Temesvárott székelő katonai, polgári és kamarai vegyes tartományi kormánysszék „Temes-bánsági tartományi adminisztrationának“ (Landes-Administration des Temeser Banats) neveztetett. E kormányrendszer megtette a magáét, hogy a „Temesi Bánsággá“ lett magyar földön a németítés minden irányban terjedjen s a külföldi idegen elemekből, szerbekből és német svábokból összetákolt lakosságnak gondolkodásmódja, szokásai, erkölcsi gyökerestől elosztrákosittassanak.

Igy jutott a Tisza-, Duna-, Maros- és Erdélyköz, mint újonnan keletkezett osztrák katonai provincia, az osztrák kormány uralma alá. Még hosszú időre elszakítva maradt törvényes urától, a magyar királytól, kinek apostoli koronáját egykoron ragyogó gyöngy gyanánt ékesíté.

Magyarország rendei soha sem hittek a délmagyarországi részeknek az anyaországtól tartósabb szétválasztásában! Sőt ellenkezőleg a trón biztatásai abban a reményben ringatták a magyar nemzetet, hogy az ország déli részeinek visszakapcsolása csak ideig-óráig halasztatik némely szervezési nehézségek miatt, és hogy az a legelső kínálkozó alkalommal végre fog hajtatni. Azért a magyar rendek mindjárt kezdetben nem akartak itt „Temesi Bánságot“ és abban osztrák kerületeket elismerni, hanem állandóan Magyarország lényeges alkatrészének tekintvén e földet, az 1722-ik évi pozsonyi országgyűlésen, melyen e részeknek egyházi feje Nádasdy László csanádi püspök is jelen volt és szerepelt, a többi közt helyet adtak a „torontáli“ követnek is. Az országgyűlés nagy nyomatékkal kijelenté, hogy Magyarország és hozzákapcsolt részei, országai és tartományai magukban véve egymástól elválaszthatatlanok és feloszthatatlanok; követelték a rendek, hogy az újonnan visszaszerzett

vármegyék s kerületek az országba visszakebleztessenek, a kamarai és hadi helyek törvényes megyei kormány alá vettessenek! A rendek oly rendíthetlenek voltak e törvényes jogok követelésében, hogy kijelentették, miszerint mindaddig, míg erre nézve a királyi resolutio meg nem érkezik, semmiféle további tárgyalásokba nem bocsátkozhatnak. Ezen országgyűlésen Niczky Kristóf atyja is részt vett.

Azonban a rendek minden erőködése daczára a nemzet törvényes kívánalmának teljesítése elodáztatott. Az 58-dik ülés jegyzőkönyvében (1722) olvassuk erre vonatkozólag a királyi biztosok nyilatkozatát: „Quantum ad petitam neo-quaesitorum reincorporationem: succedere eam pro nunc non posse, cum et solae partes Temesvarienses circiter 800.000 fns. praestent, ac praeterea aliae quoque difficultates intercederent.“ Kérdik a biztosok: mikép fogják a rendek e nagy sommát, melyet a kincstár a Temesi Tartományban eszközölt beruházásokért, úgy szintén a visszafoglalás költségei fejében követel, kifizetni?

Az 1741-ik évi országgyűlésen ismételték a magyar rendek a délmagyarországi részek visszakapcsolása iránti sürgős követeléseket. Postulatumaikban ez volt egyik fő és lényeges pont. Utasításaik, melyeket az országgyűlésre a megyékből magokkal hoztak, fontos feladatukká tévék, mindenképen oda törekedni, hogy az országtól elidegenített részek legott visszakapcsolatassanak, a nemzeti jogok és törvények pedig teljes ép-ségben helyreálltassanak.

Mária Terézia azzal nyugtatta meg a magyarok engesztelékeny kedélyét, hogy megengedte, miszerint ezen ügyre vonatkozólag új törvényczikkely alkottassék, hajlandónak nyilatkozván egyszersmind a visszaszerzett részek bekeblezését illetőleg annak módjairól tanácskozni a rendekkel. Elvégre meghozatott az 1741. évi XVIII. törvényczikk, melynek a tiszamarosi határszélekre és a délmagyarországi területre vonatkozó részében kimondatott, hogy ama területek legott be fognak Magyarországra kebleztetni, „a mint az országos béke helyreáll“ (ut primum res in magis tranquillum statum repositae fuerint).

A törvény meghozatott, az országgyűlést követő nagyszerű fegyverkezés, a magyarok példájára szintén föllelkesült egyéb birodalmi népek hadainak nagy száma, és azok szerencsés csatározásai elriaszták az ellenséget; a bajor-francia szövetséges hadak vereségei, a francia hadakon aratott győzelem, a porosz békekötés s egyéb kedvező események már 1742-ben megszüntették a bécsi udvart szorongatott helyzetéből; szóval az ügyek most már csakugyan békésebb állapotba jutottak: de azért Délmagyarországon továbbra is minden csak a réginél maradt. A „Temesi Tartomány“ még mindig nem lett az anyaországhoz

visszakapcsolva, sem alkotmányos hatóságok kormányzása alá helyezve, hanem német elnevezése alatt még jó ideig „petulium austriacum“ maradt. Bécsben egyre azzal álltak elő, hogy az incorporatio esetére Magyarország visszatéríteni tartoznék a sok millióra rugó hadiköltségeket, melyeket a kincstár a „Temesi Bánság“ meghódítására fordított, s egyúttal fedezni tartoznék a tartomány jelenlegi, egy milliót kitevő jövedelmeit, és a tőke után esedékes kamatokat.

Nem egyebek, hanem ezek voltak az okok, melyekkel a kormány emberei a magyar állam integritásán ejtett csorbának kijavítását késeleltették. Milyen mitsem mondó kifogások valának ezek, és mily súlyos betudás alá esik az eljárás, mely a királyi eskünek, a törvénynek és a trónról ismételten hangoztatott ígéreteknek nem teljesítését, illetén balnézetek s merőben alaptalan érvekkel igyekezett igazolni. A törekvés, mely a Magyarország iránt ellenséges indulattal viseltető udvari emberek politikájában nyilvánul, arra czélozott tulajdonképen, hogy Délmagyarországon az alkotmányos vármegyei élet kizárásával lehetetlenné tétessék a magyar értelmiség meghonosulása és egyáltalán a magyar elemnek beköltözése. A bécsi kormány intézkedései lépten-nyomon elárulják a sorok közt, miszerint nemcsak a katonai határőrvidék felállítása, hanem az idegen fajoknak Délmagyarországra beköltöztetése által is részben az czéloztatott: Magyarországot délről, az itt meghonosított osztrák hatalom által, állandó megfigyelés alatt — és illetőleg ostromállapotban tartani.

1774. évi november 12-dikén egy újabb törvényszélem követtetett el az ország területének épsége ellen. Ekkor állított fel Délmagyarországon a nagy-kikindai kiváltságolt szerb kerület. Nagy-Kikinda, Vranova, Melencze, Mokrin, Kis-Kikinda, Kárlova, Kumánd, Taras, Josefova és Keresztúr szerb telepítvényes községek különálló kiváltságos polgári kerület alkatrészeivé tétettek. Mária Terézia Magyarország rendinek minden tudomása nélkül, még csak a magy. udvari canceláriát sem kérdezve meg, mintegy 20 □ mértföldnyi területet szakított ki ismét a bevándorolt szerbek számára azon földből, mely erőszakosan távol tartatott ugyan még az anyahazától, de mely jogilag mindig a magyar szent korona valódi és elidegeníthetlen tulajdonát képezte. Idegen és minden tekintetben tökéletlen törvényhatósági elemet alkot és ültet el a magyar haza földébe akkor, midőn régi délmagyarországi alkotmányos törvényhatóságaink föllevenítését hijába sürgeté félszázad óta a nemzet. A szerbek katonai hűségét és hadi szolgálatait magyar földbirtokkal jutalmazza, midőn a magyar nép törhetlen hűségért és számtalan vérbeli áldozataiért nemcsak semmivel nem

jutalmaztaték, sőt ellenkezőleg, nyomorúlt állapota daczára mind-egyre rendkívül terhes adófölemelésekkel sanyargattaték. Elhamarkodva, a jelen körülmények és a jövő alakulások figyelembe vétele nélkül, az ország alapos törvényeivel ellenkező municipális helyhatóságot állít fel, melyet szervezete, benső ellentmondásai és tökéletlenségei miatt soha sem lehetett sem a bánsági kamarai intézmény, sem a temesi tartományigazgatóság, sem pedig később a vármegyei hatóság keretébe helyesen beilleszteni, — mely mindjárt kezdetben végtelenül sok zavarra, összeütközésekre, fejtelenségre és corruptióra szolgáltatott alkalmat.

De még ez sem volt elég! 1775-ben osztrák hercegséggé és ez által minden időkre Ausztria államegységének önálló tagjává szándékozott tenni Mária Terézia a kormányzatilag immár különfélekép feldarabolt „Temesi Bánságot.“ Magyarország igényei e tartományra szándékoltattak ez által megsemmisíttetni. Hogy e végzetes terv József császár és a bécsi kormány egyesinek erőlködési daczára sem valósult, azt gróf Eszterházy Ferencz magyar cancellár hazafis és erőlyes közbelépésének köszönhetni.

A történelmi események indokait mélyebbről kutató előtt bizonyosan feltűnik a körülmény, hogy a politikai intézkedéseiben annyira óvatos Mária Terézia, kit negyven évi kormányzása alatt sem az országgyűlések tekintélye, sem a törvények szentsége, sem a magyar rendeknek sokszor ismételt kérelme, sem pedig a nemzet hűsége és számtalan áldozatai nem valának képesek arra bírni, hogy a délmagyarországi részeket elvégre magyar törvények alá helyezze és azokban a természetes viszonyt az anyaországhoz visszaállítsa, 1777-ben egyszerre és mintegy önként beleegyeznek a délmagyarországi részeknek az anyaországhoz visszakapcsolásába. Mária Terézia nem tisztán erkölcsi indokok által vezéreltetett, nem csupa háladoságból cselekedett, midőn hosszú nemakarás után elvégre arra határozta el magát, hogy a „Bánságot“ Magyarországhoz visszacsatolja. Oly sokáig szunnyadozó háladososság belső valószínűséggel sem bír, és ilyen föltevésnek a „Bánság“ történetének egész fejlődése ellentmond. Mária Terézia hirtelen elhatározásának okát okmányos források nélkül is valószínűleg eltaláltuk, ha együttesen latba vetjük Ausztria akkori belső és külső súlyos körülményeit, a visszacsatolás anyagi hasznát, s méltányoljuk egyszersmind a királynőnek a magyarok iránti rokonszenvét, valamint ama töprengő lelkiismeretességet, melylyel élete végső éveiben a koronázási eskü minden egyes pontját beteljesedve látni és fia számára a trónt minél jobban biztosítva tudni óhajta. Segítette ebbeli elhatározása megérlelését ked-

vencz leányának Krisztinának férje, Albert herczeg, kinek tanácsával magyar ügyekben leginkább szokott vala élni. A herczeghez intézett leveleiből bizonyos, hogy e hathatós befolyású nemes férfiúnak nagy része van azon érdemekben, melyekkel Mária Terézia, az ország épségének helyreállítása által, királyi koronáját legfényesebben fölékesíté.

Albert herczeg közbenjárásának köszönhetni tehát, hogy a királynőhöz a délmagyarországi részek visszakapcsolása tárgyában 1777. évi november hó 9-dikén közös ajánlatot terjesztettek fel gróf Eszterházy Ferencz magy. udv. cancellár, gróf Kollowrat udv. kamarai elnök és gróf Khevenhüller udv. főszámvevőszéki elnök, mely ajánlat a királynőre oly kedvező benyomást tett, hogy a visszakapcsolást elvileg minden habozás nélkül azonnal kimondá. A magyar udv. cancellár a bekeblezés keresztülvitelére „ex parte aulae” gróf Niezky Kristófot hozta javaslatba. 1777. évi február hó elején adatott ki Mária Terézia hivatalos intézkedése, melynél fogva a „Temesi Tartománynak”, vagyis az úgynevezett „Temesi Bánságnak” Magyarországhoz mielőbbi visszakapcsolását királyi határozattal hivatalosan is elrendelte. Ezzel összefüggőleg rendelte egyszersmind a királynő, hogy a visszakapcsolás művét egy bizottság hajtsa végre, melynek tagjai legyenek: 1) a királyi Felség képviselőjében a javaslatba hozott gróf Niezky Kristóf; 2) a magyar udv. kamara képviselőjében Vásonkői gróf Zichy Ferencz; 3) Magyarország képviselőjében Vörös Antal alnádor, egy megyei alispánnal.

E királyi elhatározásnak, melylyel a magyar nemzetnek félszázad óta táplált legélénkebb vágya ment teljesedésbe, senki sem örült bensőbb, őszintébb örömmel, mint maga a kegyes királynő: „E mai nap nagy nap Magyarországra nézve! — kiált fel Albert herczeghez írt levelében. „A Bánság fölötti kérdés el van döntve. Megelégedésemre szolgál, hogy mind ezen javítások az ön kormánya alatt hajtatnak végre, és legalább ezen ország boldogabbnak tartja magát, mint volt azelőtt. Én jó magyar nő vagyok; szívem csordultig teli van hálával ezen nemzet iránt. Ez órában elmondhatom: consummatum est, s nyugodtan mehetek végső nyugalomra.” Továbbá: „Országaim kormányzása első kezdetétől fogva állandóan azt a szándékot tápláltam szívemben, miszerint életemnek Isten kegyelméből meghatározandó egész lefolyása alatt mitsem fogok oly hévvel óhajtani és akarni, mint azt, hogy alattvalóim, a mennyire tőlem telik, igazán boldogok legyenek; különösen pedig, hogy szeretett magyar népem, mely mindenkor lelkesedéssel sietett a sors bármely körülményei közt is javait, életét és oltalmát számomra feláldozni, segítve legyen. Ezen életfeladatomnál fogva mi lehetne előttem

kedvesebb, mint szeretett Magyarországom területi épségét is teljesen helyreállítva látni. Erősen eltökélt szándékom a Temesi Districtust, a magyar szent korona ősi jogai alapján, félretéve most már minden bármily néven nevezendő akadályokat, Magyarországba bekebelezni, a közterhek viselése, törvénykezés és politika tekintetében magyar joghatóság alá rendelni. Remélni akarom, hogy Magyarországon senki sem fog találkozni, ki az ország javára szolgáló ezen önkéntes elhatározásomban fel ne ismerje és ne tisztelje szeretett magyar népem iránt őszintén táplált érzelmeimnek újabb bizonyítékát."

A királyi helytartó nem késett a Felség ezen elhatározásáról legott értesíteni az összes magyarországi törvényhatóságokat. A temesvári „administratio“ eltöröltetett és tagjai Niczky rendelkezése alá adattak.

Niczky Szegeden keresztül, Nagy-Szentmiklósnak és Bilétnek tartva, 1778. évi május hó 31-én érkezett gróf Zichy Ferencz udv. kamarai tanácsos, Vörös Antal alnádor és Trajesik Adám udv. titkár társaságában Temesvárra, a bekebelezendő tartomány fővárosába. Szegednél, a Tisza balpartján, Lovász Zsigmond, a kir. bizottság tagjává kinevezett aradi alispán vezetése alatt néhány bánsági nemes és más úri nép több tagból álló küldöttsége üdvözlé a királyi Felség képviselőjét, ki eljött a Magyarországtól immár 200 éven túl elidegenített tartományt szent István koronájának visszatéríteni és az anyahazához visszakapcsolni. Temesvárig diadalmenet volt Niczky útja. A néhány magyar falú népe kíváncsian és lelkesen fogadta; a német, oláh és szerb falvakban pedig, hol keresztül vonult, hivatalosan elrendelt tüntetéssel üdvözölték. Temesvár közelében, Kis-Becsikereken, 19 hatfogatú hintóval várta őt Temesvár közönségének küldöttsége. Delpondio Péter Ádám polgármester, Gehneyn páncsovai ezredes és kir. bizottsági tag, Kőszeghy László csanádi kanonok és gróf Sauer Venczel adminisztrátori helyettes állottak a küldöttség élén. Ünnepi díszbe öltözött városi huszárok lovagoltak a fényes fogatok mellett. Temesvár kapuja előtt a két temesvári püspök: Christovich Imre és Putnik Mózes, a róm. kathol. és gör. keleti hitközségek főpásztorai szónoklatokkal fogadák az érkezőt. Niczky Christovich Imre csanádi püspök fogatán vonult a városba. A temesvári lakosság nagy tömegekben sereglett össze és rokonszenvesen ünneplé a fejedelemasszony küldötteit; a várórség pedig katonai tisztelgéssel tisztelgett a magyar vendégek előtt. Niczky a csanádi püspök palotájában szállott, hol fényes ebéd volt tiszteletére. A püspök nagy áldomásokban dicsőíté mind a két Felséget, úgy szintén Niczky grófot és a kir. bizottság többi tagjait.

A visszakapcsolás művének végrehajtására junius 6-dika

tűzetett ki, oly megállapodással, hogy azon a napon az adminisztráció elnöki épületében, a képünkön látható mai megyeházban, két tanácssterem rendeztessék be: egyik a bánáti adminisztráció tisztségviselői, a másik a kir. bizottság tagjai részére. 1778. évi június 6-dikán felvirradt végre az emlékezetes boldog nap, hogy a 164 éven át török hódoltságban sínylett, 63 éven át pedig „Temesi Bánság” néven számos politikai s közigazgatási kísérleteknek, nemzetellenes, jog és alkotmánytipró intézkedéseknek alávetett Tisza-Maros- és Erdélyközi vidék visszaadassék ismét jogos tulajdonosának, felszabadíttassék a természetellenes idegen uralom alól és bekebeleztesse Magyarországba, a honnan elszakíttatott.” Niczky, bibor magyar mágánási ruhában, mellén a szent-István-rend középkeresztjével, kísérve a kir. bizottság többi tagjai, a temesvári püspökök, a csanádi káptalan, a Temesvárott állomásozó katonaság tábornokai és számos vidéki nemes által, a praesidiális épület második emeletén azon terembe vonúlt, mely még mai napság is Temesmegye gyűlési díszterme. Egy másik mellékteremben gróf Sauer Venczel, bán-sági adminisztrátori helyettes és tanácsos, az adminisztráció többi tanácsosaival és hivatalnokaival foglaltak helyet. Niczky rövid latin beszédben előadta megjelenésének célját s élénken ecse-telte a nap fontosságát. Felmutatta azután a cseh-osztrák can-cellária, mint a Temesi Bánság eddigi udv. főkormánysszéke által 1778-dik évi ápril-hó 27-dikén kiállított, a „Temesi Administra-tionak” szóló legfelsőbb királyi rescriptumot, átküldvén Trajcsik Ádám udv. titkárt a mellékterembe, hogy azt az ott együttülő bán-sági adminisztráció előtt kihirdesse. Trajcsik jelentvén az adminisztrációnak, hogy a császári királyi Felség küldetésében jön és kihirdetés végett legmagasabb leiratot hoz: gróf Sauer azonnal felállásra és a Felség leiratának tiszteletteljes és enge-delmes meghallgatására szólítá az adminisztráció tagjait, kérvén a kir. leirat felolvasását. Trajcsik azután felolvasta a kir. ok-mányt, melyben ő Felsege tudatja, hogy legfelsőbb tiszthez tar-tozónak találta a „Temesi Bánságot” a magyar királyságba bekebelezni, és e szándékának megvalósítása céljából gróf Niczky Kristóf valóságos titkos tanácsosnak, királyi hétszemélyes táblai ülnök, volt verőcezei főispán és a szent-István-rend középkeresztes vitézének elnöklete alatt egy e végre kinevezett és külön uta-sításokkal is ellátott udvari bizottságot küldött le Délmagyar-országba, mely bizottságnak feladatává tette a Temesi Bánságot tüstént átvenni és Magyarországba bekebelezni, az eddigi temesi tartományi adminisztrációt pedig azonnal felosztatni, az új vár-megyék felállítására szükséges előintézkedéseket megtenni és a kincstárügyeket a magy. kir. udvari kamarának átadni.

A királyi okirat kihirdetése után gróf Sauer az adminisztráció egy titkárát küldé át az udvari bizottság termébe, jelentvén Niczky Kristóf elnöknek, hogy a kir. irat kihirdetése már megtörtént, és hogy a „Temesi Bánságnak“ a császári és királyi Felség által elrendelt szabályszerű átadása immár végbemehet. Erre az adminisztráció összes tisztviselői bevonultak az udv. kir. bizottság üléstermébe, hol is tisztelettel fogadtatván, gróf Sauer német nyelven felolvasá az átadási okiratot, melynek erejé-

Losoncz-székesegyház-tér.*)

nél fogva átadja az egész „Temesi Bánságot“, és resignálja az adminisztráció minden joghatóságát az udvari bizottságnak.

Niczky Kristóf gróf, magához vevén az átadási okiratot, kijelenté, hogy azzal együtt átveszi az eddigi osztrák tartományi hatóságtól az egész „Temesi Tartományt“, annak összes jogaival és minden határaival

*) Brand József fényképe után.

együtt, s a királyi Felség és az őt képviselő kir. udv. bizottság nevében átadja azt a Magyarország képviselőiben jelenlevő Farádi Vörös Antal alnádornak, kir. udv. biztosnak! — Miután az ország képviselője a tartományt a maga részéről átvettnek nyilváníta és a királyi Felségnek Magyarország és a magyar nemzet iránt tanúsított kiváló kegyelmeért, valamint anyai jóságáért rövid tartalmas beszédben köszönetet mondott, gróf Niczky Kristóf újból felszólalt és az eddigelé úgynevezett „Temesi Bánságnak“ Magyarországra, a magyar szent korona területébe bekebelezését, a kir. Felség utasításai értelmében, teljesen végbementnek és valósággal megtörténtnek jelenté ki! Átvette a kir. bizottság többi tagjaival együtt a „Temesi Tartomány“ ideigl. kormányzatát és beszüntetése ama harminczadállomásokat, melyek e tartományt Magyarországtól külön vámvonal által is elválasztva tarták. Rendelte végre, hogy a végbement bekebelezés ténye és a kormányzatnak a kir. udvari bizottság által átvétele az egész tartományban, úgy szintén országszerte is kihirdetessék.

A bánati katonai határőrvidék egyáltalában szóba sem hozatott ekkor.

A bekebelezés tényével megszűnt ugyan a „Temesi Bánság“ 63 évi jogtalan hivatalos elnevezése, de tartományi fogalma azért még nem szűnt meg. A terület, melyet „Temesi Bánságnak“ nevezének vala, Niczky Kristóf igazgatása alatt még egy egész esztendeig felosztatlan egésznek maradt. A végrehajtott bekebelezési ténnyről 1778. évi június 12-én tudósítá Niczky a királynőt, ígervén egész igyekezettel odahatni, hogy a felállítandó délmagyarországi vármegyék mielőbb megalakíttassanak és az azokról kidolgozandó tervezet hova hamarabb ő felsége elé terjesztethessék.

Niczkynek siettetnie kellett e munkálatot; mert Temesvárra érkezése után alig pihenheté ki úti fáradalmait, midőn a bécsi udvartól már is sürgetve intéztek hozzá a vármegyék felállítására és az e tárgygyal szorosan összefüggő ügyek iránt több fontos kérdést, melyek némelyikére rögtön kellett válaszolnia. A királynő azt akarta tudni: hány megyére véli Niczky a bekebelezett tartományt felosztani?; mily elnevezéseket hoz a felállítandó megyék részére javaslatba, s milyen határok közé gondolja a megyéket szorítani?; hány kerületre és járásra szándékozik a leendő megyéket felosztani?; mely helységeket tartja megyegyűlések tartására alkalmasaknak és a létező kincstári épületek között, melyeket lehetne megyei czélokra átengedni?; mily adó-kivetési módot talál legillendőbbnek a bekebelezett tartományban, stb.?

E kérdések között kétségkívül a felállítandó megyék száma és elnevezése iránt tett kérdések voltak a legérdekesebbek.

Niczky három vármegyét indítványozott a bekebelezett területen. A felállítandó megyéket Temes, Torontál és Krassó megyéknek kell nevezni. A megyék határvonalainak kitűzésénél a folyókat vette a bizottság zsinórmértékül, olyképp osztván fel azokat, hogy a kereskedés eszközlése végett minden vármegyének jusson belőlök egy-kettő.

A vármegyék földrajzi megalkotása nem volt könnyű dolog. A feltámasztandó vármegyék régi határait senki sem ismeré többé. Beszéli a hagyomány, hogy Niczky gróf a vármegyékre osztás kérdésében tartott első kir. udv. bizottsági ülésben gyorsan, haladékok nélkül akarta az ügyet eldönteni. Agilis, eleven természete nem tűrt, nem akart nehézségeket ismerni. Ő tehát a „Temesi Bánságnak“ három vármegyére feldarabolását egészen a véletlenre, a pillanat inspirációjára akarta bízni. Maga elé terítvén a tartomány térképét, irónt vett elő s a térképen egymás alatt két vízszintes vonalat húzott, a Tiszától Erdélyig. Akarta, hogy a „Temesi Bánság“ északi része a Maros mentén Torontál vármegye legyen, a két vonal közti középszelet, melybe Temesvár is esett, legyen Temesmegye, a második vonal alatti rész pedig egész a határőrvidékig legyen Krassó megye. Ezen ülésben állítólag Christovich Imre, csanádi püspök is jelen volt, ki ezt a felosztási módot nagyon ellenezte, ékes tudománynyal vitatván, hogy a vonalakat nem vízszintesen a Tiszától az erdélyi széléig, hanem ellenkezőleg függélyesen a Marostól a katonai vidék határáig vagyis inkább a Dunáig kell húzni; mert a történelem tanúsága szerint felülről lefelé függélyes irányban terültek el hajdan az ősi vármegyék alakjai.

A vármegyék járásait az egyes megyék kiterjedéséhez, népességéhez, az előforduló közügyek mennyiségéhez és a közlekedési viszonyokhoz arányosítá Niczky. Torontál és Temes számára négy, Krassó számára öt járás felállítását hozta javaslatba, a mi el is fogadtatott. Torontál székhelye Nagy-Becskerek, Temesé Temesvár, Krassóé Lugós lett. A többi délmagyarországi ősmegyék, melyeknek már nevét sem tudta senki, nem támasztattak fel újra.

Mielőtt Niczky hozzáfogott a megyék instaurációjához, a királynő újabb örömben részesíté őt. Temesmegye főispánjává neveztetett ki. Kinevezési diplomájában reá ruházta a királynő a „temesi gróf“ ősi méltóságát is, annak jogaival és kiváltságaival együtt. Nem pusztá czím volt az, hanem valóságos országos főméltóság. Mária Terézia ezen újabb királyi határozata fölleveníté ama régi méltóságot s fennállását az e tárgyban kiadott fejedelmi diploma által minden időkre szentesíté.¹⁾

¹⁾ A temesi főispánoknak tudvalevőleg már a XV. századtól fogva kivalóbb állásuk volt az országban. Mint a haza déli véghatárainak őrei, az or-

Az 1779. évi április hó 23-dikán kelt királyi diplomákkal életbeléptetett Temes, Torontál és Krassó megyék ünnepélyes fölavatásának sorrendjét illetőleg azt határozta Niczky, hogy legelőbb Temesmegye avattassék fel, és pedig június 22-dikén, azután Torontálmegye július 13-dikán, végre Krassómegye augusztus 5-dikén.

Június hó 22-dike nagy napja volt Temesvárnak. Savoyai Jenő herczeg diadalmas hadainak bevonulása óta nem látott a város annyi idegen népet, oly sok fényes főúri pompát és oly lelkes örömet, mint azon a napon, mikor Niczky az ősi hajdan dicsőségével körülsugárzott és harmadfélszázados sírjából feltámasztott Temes vármegye újjászületésének ünnepe ülé! A megyeház nagy termében egybegyűlt ünnepi közönség díszmenetben ment a megyeházzal szemben levő székesegyházba. Istenítisztelet után visszatérve a megye székházába, Niczky a királynő arcképével díszített gyűlésteremben nagyhatású s igen elegáns latin beszédet mondott. Dicsérte az uralkodóházat, mely alatt a „Temesi Tartomány“, a törököktől visszavétele óta, jelentékenyen emelkedett. Élénken ecsetelé különösen Mária Terézia gondos kormányát és számtalan jótéteményeit ama országrész iránt, melyet az által is boldogítani akart, hogy Magyarországhoz visszakapcsolta s benne az ősi magyar törvények érvényét helyreállítá. „Mindazon sok gondoskodást és költséget — úgy mond — a mibe a tartománynak az ellenségtől visszaszerzése, annak ápolása és berendezése került, most Magyarországnak ajándékozá a legigazságosabb fejedelemasszony.“¹⁾ Befejezve beszédét Niczky, a királynő képe felé fordult és az ott elhelyezett asztalról vevén a Temesmegye felállításáról szóló kir. diplomát, felolvastatá Trajesik titkára által. Azután felállítottnak nyilvánítá Temes vármegyét. Kihirdettetett a királynő által kinevezett megyei tisztviselők névlajstroma, kik azonnal letették a hivatalos esküt, mire Niczky a megye pecsétjét s a megye felállításáról szóló kir. okmányt a levéltárban való megőrzés végett

szág zászlószámaihoz számíttattak, és rangban a vajdákat és bánokat követték. 1518-tól kezdve a királyi tanács tagjaivá is nevezettek. Hunyadi János, Hunyadi László, Kinisi Pál, Báthory István és Losonczy István temesi főispánok 1441-től 1551-ig állandóan használták a „temesi gróf“ czimét. Temesvár eleste és a hős Losonczy István halála után a megyei élettel és főispánokkal együtt a temesi grófi czim is megszűnt. Mária Terézia tehát ősi és díszes történelmi emléket elevenített fel, midőn Niczky Kristófnak és az ő főispáni utódainak a temesi grófi czimet és jelleget újból adományozá.

¹⁾ Niczky beszéde latin és német nyelven nyomtatásban is megjelent Temesvárott 1779-ben. A latin szövegű füzet címe: „Sermo occasione instaurationis Comitatus Temesiensis“; a német szövegű: „Rede, welche bei Errichtung des Temesvarer Comitats im Jahre 1779 in lateinischer Sprache gehalten wurde.“ Uibersetzt von H. G. Bretschneider.“

a rendszerintí alispánnak adá át. Ezek után Niczky fölemelkedék és önmagát Temesmegye főispánjává és temesi gróffá beigtatá s az esküt, a királynő képe elé állva, saját szabad szavaival mondá. A közönség hármassal éljenzéssel üdvözlé Mária Teréziát és József császárt, hódolt első főispánjának és hosszú boldog életet kívánt neki. Niczky elfoglalván a főispáni széket, kegyes szavakkal oktatta az új tisztviselőket teendőikben, serkentvén őket kötelmeik buzgó teljesítésére. A tisztviselők nevében Aczél István főjegyző üdvözlé a grófot. Emelkedett beszédben dicsérte erényeit s tehetségeit, tudományos képzettségét és bölcsességét, felsorolá hivatalait és viselt méltóságait, hangsúlyozván különösen, hogy a királynő mindazt, mit Magyarország javára érdemszerzőt cselekedett, Niczky közreműködésével vitte véghez. „Gyarapítád — úgymond — a jogtudományt, elősegítéd hazánk kereskedelmét, a tudományokat és szépművészeteket pedig a királyi palotában is meghonosítád. A fejedelemnő elhatározza visszakapcsolni a „Temesi Bánságot“ Magyarországhoz, — és habár vele együtt mindenki felfogja a feladatnak nehézségét, ő azért még sem töpreng sokáig a felett, hogy vajjon kire bizza a feladat keresztülvitelét, hanem legott téged szemel ki és könnyű lélekkel nyugszik meg benned. A temesi grófságnak minden jók örvendenek, a mivel hogy e méltóság benned élesztetett fel újra; örvendenek mert tudják, hogy az ország oltalma és legfőbb dicsősége főuraiban van helyhez-tetve.“

Hasonló fényes ünnepélyességekkel állítá fel Niczky július 12-én Torontál megyét Nagy-Becskereken. Az instaurationalis közgyűlésen a megye alispánja üdvözlé Niczkyt. „Az a szerencse — mondá beszédében az alispán, — melylyel a minapában Temesmegyét boldogítád, ma már nekünk is osztályrészünk. Mint a fejedelem helyettese vármegyékre osztád a „Temesi Tartományt“; ma feltámasztád benne Torontálmegyét is, melynek kétszáz éven túl csak pusztá nevé és homályos emléket rejték a történelem évkönyvei; visszaadád e megyének ősi jogait, szervezéd tisztikarát, melybe pártfogásod minket is befogadott. Elismerjük és mély hódolattal tiszteljük királynőnk jóságát, ki a nemzet hő óhaját nemcsak teljesíté, de sőt kegyességével még felül is múlá; mert ime nem dísztelen vadonokkal és pusztaságokkal telve adta vissza e tartományt hazánknek, hanem fölékesítve jótéteményeinek mindennemű kincseivel ajándékozá azt nekünk. Köszönetünket senki sem tolmácsolhatná a legmagasabb trón előtt oly igazán, mint te, ki szerzője valál mindazon jótéteményeknek, melyekkel elhalmoztatánk. Sokszor bebizonyítád már, hogy magas állásod csak azért kedves előtted, mert képessé tesz másokkal jó tetteit. Ez bizonyára legszebb

neme a dicsőségnek! Alakod nemcsak méltóságodnál fogva magaslik ki, hanem sokkal inkább nemeslelkűségednél fogva, mely amannál bizonyára értékesebb. Midőn e napokban lelkesen üdvözlénk temesi főispánnak és temesi grófnak, a vetélkedés egy neme szállá meg kebleinket, a miért hogy nem a mi megyénknek lettél főispánjává! Azonban nem magán érdekeinket, hanem a király és haza körül szerzett érdemeidet tartván szemeink előtt: inkább akarjuk, hogy az ország felvirágoztatására és boldogságának előmozdítására emelkedjél mind magasabbra a méltóságok fokán. De nem is annyira a mi akaratumk ez, hanem óhajtatása az egész hazának, melynek dúsan visszafizetéd a reád fordított javakat, s azonkívül még adósoddá is tévél az országot, midőn fáradságos munkálkodásod és őrködésed által határait szélesítéd, az anyának visszaadád egyik elvesztett tartományát, ősi tekintélyét és törvényes jogait helyreállítád. Sziveinkben fogsz lakni, kebleinkben fogsz élni, — és hogy dicső neved tisztelete legkésőbbi unokáinkra is átszálljon, jegyzőkönyveinkben fogjuk azt megörökíteni.“

Krassómegye felállítását 1779. évi augusztus 5-dikén nem eszközölheté Niczky személyesen. Közbejött betegsége gátolta őt útra kelni. Helyette Vörös Antal alnádor végzé a jelentős cselekményt.

Torontáli főispánná gróf Győry Ferencz, krassói főispánná gróf Haller József neveztetett ki, mind a kettő Niczky ajánlatára.

Végül nem hagyhatjuk említés nélkül Niczky sok irányú egyéb buzgó tevékenységét sem, melyet a felállított délmagyarországi vármegyék közigazgatási, biztonsági, közbizászkodási, gazdasági, telepítési, egészségügyi és művelődési érdekei körül kifejtett. Temesvár városa építkezését és szépítését hathatósan előmozdította. Az utcák szabályozva lettek, és a várban, mely nagyvárosias kinézésével, számos palotáival, középületeivel és csinos, tiszta elegantiájával legkedvezőbb benyomást tesz a szemlélőre, két oly díszes és tágas tér épült, a milyennel csak kevés nagy város dicsekedhetik Magyarorszáiban.¹⁾

A József-külváros nagyobb és legszebb része is az ő felügyelete alatt épült. Ő rendezte a magyar tisztviselők helyzetét az új vármegyékben, ő vezette a délmagyarországi kincstári javak eladatását és a telepítési ügyet, s ő készíté azon nevezetes délmagyarországi Urbáriumot²⁾, mely 1780-ban életbeléptetve, a földmivelő népnek nagyobb állományú földbirtokokat biztosított, a gyarmatosokra nézve pedig sokkal kedvezőbb volt, mint a magyarországi. A kedvezmények által a bennszülötteket

¹⁾ Lásd e két tért képeinken feltüntetve.

²⁾ Urbarium, für den dem Königreiche Hungern einverleibten Temesvárer District, bestehend in dem Temeser, Toronthal und Krassovaer Comitát.

az új vármegyei rendszer részére akarta Niczky megnyerni, maradásra bátorítván egyúttal a német gyarmatosokat, kik között sokan, a délmagyarországi részekben 1779—1780. években beállott éhség miatt, már-már kivándorolni készültek.

E közben, 1780. évi november 29-én, Mária Terézia elhalálozott. Niczkyt, ki a kormány megelégedésére immár teljesen megoldotta feladatát és befejezte Délmagyarországon kir. biztosi teendőit, a trónralépett II. József fontosabb állásra szemelte ki. 1782. évi májusban, fölmentvén őt a kir. biztosi hivatal elnökségétől, Bécsbe hívta. Niczky a kir. kamara elnökévé és kir. kincstartóvá neveztetett ki.

VI.

Niczky Kristóf életének végszaka.

Nincs halandó a világon, ki kora föltételeinek határain teljesen túltehetné magát. Még a legtehetségesebb szerencsegyermek is, kik új korszakok alkotóinak magasztaltatnak, nagyobb részben azon korból merítik hatalmukat, melynek szülöttei és mely műveiket előkészíti. Niczky idejében még a leghazafiasabb magyar udvari emberek is abban a nézetben voltak, miszerint elegendő, ha valaki a maga korának szellemében teljesíti hivatása kötelmeit.

Midőn Niczky Temesvárról visszakerült Bécsbe, mint kincstartó, majd tárnokmester és a helytartótanács elnöke, nemcsak befolyást és hatalmat biztosított magának egész Magyarország közügyeinek kormányzatára, hanem József császárnak mondhatni jobb kezévé lón a kormány magyartalan, merev összpontosításában és egyik fősegéde a nemzet legszentebb tulajdoni jogának, a magyar nyelvnek elnyomásában is. Mélyen elszomorító dolog, hogy éppen oly kitűnő tulajdonokkal s annyi halhatatlan érdemmel felruházott, nagynevű magyar mágnásnak kellett arra vállalkoznia, hogy eszköze legyen a ravasz udvari cselszövényeknek, melyek alkalmazása által a germanizáló császár az eddigi latin nyelv helyébe nem a magyart, hanem a németet emelte Magyarorszában hivatalos tiszti nyelvvé. A császár ugyanis előre biztosítván magát Pálffy cancellárnak és Niczky helytartótanácsi elnöknek adandó feleleteikről, azt a szemfényvesztő kérdést intézte hozzájuk, mint a magyarországi főkormányiszékek vezetőihez, ha vajjon alkalmasnak látják-e az ügyvitelre a magyar nyelvet? S miután tőlök, előleges megállapodás szerint, tagadó(!) választ kapott: a német nyelvet annál könnyebben ültetheté a nemzet nyakába; mert a magyar kormányiszékekhez intézett ama ravasz kérdés által csaknem közönségessé tette a véleményt, hogy az igazgatásban eleinte korántsem szándékozott mellőzni a

magyar nyelvet, hanem arra egyenesen a magyar kormány-székek által kényszerítettett.

Niczký életében ez azon egyetlen fekete pont, az eltörülhetetlen szenny, melyet sem a kor felfogásával, sem az akkori politika követeléseivel, sem pedig semmiféle más okoskodással mentegetni nem lehet! És noha Niczkýnek a hazája ellen elkövetett eme rút bűnben való részessége még nincs egész körülményesen földerítve: azért őt már csak azért is, mert a magyar nyelvet a trón és ország előtt akár kegyvadászatból, akár hamis meggyőződésből becsmérelte és a közélet teréről leszorítani segítette, méltán sujtja a magyar történelem ítélete!

Mintha az Isten is büntetni akarta volna ezért, 1784-ben elvette tőle híven szerető gondviselőjét, Jankovics Juliát. Ez a mély vallásosságú és példás erényességű főúri hölgy épp oly nagy kincse volt Niczkýnek mint feleség, mint a milyen jó anyja volt gyermekeinek, kiknek boldogságán és előmenetelén igaz szülői szeretetének egész melegével csüngött. Mikor még 1777-ben azzal a ritka örömmel lepte meg e jó szülőket a kegyes és figyelmes Mária Terézia, hogy mindkét fiukat egyszerre főispáni rangra emelvé, az aggastyán hitvespár nem tudott hová lenni a véghetetlen boldogságtól. Mikor tehát Niczký e derék nőt elveszté, életörömének fényes ege is mindenkorra elborult. Özvegyiségének kietlen napjait oly nehéz fájdalommal viselte, hogy önmaga is mindinkább veszett és roskadozott alatta. 1785-ben leköszönt a temesi főispáni és temesi grófi méltóságokról is, és birtokai ügyeit kezdé rendezgetni. Soprony-, Vas-, Zala-, Somogy- és Veszprém-megyékben fekvő terjedelmes birtokain virágzó mintagazdaságokat létesített, melyeknek ama vidékeken alig akadt párjok. Niczký Kristóf jó gazda volt és öröklött vagyonát nemcsak nem kisebbitette, de jóval nagyobbította is. Körültekintő gondnal ügyelt gazdasága minden egyes mozzanatára és a természet adományait szorgalmas munka, észszerű kezelés és hű eljárás által igyekezett gyümölcsözőbbé tenni.

Mindezt a legjobb rendbe hozott; mintha érezte volna, hogy elközeledett életének végszaka. A rengeteg munkásság sokféle terhei alatt teljesen kimerült és neje halála óta kedélyében is nagyon szenvedő 62 éves aggastyán 1787. évi december hó 26-án hirtelen meghalt. Porai Budán temették el, hol sirhantja ma már feledve, dísztelen enyészik, pusztul.

